Bokros Lajos

Szocializmus: egy eszme tragédiája

Lehetséges? Elkerülhetetlen? Kívánatos?

Kocsis Kiadó

Bokros Lajos (1954) a bécsi Közép-európai Egyetem és a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem tanára. Szakmai pályafutását 1980-ban a Pénzügykutatási Intézetben kezdte. 1987 és 1991 között az MNB-ben dolgozott, utána a Budapest Bank elnök-vezérigazgatója volt. 1990-ben választották meg a Budapesti Értéktőzsde első elnökévé. 1995. március 1-től pénzügyminiszter, majd 1996 és 2004 között a Világbank igazgatója. 2009-től öt évig az Európai Parlament képviselője, 2013 és 2018 között pedig a Modern Magyarország Mozgalom Párt (MoMa) elnöke.

Bokros Lajos

Szocializmus: egy eszme tragédiája

Lehetséges? Elkerülhetetlen? Kívánatos?

340

Bokros Lajos

Szocializmus: egy eszme tragédiája

Lehetséges? Elkerülhetetlen? Kívánatos?

KOCSIS
HIADÓ

A kiadás alapja
Lajos Bokros: *Socialism – The Tragedy of an Idea*
Possible? Ineviable? Desirable?
Springer Nature Switzerland AG, 2021

Fordította
Bokros Lajos

Az előszót írta
Bauer Tamás

Szerkesztette
Hitseker Mária

A magyar kiadás a Springer Nature Switzerland AG
hozzájárulásával jelent meg

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001425685

X348310

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
22.

Minden jog fenntartva

ISBN 978-615-6372-28-4

© Bokros Lajos, 2022
© Springer Nature Switzerland AG, 2021
© Kocsis Kiadó, 2022

Heller Ágnes emlékére
(1929–2019)

Tartalom

Bauer Tamás: Előszó a magyar kiadáshoz 9

Előszó 25

1. Bevezetés 33
1.1. Arcképvázlatok történelmi háttérrel 33
1.2. Birkózás a szocializmussal a múlt század közepén 51
1.3. Szovjet genezis – a szocializmus tragédiája 56

2. Lehetséges-e a szocializmus? 75
2.1. Mi a szocializmus? 75
2.2. Két könyv – két szakítás 93
2.3. Párbaj öt könyvben 110
2.4. Das Problem 120

3. Elkerülhetetlen-e a szocializmus? 151
3.1. A konzervatív és a szocialista felfogás összhangja 151
3.2. A szabadelvű válasz 173

4. Kívánatos-e a szocializmus? 189
4.1. Individualizmus és kollektivizmus 189
4.2. A szocializmus fölénye? 200
4.3. Reform = visszavonulás 214
4.4. Állam és szocializmus 232

4.5. Pénz és piac 248
4.6. Szocializmus és demokrácia 263
4.7. Szocializmus és fasizmus 275
4.8. A szocializmus elágazásai 292

5. Záró megjegyzések: A historicizmus diktatúrához vezet 301

Irodalom 321

BAUER TAMÁS

Előszó a magyar kiadáshoz

Hogyan? Új könyv a szocializmusról, a szocializmus eszméjéről és annak tragikus bukásáról, mégpedig 2022-ben, három évtizeddel az 1989 és 1992 közötti fordulat után, amikor összeomlott a kapitalista világgazdaság alternatívájának elképzelt „szocialista világrendszer", s amikor azt hihettük, hogy a szocializmus eszméje egyszer s mindenkorra lekerült a történelem napirendjéről? Van ma értelme, relevanciája egy ilyen könyv megírásának, közreadásának és figyelmes elolvasásának?

Bármennyire meglepő is, van.

Vannak, akik a szovjet rendszert, a szocializmust, a termelőeszközök magántulajdonát, a piacot és a versenyt kiküszöbölő központilag igazgatott gazdaságot egy erőszakos hatalomátvétel tényéből vezették le, és sosem gondolták, hogy az más lenne, mint egy hataloméhes csoport gonosztette a többi emberrel szemben. Ma Magyarországon nagyon sokan gondolkoznak így, különösen a fiatalok és középkorúak között. Vagyunk azonban még nem kevesen olyanok, akik valaha még mint az emberiség megváltására tekintettek a szocializmusra, s annak gazdasági aspektusára, a tervgazdaságra. A második világháború szörnyűségeit megélőket ez, illetve a háborút megelőző gazdasági világválság annak idején friss tapasztalata vezette, valamint az, hogy Magyarországra a Szovjetunió Vörös Hadserege hozta el 1945-re a felszabadulást vagy „felszabadulást", kinek idézőjelben, kinek anélkül. A náluk fiatalabbak személyesen,

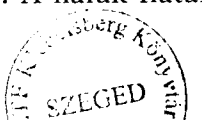

illetve az oktatás és az irodalom közvetítésével vették át tőlük ezt a gondolkodást. Akik soha egy percig sem hittek a szocializmus eszméjében, azoknak talán semmit sem mond ez a könyv. Akit azonban valaha is megérintett a gondolat, azoknak mindenképpen érdemes elolvasni.

Miért veszi elő szerzőnk a szocializmus mint eszme kérdését?

Mindenekelőtt, Bokrossal egyetértve szögezzük le: a szocialista eszme – a termelőeszközök magántulajdonára épülő kapitalizmussal szembeni, a termelőeszközök köztulajdonára épülő alternatív rendszerre irányuló törekvés – a huszadik században a világ számos országában megvalósult. Ide kívánkozik mindjárt egy pontosítás: azzal járunk jól, ha szocializmusnak csak a kommunista pártok vezetésével megvalósított, a termelőeszközök általános köztulajdonára épülő rendszereket tekintjük, és a szociáldemokrata kormányok által megvalósított, részleges államosításokat, gazdaságszabályozási és jövedelemelosztási reformokat viszont, melyekre számos nyugat-európai és néhány Európán kívüli országban is sor került, nem. Célszerű ebben az egyértelmű beszéd: ahol nem szüntetik meg a magántulajdonon alapuló, versenyelvű piacgazdaság túlnyomó szerepét, ott nem beszélhetünk szocializmusról, csak szociáldemokrata reformokról egy kapitalista gazdaságban.

Lássuk akkor az iménti értelemben vett megvalósult szocializmusra vonatkozó nézetek fejlődését. Sztálin haláláig a szocializmus eszméjét a Szovjetunióban és az általa megszállt Kelet-Közép-Európában még magántársaságban is kockázatos volt kétségbe vonni. Azt követően azonban a szocialista országokban tevékenykedő közgazdászok, vállalati és államigazgatási vezetők, szembesülve a tervgazdaság működésének számos nehézségével, irracionális vonásával, feltették egymásnak és önmaguknak egyelőre azt a kérdést: vajon nem működhetne-e a rendszer jobban, kevesebb veszteséggel? Az első válasz az ötvenes évek közepén még nem magát a szocialista tervgazdaság koncepcióját

kérdőjelezte meg, hanem csak azt, hogy nem túl korán vezették-e be a Szovjetunióban már két évtized alatt felépített rendszert azokban a kisebb országokban, amelyekben csak néhány évvel korábban történt meg a nagyipar, a bankok, a kereskedelem és a szállítás államosítása, a mezőgazdaság kollektivizálása pedig súlyos veszteségeket okozott. Sokak válasza pedig az volt, hogy igen, ha a szocialista tervgazdaság koncepciója nem is kérdőjelezhető meg, ebben a korai szakaszban fokozatosságra, a szovjetunióbeli NEP, a lenini új gazdaságpolitika valamilyen változatára lenne szükség, ami a magánkezdeményezés szélesebb körű felhasználásával járna a mezőgazdaságban, a kiskereskedelemben és a kisiparban.

A szocialista tervgazdaság eszméjével kapcsolatos kételkedés következő, második fázisa még mindig nem tette kérdésessé azt, hogy helyes volt a termelőeszközök magántulajdonának felszámolása vagy visszaszorítása, az állami és szövetkezeti tulajdon uralkodóvá tétele. A tervgazdaság alapvonásaival kapcsolatos kételyek nem is a tulajdonviszonyokra, hanem valami másra irányultak.

A Bokros Lajos könyvének főszereplői közé tartozó Ludwig von Mises vagy Friedrich von Hayek nevét a magamfajta, az egyetemi padokat Budapesten a múlt század hatvanas éveiben koptató közgazdász Włodzimierz Brus lengyel kommunista közgazdász korabeli sikerkönyvéből ismerte meg. Az egykori szocialista tömb országaiban ő vette elő a húszas évek nyugat-európai szocializmus-vitáját. Olyan országban, Lengyelországban tehette ezt, ahol a közgazdászok más szocialista országokban tevékenykedő kollégáiknál tájékozottabbak voltak a nyugati közgazdasági irodalomban. Brus azért fordult akkor, az 1956 körüli lengyel reformpróbálkozás fokozatos elhalásának idején a húszas évek szocializmus-vitája felé, mert felfedezte benne, konkrétan Misesnél azt a gondolatot, hogy elképzelhető olyan modell, ahol a gazdasági döntések egy fontos része megmarad ugyan

az állam kezében, másik részét azonban – a foglalkoztatással és fogyasztással kapcsolatos döntéseket – a fogyasztóknak, munkavállalóknak, a vállalatoknak engedik át. Brus számára ez azért volt fontos, mert alkalmas lehetett az akkoriban egyes kis és közepes méretű szocialista országokban – leginkább Lengyelországban és Magyarországon – felmerült, de gyorsan félretett óvatos reformpróbálkozások elvi megalapozására. Brus egy pillanatra sem vonta kétségbe a kapitalizmussal szemben a szocializmus, a szocialista tervgazdaság létjogosultságát, a szocializmus választását, de a Szovjetunióban kialakult és a kis és közepes kelet-közép-európai országok által átvett, általa centralizáltnak nevezett modell mellett, a húszas évek vitáiból kölcsönvett gondolat alapján felvetette a szocialista gazdaság másik, decentralizált modelljének lehetőségét. Brus könyve nemcsak Lengyelországban, de más, egykori szocialista országokban is sikerkönyv lett, mert elméletileg és elmélettörténetileg alapozta meg azt, ami a szovjet típusú tervgazdaság hiányosságait felismerő közgazdászokat a Szovjetunióban is és a kisebb szocialista országokban is foglalkoztatta, és reformjavaslatok megfogalmazására, sőt egyik-másik javaslat megvalósítására késztette.

A decentralizált modell azt jelentette, hogy miközben megmarad az állami tulajdon uralkodó szerepe az iparban, építőiparban, közlekedésben és kereskedelemben, a tervutasításokkal szemben némiképp teret nyernek a piaci kapcsolatok, a vállalatok önálló döntései az állami vállalatok egymás közti kapcsolataiban, valamint a fogyasztási cikkek kereskedelmében. Ez a gondolat jutott érvényre a hatvanas évek közepén az 1967-es csehszlovák és az 1968-as magyar gazdasági reformban, és sajátos módon, nevezetesen az önigazgatás elvével összekapcsolódva Jugoszláviában is. A lényeg tehát: piaci viszonyok, önálló vállalati döntések a folyó termelésről és értékesítésről, a foglalkoztatásról és részben az árakról (sőt, Magyarországon

kisebb beruházásokról is), miközben az önállóvá lett vállalatok továbbra is állami vállalatok maradnak, állami (Jugoszláviában társadalmi) tulajdonban vannak. Míg Csehszlovákiában a reformot 1968 augusztusában megakasztotta a Varsói Szerződés csapatainak beavatkozása, s nyomban helyre is állították a tervutasításos rendszert, Magyarországon és Jugoszláviában végrehajtották a brusi decentralizált modell koncepcióját megvalósító reformokat, és azok két évtizeden át úgy-ahogy működtek is. Eszerint állami (társadalmi) vállalatok önállóan hozták meg gazdasági döntéseiket kötelező tervutasítások és az erőforrások (nyersanyagok, félkésztermékek, energiahordozók, gépek) hatósági elosztása nélkül. (Igaz, eközben az állami és párthierarchia kiterjedt informális befolyást gyakorolt az önálló vállalatok döntéshozatalára.) Úgy tűnt, hogy az ekként felépített reformmodell, amelyet Nyugaton előszeretettel neveztek „piaci szocializmusnak", megvalósítható, és rugalmasabb gazdasági működést, a fogyasztói piacokon jobb áruellátást tesz lehetővé.

Ugyanakkor e reformok csak korlátozottan javítottak a gazdaság működésén. Már a rövid életű csehszlovák próbálkozás is arra figyelmeztetett, hogy ha a vállalati önállóság és a részben szabad árképzés nem párosul magántulajdonosi érdekeltséggel és felelősséggel, akkor felborul a gazdasági egyensúly, infláció alakul ki és megjelenik a külső egyensúlyhiány. Egyértelmű következménye volt ez a jugoszláv reformoknak, ahol gyors infláció alakult ki, míg Magyarországon az ikerdeficit, a költségvetési hiánnyal párosuló külső egyensúlyhiány volt a magántulajdonosi érdekeltség nélküli vállalati önállóság és részleges piaci liberalizáció leginkább nyilvánvaló következménye. Ennek felismerése késztette a gazdaságpolitikusokat a nyolcvanas évek végén az állami vállalatok privatizációjának kezdeményezésére és ezzel arra, hogy – a szocialista eszme megkérdőjelezésének harmadik fázisaként – immár a szocialista

gazdasági berendezkedés alapját, a termelőeszközök magántulajdonának kizárását (illetve szűk körre, a kisipar és kiskereskedelem egy részére szorítását) kérdőjelezzék meg. Míg a politikai rendszerváltás lényege a kommunista pártállamok összeomlása lett, a gazdasági rendszerváltásé a domináns állami tulajdon megszüntetése.

Így azután, fél évszázaddal Brus könyvének megjelenése után, a kelet-közép-európai, sőt az egykori Szovjetunió utódállamaira és gazdasági tekintetben az egykori ázsiai szocialista országokra is kiterjedő rendszerváltás nyomán a kérdés immár másképpen áll. Nem az már a kérdés, hogy adottnak véve a szocializmus, a szocialista tervgazdaság indokolt és helyénvaló voltát, de ismerve a Szovjetunióban kialakult és onnan átvett tervgazdaság súlyos fogyatékosságait, lehetséges-e elfogadva annak alapvonásait, az állami tulajdont és a tervezést hatékonyabb és az emberek számára több jólétet biztosító másik modellt bevezetni. A kérdés immár más, nevezetesen az, hogy nem teljes tévút, teljes zsákutca volt-e a szocialista tervgazdaság, a szocializmus mint történelmi jelentőségű globális próbálkozás a kapitalizmus leváltására. Ez a megváltozott, kiterjesztett kérdés foglalkoztatja Bokros Lajost új könyvében, melyet előbb angolul írt meg a nemzetközi közönség számára, majd a hazai érdeklődők számára magyarra fordította.

Arra a kérdésre pedig, hogy nem tévút volt-e a szocializmus, a tervgazdaság és a pártállami politikai rendszer megteremtésére irányuló világméretű – hiszen a huszadik század második felében a világ mintegy egyharmadára kiterjedő – grandiózus próbálkozás, válasza egyértelmű: az volt, tévút volt, a szocializmus megteremtésére irányuló próbálkozás zsákutcába vezette az érintett országokat, az azokban élő százmilliókat. Ezt a választ alapozza meg a könyv öt fejezetében.

* * *

Mi a szocializmus? Erre a kérdésre válaszolva közgazdászként elsősorban a magántulajdonra épülő piacgazdaság felszámolását említi a szerző, összekötve ezt a – magyar terminológiával – tervutasításos gazdaságirányítással, amit az angolszász irodalomban szokásos *command economy* fordításaként parancsgazdaságnak szeret nevezni. A tervutasítások egyfajta duális változója a rendszer jellemzőjeként ritkábban emlegetett kiutalásos elosztás, ami nyersanyagokra, gépekre, félkésztermékekre egyaránt kiterjed. A tervutasítások kiküldésének csúcsszerve az Országos Tervhivatal, a Szovjetunióban Állami Tervbizottság, orosz rövidítéssel a Goszplan, miközben a központi elosztás csúcsszerve ott a Goszsznab, az Állami Anyagi-Műszaki Ellátási Bizottság volt (a bizottság szó mindkét esetben hatalmas hivatalt takar), melynek funkcióit kisebb országokban szintén a Tervhivatal látta el. Én magam frankfurti egyetemi előadásaimban arra figyelmeztettem diákjaimat: a *command economy* a rendszer születésekor, a forradalom utáni Szovjetunióban vagy a Nagy Ugrás Kínájában talán jól jellemezte a rendszert, ugyanakkor a többé-kevésbé konszolidálódott tervgazdaság tekintetében, amilyen Európában az ötvenes–hatvanas évekre kialakult, már leegyszerűsítő, bizonyos tekintetben félrevezető fogalmazás volt. Annak ellenére volt ez így, hogy a magyar tervgazdaságban használt tervlebontás kifejezés (például az NDK-ban Aufschlüsselung des Planes volt a megfelelője) ezt támasztaná alá. Csakhogy a konszolidált tervgazdaságokban a népgazdasági és vállalati tervek készítése többlépéses iterációs folyamattá vált: előbb a Tervhivatal – a minisztériumok és iparigazgatóságok közvetítésével – szétküldte a vállalatoknak a terv úgynevezett irányelveit, irányszámait, majd a címzettek visszaküldték a maguk javaslatait, „ellenterveit", amelyekben általában kevesebb kibocsátást ajánlottak fel és több erőforrást igényeltek hozzá. A következő lépésben küldte el – ugyanezeken a közvetítőkön keresztül – a vállalatoknak

a Tervhivatal a végleges, immár elvileg kötelező tervet. Kötelező volt, mégis sokszor már az év elején módosítani kellett. Ezért mondta egyik-másik angolszász szakértő, hogy leegyszerűsítés azt hinni, hogy a kormány, illetve a Tervhivatal volt a döntéshozó, a *decision maker,* míg a vállalat csak *decision taker,* aki fogadja és végrehajtja a tervet. Ezt az iterációs folyamatot egyidejűleg a nyersanyagok, gépek, késztermékek kiutalásos elosztásában is lefolytatták. Én ezért utasításos tervezés helyett inkább hierarchikus tervezésről beszélnék, amelynek lényege a központi, állami terv és a vállalati tervek kölcsönös számszaki megfeleltetése. Amíg ezt el nem érik, addig elvileg nem állhat elő jóváhagyott terv. Ezt tükrözte a magyar tervalku kifejezés is.

Bokros idézi Mises figyelmeztetését: piaci árak nélkül nem lehetséges észszerű gazdasági számítás, és ezért a szocialista gazdaság bevezethető ugyan, de nem működhet hatékonyan. Mises következtetését a létezett tervgazdaság tapasztalata ugyan alátámasztja, de ismereteink alapján azzal kell kiegészítenünk: valamiféle gazdasági számítás létezett a rendszerben, csak ezt a szerepet a piaci árak helyett a kiutalásos termékelosztás látta el mennyiségi adatok továbbításával. Ezt fogalmazta meg úgy Kornai János, hogy a szocialista rendszerekben a piaci koordinációt bürokratikus koordinációval helyettesítették. A modern, iparosodott gazdaságban nélkülözhetetlen valamiféle koordinációs mechanizmus, amely a megannyi gazdasági szereplő között folyamatos kapcsolatot biztosít, mely funkciót a tőkés piacgazdaságban az árak, bérek, árfolyamok, kamatok összessége tölti be, a szocialista tervgazdaságban pedig ennek alternatívája a mennyiségi tervszámok és a mennyiségi termékelosztás rendszere. Az kétségtelen, hogy a több lépésben, a kibocsátási célok és a felhasználható erőforrások mennyiségére vonatkozó bürokratikus egyeztetés fölöttébb nehézkes és időigényes volt, ami valóban alacsony hatékonysághoz vezet. A hetvenes években egy ideig azt hitték a szovjet gazdasági szakemberek, hogy az akkor megjelent elektronikus számítógépek segítségével az alkufolyamat időigényessége kiküszöbölhető, és így a hierarchikus tervezés hatékonysága is ugrásszerűen javulhat. Ez a feltételezés sem vált be, ugyanis a számítógépek alkalmazása nem változtatott azon, hogy a tervezési folyamatban áramló adatok – tervjavaslatok és erőforrás-igénylések – szükségképpen torzak: a szereplők alá-, illetve fölé tervezésben érdekeltek, és ezen a számítógépek sem változtatnak, melyekbe az adatokat betáplálják. A tervgazdaság leírásának pontosítása tehát, mely nem kérdőjelezi meg azt, hogy a piacgazdaságra jellemző horizontális kapcsolatok helyett itt vertikális kapcsolatok dominálnak, nem gyengíti, hanem erősíti Bokros Mises és Hayek műveire támaszkodó következtetését.

Amikor szerzőnk azt a következő kérdést teszi fel, hogy vajon elkerülhetetlen (volt)-e a szocializmus, mint azt kedves szerzői közül Schumpeter (sajnálkozva) és Polányi (lelkesen) hitte, vagy sem, két feltételezést vitat. Amikor a historicizmusként jellemzett marxi felfogás és nyomában brosúrák és tankönyvek tömege állította, hogy a kapitalizmusra szükségképpen szocializmus következik, egyfelől arra hivatkoztak, hogy a tőkés termelési mód beleütközik a maga növekedési korlátjaiba, képtelenné válik a „bővített újratermelésre". Tényként állapították meg ezt szovjet közgazdászok már a második világháború előtt, felfigyelve az 1929–1933-as gazdasági válságot a harmincas évek második felében követő újabb visszaesésre, mely már az 1929-esnél alacsonyabb csúcsértéknél bekövetkezett. A második világháborút követő példátlan konjunktúra fényesen cáfolta ezeket a feltételezéseket. Bokros arra mutat rá, hogy a fejlődés Schumpeter abbéli, akkor az ő számára elszomorító feltételezéseit is megnyugtatóan cáfolja, hogy a tőkés gazdaság elveszítené a maga kivételes innovációs képességét.

De hasonlóképpen nem igazolódott a marxi felfogásnak az a központi eleme sem, hogy a tőkés rendszer szociálisan lehetetlenül el, vagyis, hogy a munkásosztály tömeges elnyomorodása a munkásokat a tőkés rend forradalmi megdöntésére készteti. Ezt a feltételezést – mint azt Bokros felidézi – Eduard Bernstein német szociáldemokrata teoretikus már az előző századfordulón megcáfolta. Kimutatta, hogy a munkásosztály életszínvonala már a tizenkilencedik század utolsó harmadában javult, mégpedig a szakszervezetek eredményes harcának nyomán. Ami azután a huszadik században történt, az messzemenően a revizionizmus atyját igazolta, mégpedig nemcsak a legfejlettebb európai és észak-amerikai országok, más kifejezéssel a centrum munkásosztályának tekintetében, de a periféria, a harmadik világ számos (ha persze nem is valamennyi) országának tekintetében is, ahol a kapitalizmus globális terjedése hozott látványos felzárkózást, korábban primitív mezőgazdaságban nyomorgók százmillióinak ipari és szolgáltató munkahelyeken történő foglalkoztatásával, biztosítva az alsó középosztályba történő felemelkedésüket. Joggal vonja le szerzőnk a következtetést: a szocializmus, vagyis a kapitalizmus meghaladása nem szükségszerű, nem elkerülhetetlen.

* * *

De vajon, ha nem is elkerülhetetlen, kívánatos-e a szocializmus? Ez Bokros harmadik, mai szemmel legfontosabb kérdése. Az ugyanis, hogy lehetséges szocialista rendszert évtizedeken át, akár konszolidált viszonyok között is működtetni, a huszadik század tapasztalata alapján nem vitatható. Az sem, hogy a világ nagyobb részében, mindenekelőtt azokban a fejlett országokban, amelyek tekintetében a kapitalizmus meghaladását leginkább várta Marx, Engels és számos követőjük, nem került napirendre a szocializmus, vagyis nem kellett elkerülhetetlenül

bekövetkeznie. De ettől még kérdés marad, hogy jó lett-e volna, ha napirendre kerül, és jó lenne-e, ha megpróbálkoznának vele ott is, ahol még nem tették, vagyis, hogy kívánatos-e. Ezen a ponton visszajutunk a szocializmussal kapcsolatos kétségek fejlődéséről korábban mondottakhoz.

Ha a szocialista tervgazdaság célszerűségének megkérdőjelezésében eljutottunk az első, csak a bevezetés gyorsaságát vitató első fázistól a centralizált gazdaságirányítás lazításának igényét megfogalmazó második fázison keresztül a szocialista tulajdonviszonyokat s velük a rendszer egészét megkérdőjelező harmadik fázisig, nem kerülhetjük meg a kérdést, amivel eme előszó gondolatmenete indult: egyáltalán kérdés-e ma, a huszonegyedik század harmadik évtizedében, hogy lehet-e még időszerű a szocializmus eszméje. E ponton visszatérünk oda, hogy a szocializmus eszméje más fogalmazásban a kapitalizmus elutasításának eszméje. A szocializmus mint eszme a kapitalizmus mint gazdasági és társadalmi berendezkedés bírálatára, az azzal szembeforduló társadalmi mozgalom, a munkásmozgalom gyakorlatára épül. Márpedig a kapitalizmus elutasítása változatlanul jelen van szerte a világon az amerikai Demokrata Párt balszárnyától a francia és német radikális baloldalon át a kubai és észak-koreai állampártig és a fejlődő országok számos, felszínes elemzők által „marxistának" titulált politikai mozgalmáig. A szellemi életben, a társadalomtudományban sokszor kiemelkedő koponyák fogalmazzák meg újra meg újra a kapitalizmus mint rendszer elutasítását és valamiféle, a szovjet típusú diktatórikus berendezkedéstől különböző szocialista alternatíva igényét. Ezért azután gyakorlati és elméleti tekintetben egyaránt időszerű marad a szocializmus kívánatos voltának alapos átgondolása.

Annak, hogy vajon kívánatos-e a szocializmus, több aspektusa merülhet fel. Az, hogy a szocializmus a gazdasági teljesítőképesség tekintetében lenne fölényben a kapitalizmussal szemben,

ma talán senki nem gondolja. Szerzőnk emellett hangsúlyozza azt az egyértelmű tapasztalatot, hogy a szocialista tervgazdaság korlátozza a fogyasztói szuverenitást. A szocialista gazdaság szükségképpen hiánygazdaság, miként ezt a nemzetközi tapasztalatokat általánosítva Kornai János kimutatta. Noha a könyvben nem esik róla szó, érdemes emlékeztetni arra is, hogy az egykori szocialista országokban még súlyosabban károsították a természeti környezetet, mint a nyugati világban, s a monolitikus politikai rendszerben környezetvédelmi mozgalmak sem jelenhettek meg. A növekedést hajszoló pártvezetéssel, kormánnyal szemben a környezeti megfontolásokat nem képviselte, nem képviselhette senki. Mégis, a modern kapitalista gazdaság sokféle igazságtalansága, káros velejárója miatt ma is sokan keresik annak alternatíváját.

Ha viszont azok, akik ma keresik a kapitalizmus szocialista alternatíváját, a szovjet típusú pártállamok diktatórikus gyakorlatától határozottan megkülönböztetett, ha tetszik demokratikus szocializmusról ábrándoznak, akkor további kérdésként merül fel, hogy lehetséges-e demokratikus szocializmus, az egykori csehszlovák kommunista reformerek szóhasználatával emberarcú szocializmus. Ez a kérdés pontosan fogalmazva úgy szól, hogy létezhet-e demokratikus politikai rendszer, ahol megvalósul a politikai szabadság olyan gazdasági berendezkedés mellett, ahol a termelőeszközök zöme állami vagy szövetkezeti tulajdonban van, és kiterjedt, ha nem is feltétlenül mindent átfogó állami gazdaságirányítás, hierarchikus tervezés érvényesül.

A kérdés megválaszolásához szerzőnk visszanyúl a szovjet szocializmus geneziséhez. A könyv egyik fontos része az egyfelől Kautsky, másfelől Lenin és Trockij között a szovjethatalomról folytatott vita bemutatása. Karl Kautsky a marxi örökség akkoriban elismert első számú képviselőjeként a demokrácia felszámolása miatt tett szemrehányást az oroszországi bolsevikoknak. Lenin és Trockij határozottan elutasította ezt a kritikát, mondván, hogy a „burzsoá" demokráciát nem is kell a győztes proletariátusnak megtartania. Szerzőnk még azt is felidézi, hogy voltak az oroszországi fejlődésnek olyan pillanatai az októberi forradalom előtt is és után is, amikor demokratikusnak tűnhettek a politikai közállapotok, s azt lehetett hinni, hogy lehetséges nem bolsevik típusú szocialista berendezkedés is. Azután a fejlődés nem ilyen irányt vett Szovjet-Oroszországban. A Szovjetuniót követően a szocialista tervgazdaságot megvalósító további országokban is diktatórikus politikai berendezkedést hoztak létre, a szabadságjogok felszámolásával, a kommunista hatalmi apparátus ideológiai monopóliumával, durva elnyomással, rendőrállammal. Sztálin halálát követően azután a terror megszűnt, az elnyomás enyhült, a mindennapi élet szabadabbá vált, miközben a kommunista hatalmi apparátus monopóliuma (melyet egypártrendszernek szoktak nevezni, bár a kommunista hatalmi apparátust félrevezető politikai pártnak tekinteni) nem változott. Hasonló átalakulás ment végbe a kelet-közép-európai országokban, Mao Ce-tung halálát követően pedig valamilyen mértékben Kínában is. A kínai fejlődés ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a Sztálin, illetve Mao halálát követően bekövetkezett „olvadás", enyhülés bármikor visszájára fordulhat, amíg a kommunista hatalmi monopóliumot nem váltja fel demokratikus politikai rendszer a maga intézményi garanciáival.

A hatalmi monopóliumra épülő, totalitáriussá váló politikai rendszer bemutatásában Bokros támaszkodik Hannah Arendtnek a náci totalitarizmust elemző, de a szovjet kommunizmussal megállapítható párhuzamot is felismerő munkásságára. Bokros erőteljesen hangsúlyozza a náci és a szovjet rendszer hasonlóságát, arra hivatkozva, hogy egyaránt szélsőséges kollektivizmust, az egyén jogainak és méltóságának totális alárendelését valósítják meg egy hivatalos ideológia monopóliumával, az erőszak általános, mindennapos alkalmazásával. Nem vitatva

a párhuzam jogosságát, nem hagyható figyelmen kívül a kétféle, bolsevik, illetve fasiszta totalitarizmus különbözősége sem. Erre ismételten felhívja a figyelmet írásaiban Ungváry Rudolf, a fasiszta, illetve bolsevik rendszerek alapvonásainak kiemelkedő hazai elemzője, aki szerint a bolsevizmus a felvilágosodás egyfajta túlhajtását, a fasizmus viszont a felvilágosodás tagadását jelenti. A bolsevik totalitarizmus szellemi gyökereinél sajátosan szabadságpárti, humanista eszme húzódik meg, amelylyel természetesen ellentétbe kerül a kialakuló kommunista rendszer, viszont ez az ellentét a kommunista hatalmi apparátusokban és értelmiségi környezetükben újra meg újra belső kritikát hívott elő, amely időről időre reformtörekvéseket alapozott meg a szocialista országokban. „Reformfasizmusokról" viszont nem tudunk, nem véletlenül.

A felépített és néhány évtizedre alternatív világrendszerré vált szovjet típusú szocializmus bukása ma közhely számba megy. A piaci szocializmus a hatvanas–hetvenes évek reformereinek ábrándja volt, a demokratikus szocializmus a kapitalizmust elutasító, de a szovjet típusú pártállamhoz sem vonzódó gondolkodók vágyálma. A piaci szocializmusból valami megvalósult a múlt század harmadik harmadában Jugoszláviában és Magyarországon, sőt az elmúlt évtizedekben Kínában és Vietnámban is. Éppen ez utóbbi példák figyelmeztetnek, hogy demokratikus szocializmus viszont nem valósult meg sehol, és nincs is rá esély. Bokros nemcsak történelmi elemzéssel, de elméleti síkon is alátámasztja ezt a könyvben. Igaza van: amikor a tervgazdaság visszaszorítja a fogyasztói szuverenitást, szűk keretek közé szorítja vagy akár teljesen kiküszöböli az önálló vállalkozást, ezzel aláássa az egyén kibontakozásának, az individualizmusnak alapját, és szélsőséges kollektivizmust érvényesít. Márpedig a kollektivizmus szelleme nem korlátozódhat a gazdaságra, hanem óhatatlanul áthatja a politikai és kulturális szférát is. Másképpen fogalmazva: a polgárok szabadsága, a demokrácia pluralizmust jelent, a társadalmi tulajdon dominanciája, a gazdasági vállalkozásoknak egységes hierarchiába való betagosítása viszont óhatatlanul kihúzza a talajt bárminemű pluralizmus alól, monolitizmust szül, akár kifejezetten törekednek erre az állam élén állók, akár nem. Többnyire persze törekednek is rá. Ezért nem lehetséges a sokak által vágyott demokratikus szocializmus.

Bokros egyike lett azoknak a közgazdászoknak, akik az egykori szocialista rendszerek összeomlását követően fiatalon, harmincas vagy kora negyvenes éveikben kerültek vezető politikai tisztségekbe, ott jelentős szerepet játszottak a gazdasági stabilizációban, a piacgazdaság építésében, majd ahogy az új demokráciákban kedvezőtlen irányt vett a politika, teret nyert a populizmus és az etatizmus, egyre távolabb kerültek a gazdaságpolitika alakításától. Közülük néhányan az egyetemi oktatásban vállaltak szerepet, és az oktatás, a hallgatói kérdések megválaszolása rákényszeríti azokat, akiket korábban a gazdaságpolitikai gyakorlat foglalkoztatott, a legfontosabb elméleti kérdések átgondolására, újrafogalmazására. Ezt tette korábban a kiemelkedő orosz liberális közgazdász, rövid ideig a demokratikusnak ígérkező Oroszországi Föderáció első miniszterelnöke, Jegor Gajdar, majd a lengyel stabilizáció atyja, Leszek Balcerowicz is. Az ő pályájukkal rokon Bokros Lajosé is.

Előszó

Könyvet írni egy másikról kockázatos dolog. Öt másikról még inkább az. Néha azonban ez szükséges lehet, különösen akkor, amikor régi és teljesen lejáratott eszmék új köntösben térnek vissza és újra követelik helyüket a nap alatt, mintha frissek lennének – mindez előzmény, történet, hírnév vagy kegyvesztés nélkül.

Ilyen eszme a szocializmusé is. A szocializmus fogalma – mint a kapitalizmus és a demokrácia legtöbb, ha nem is minden problémájára választ adó szükséges és kívánatos megoldás – habár szakaszosan, de rendszeresen visszatér, mint fuvallat az ideológiai szélkerékre. A modern kapitalizmus és a szabadságelvű népuralom (liberális demokrácia) *felháborítóan tökéletlen* – útját szegénység, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség, környezeti károsodás, társadalmi kirekesztés, polgári engedetlenség, terrorizmus stb. szegélyezi. Nos akkor miért nem próbálunk ki valami mást?

De mi a szocializmus? A szovjet kommunizmus kétségkívül kegyvesztett lett, de az állami vagy akár az állam nélküli kollektivizmusnak talán lehet sok más, életképesebb, hatékonyabb, egyszersmind emberibb formája. A személytelen és lélektelen piac és a reménytelenül elidegenedett képviseleti demokrácia – amit gyakran kisajátítanak látszólag széttörhetetlen, különleges, gyakran oligarchikus erők – nem lehet az emberi haladás és a világméretű intézményépítés végső vívmánya. Kell, hogy

legyen valami tudatosabb és szolidárisabb módja az emberi együttműködésnek, mint a látszatra vak és embertelen piac. Bizonyára létezik valami közvetlenebb módja a társadalmi ügyekben való polgári részvételnek, mint a pártok és a parlamentek. Ha bízunk az emberiség további haladásában, akkor *hatékonyabb és emberségesebb intézményeket* kell felfedezni, vagy feltalálni.

„Emberarcú szocializmus." Ez volt Csehszlovákia Kommunista Pártja jelszava több mint fél évszázaddal ezelőtt, a prágai tavasz kezdetekor. Habár a kísérletet a szovjetek és a Varsói Szerződés csapatai 1968 nyarán erőszakkal elfojtották, az eszme maga fenségesnek látszott. Kétségkívül szép volt és vonzó. Az élet nem lehet olyan kegyetlen, hogy megtagadja tőlünk ennek megvalósítását.[1]

[1] A történelem gúnyos fintora, hogy a prágai tavasz eltiprása a szovjet tankok által jelentős mértékben segített abban, hogy az emberarcú szocializmus eszméje szép és sokáig vonzó maradjon. Egyáltalán nem biztos, hogyha elmaradt volna a katonai beavatkozás, akkor Csehszlovákia Kommunista Pártja kezdeményezése sokáig képes lett volna fennmaradni. Igen valószínű, hogy áldozatul esett volna saját belső ellentmondásainak. A kommunista rendszer megreformálására tett közép-európai kísérletek története ezt világosan megmutatja. A piaci irányú reformok mindig növekvő mértékben kiélezték a szocializmus belső ellentmondásait (Bokros 2013). Ugyanakkor a cenzúra enyhítése aláásta volna a szovjet kommunizmus egyik alapvető tantételét. Ha a véleménynyilvánítás és a sajtó szabadsága tartósan teret nyert volna, akkor előbb-utóbb felmerültek volna a gazdasági és társadalmi élet szervezési elveire vonatkozó alapvető kérdések. Vajon megengedhető-e a magántulajdon? Ha igen, akkor milyen mértékig? Vannak-e korlátok, kellenek-e korlátozások, amelyeket a magánvállalkozások természetes növekedése már nem léphet át? Milyen mértékig elviselhető vagy éppen támogatandó a magántulajdon által kiváltott gazdasági verseny? Ha a gazdasági verseny üdvözítő, akkor vajon a politikai verseny miért nem az? Megengedhető-e nem kommunista pártok alapítása és cselekvő részvétele a politikai életben? Legyenek-e szabad választások a pártok tisztes versenyében? Összeegyeztethető-e a szocializmussal a többpárti demokrácia? Szabad beszéd, szabad sajtó és szabad gyülekezés körülményei között bizony az ilyen „szemtelen" kérdések sora végtelen.

Közel nyolcvan évvel ezelőtt, a második világháború alatt és közvetlenül utána, a szocializmus nemcsak lehetségesnek, hanem kívánatosnak is tűnt. De ha nem kívánatosnak, akkor elkerülhetetlennek. Nyugati értelmiségiek csaknem teljesen egységesek voltak abban, hogy észszerűen elfogadták a szocializmust mint az emberi haladás újabb lépcsőfokát, ami feltétlenül be fog következni. Harmincévi világháború és látszólag megoldhatatlan gazdasági és társadalmi válságok sorozata nyomán a kapitalizmus halálosan sérültnek, javíthatatlannak és erkölcsileg bukottnak tűnt.[2] Másrészt a szovjetunióbeli torzulások ellenére a szocializmus akkoriban még nem volt lejáratott eszme.

1954-ben születtem, egy évvel Sztálin halála után. A szocializmus mindennapi kegyetlen valóság volt Magyarországon, ami akkor szovjet uralom alatt állt, mivel a korábbi rendszer őrült módon kiszolgálta a náci Németországot, és a jaltai szerződés hosszú időre megpecsételte az ország sorsát. Mivel a kommunista pártnak nem voltak mély gyökerei a magyar társadalomban, ezt igyekezett ellensúlyozni azzal, hogy Sztálin különösen buzgó szövetségesének kiáltotta ki magát, és minden áron fel akarta gyorsítani a magyar társadalom feltételezett haladását a kommunizmus felé. Rákosi Mátyás, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) főtitkára büszkén kijelentette, hogy ő Sztálin elvtárs legjobb magyar tanítványa. Hazánk tragikus és meglehetősen tarka történelme során a magyar politikai vezetők érdekes módon vagy megalkuvást nem ismerő, makacs, néha talán túl merev szabadságharcosok, vagy idegen érdekek szélsőségesen elvtelen

[2] Ernst Nolte (1997). Habár történelemfelfogása ellentmondásos, a kapitalizmus közép- és kelet-európai válságát világosan beilleszti az európai történelembe, mint a polgárháborúk és a szélsőséges ideológiák egyik legfőbb okát. A marxista perspektívát Hobsbawm (1995) fejtette ki, ami szintén meglehetősen sok ellentmondást tükröz. Az orosz forradalom jóval kiegyensúlyozottabb értékelése olvasható Brown (2009) és Figes (1996) műveiben.

és alázatos szolgái voltak (Lendvai 2003). A most tárgyalt esetben az utóbbi magatartás volt megfigyelhető.

Miért fontos ez? A magyar társadalom csaknem egységesen idegenül állt szemben a szovjet kommunizmussal. Az új rendszer a gyakorlatban jelentősen különbözött attól, mint ami az ideológiában megfogant. De a *nyugati értelmiség túlnyomó többsége egyáltalán nem ismerte a létező szocializmust.*[3] Foglyai voltak saját jószándékú, de rendkívül felszínes világnézetüknek, ami a francia forradalom veretes jelszavaiból *(liberté, égalité, fraternité)* táplálkozott, és visszatükrözte Marx korai írásainak a szellemét, habár nem mindig a betűjét. Valami sokkal jobbat képzeltek és kívántak akkor, amikor a szocializmusról alkotott elméleti elképzeléseiket összevetették a nyugat-európai és az amerikai kapitalizmus valóságával. Ez viszont rettenetes zavar forrása lett.[4]

[3] Marxista értelmiségiek kis köre, noha 1956 után már elutasította a kommunizmus sztálinista modelljét, kétségbeesetten igyekezett hűséges maradni a marxizmushoz. Kibányászták a nagy próféta jobbára ismeretlen írásait, mint amilyen a *Gazdasági és filozófiai kéziratok 1844-ből* vagy *A német ideológia,* és ezeket kiáltották ki az igazi marxi gondolatok hordozóinak. Érdekes módon pont ezek voltak éppen azok, amelyekről Marx úgy döntött, hogy nem hozza őket nyilvánosságra (Judt 2005, 401–407. pp.).

[4] 1973 áprilisában vezető nyugati, emigráns lengyel és jugoszláv baloldali értelmiségiek konferenciát tartottak az angliai Readingben, amit az ottani egyetem és kiadó szervezett. A konferencián elhangzott előadásokat tartalmazó kötet a következő évben jelent meg (Kołakowski, Hampshire, 1974). A szerkesztők egyike, a híres lengyel disszidens tudós írt valami hihetetlenül leleplezőt a könyv legelső oldalán a bevezetőben. Megemlítette, hogy a könyv eredeti címe szándéka szerint az lett volna, hogy *Mi a baj a szocialista eszmével?* (What is wrong with the Socialist Idea?), de később ez szelídebbre változott: *Van valami baj a szocialista eszmével?* (Is there anything wrong with the Socialist Idea?). A végső cím még ennél is lágyabb: *A szocialista eszme* (The Socialist Idea). A cím fájdalmas átalakulása rendkívül sokat elmond a nyugati értelmiségieknek a szocializmus valóságára vonatkozó tudatlanságáról vagy intellektuális becstelenségéről, és megmutatja kétségbeesett erőfeszítéseiket arra, hogy ebből a kétségkívül utópikus gondolatból

A második világháború végére nyugati értelmiségiek furcsa és nyugtalanító viszonyt alakítottak ki a szovjet kommunizmussal. Azoknak, akik a kapitalizmust elavultnak tartották, legalábbis annak *laissez faire* formájában, jobb híján nem volt más választásuk, mint elfogadni a szovjet kommunizmus brutálisan piacellenes jellegét.[5] Nem törődtek azzal, hogy a kitaláljanak valami új nevet a sztálinista szovjet kommunizmus gazdasági modelljére, egyszerűen követték a bolsevik felfogást azzal, hogy *kötelező tervutasításos rendszernek* hívták. Azok, mint Karl Popper, akik úgy vélték, hogy a piaci mechanizmus, noha szabályozott formában, de megőrzendő, a kötelező tervutasításos rendszert szükségtelennek tekintették. Azok, mint Friedrich Hayek, aki rájött, hogy a piac felfüggesztése vagy eltörlése a politikai szabadságot is korlátozza, kételkedtek a nem szocialista szabályozásban is, vagy egyenesen elutasították azt.

Ma a világhelyzet nagyon különböző. A szovjet kommunizmus nincs többé. A kínai és a vietnámi rendszer befogadta a piacot és többé-kevésbé elveti a parancsgazdaságot. A szocializmus piacot elnyomó változatai visszavonultak a határszélre, és most már csak kicsi és meglehetősen jelentéktelen országokban figyelhetők meg. Még fontosabb, hogy azok az országok, amelyek visszautasítják a piacot, szánalmas szegénységbe süllyedtek, így Kuba, Venezuela, Észak-Korea. Nyilvánvaló tehát, hogy többé nem képviselnek modellt senki számára sem.

A szocializmus fogalma alapvetően megváltozott a fejlett világban. A politikai és az ideológiai színkép hagyományos felosztása jobb- és baloldalra többé nem érvényes. A szélsőjobboldali pártok magukévá tették a korábbi baloldali világnézet

valamit megmentsenek azután, hogy az halálos és végzetes sebet kapott az 1968-as csehszlovákiai katonai beavatkozás nyomán.

[5] Polányi Károly és Joseph Schumpeter pontosan ezt tette – sok megszorítással és némi érzelmi távolságtartással. Míg azonban Polányi ezt kívánatosnak tekintette, Schumpeter csupán szomorúan elkerülhetetlennek.

államelvű, etatista mozzanatait, elsősorban a gazdasági életben, miközben a szélsőbaloldali pártok sokkal kevésbé türelmesek a hagyományos szabadelvű társadalmi értékek iránt, különösen, ami a bevándorlást és a nemi irányultságot illeti. Ennek megfelelően a szélsőséges pártok, mind a jobb-, mind pedig a baloldaliak, inkább szocialisták gazdasági és konzervatívok társadalmi kérdésekben.[6] A szocializmus jelentése zavarossá vált.

A nagy visszaesés (Great Recession), vagyis a 2007–2009-es amerikai, illetve a 2008–2010-es európai gazdasági és pénzügyi válság roppant mértékű dühöt és kiábrándulást engedett szabadjára a piaccal, a kapitalizmussal, a demokráciával szemben. A szocializmus, mint egy lehetséges kiút a válságból, új erőre kapott. Amit azonban napjainkban látunk, az inkább az uralkodó osztályok, a *korrupt elit elleni lázadás*, amely elit képtelen volt megakadályozni a világméretű pénzügyi rendszer összeomlását. A válság kezelésének módja fokozta a felháborodást – a bankokat jórészt megmentették, de a munkahelyeket nem. Ezen túlmenően az események fényesen megmutatták azt is, hogy különös érdekcsoportok *foglyul ejthetik* a kapitalizmust és a képviseleti demokráciát. A kérdés az, hogy vajon ezek az alapvető bajok orvosolhatók-e a piacgazdaságon és a képviseleti demokrácián *belül*, vagy szükség van a gazdasági és a politikai intézmények sokkal átfogóbb újragondolására és újjáépítésére. Ha igen, akkor a szocializmust mindig érdemes elemezni, mint egy lehetséges alternatívát.

[6] Ennek egyik legjobb példája az olasz Öt Csillag Mozgalom (Movimento Cinque Stelle) és a Liga (korábban Északi Liga – Lega Nord) rövid életű koalíciója volt Olaszországban 2019-ben. Mindkét párt populista, etatista és nacionalista, így képesek voltak együttműködni a kormányban. Érdekes, hogy Mario Draghi úgynevezett szakértői kormányában is képviseltette magát mindkét párt. Kevésbé ismert példája az ilyen összeborulásnak a szélsőbalos görög Syriza és a szélsőjobboldali radikális Független Görögök (ANEL) korábbi koalíciós kormánya 2015 és 2019 között. Furcsa párok kényelmetlen érdekházassága a jövőben mind gyakrabban előfordulhat. Szélsőséges pártok koalíciója a hagyományos bal- és jobboldali jelzők elavulását tükrözi (Bokros 2019a).

Ez a könyv arról szól, hogy a szocializmus, bármilyen meghatározását követjük, habár lehetséges, de *nem elkerülhetetlen és nem is kívánatos*. Ez nem volt világos száz évvel ezelőtt, noha azt hiszem, és ezt igyekszem majd bemutatni, hogy felismerhető lehetett és kellett volna legyen. Cáfolhatatlan elméleti érvek szóltak a szocializmus bolsevik válfajának nemkívánatos volta mellett, és ezeket széles körben ismerték.[7] De minden elmélet lényegi cáfolata mindig megvárja annak gyakorlati bukását. Ebből az következik, hogy bizony résen kell lennünk. A szocializmus elutasítása végső soron *értékválasztásunktól* függ.[8] Az észszerű érvek egyedül keveset jelentenek. Ahhoz, hogy megerősítsük értékeinket, illetve hitünket a liberális demokráciában – ez a könyv talán ad némi kapaszkodót.

Bokros Lajos

[7] Lásd 2.1 fejezet.

[8] Ez a gondolat végigvonul az egész könyvön. Ebből a szempontból a liberalizmus és a kapitalizmus lelkes hívei nem szükségképpen különböznek a szocializmus és a kommunizmus lázban égő támogatóitól. Mindkét tábor állíthatja, hogy egyedül az ő hite alapul „pártatlan" tudományos, vagyis észszerű elemzésen. Marx úgy vélte, hogy a történelmi materializmus az egyetlen tudományos módszer az emberi fejlődés megragadására és ezért az ő elmélete képes cáfolhatatlanul előre jelezni a szocializmus elkerülhetetlen eljövetelét. Ludwig von Mises, a nagy osztrák liberális gondolkodó, aki Schumpeter, Hayek és Popper tanára, illetve szellemi előfutára volt, úgy találta, hogy a liberalizmus az egyetlen olyan ideológia, amelyik tudományos alapokon nyugszik, tehát nem foglal magában sem értékeket, sem érzelmeket, mint amilyen a derűlátás vagy a borúlátás (vö. Mises 1985, 61. p.).

1. Bevezetés

1.1. Arcképvázlatok történelmi háttérrel

A kötetben található elemzés *öt kiváló tudós öt híres könyvén* alapul, amelyek a múlt század közepén születtek. Közülük négy a második világháború alatt látott napvilágot, mindössze négy év alatt, ami rendkívül rövid idő. Időrendi sorrendbe állítva ezek a következők: Joseph Alois Schumpeter: *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* (Capitalism, Socialism and Democracy, 1942), Polányi Károly: *A nagy átalakulás* (The Great Transformation, 1944), Friedrich August Hayek: *Az út a szolgaságba* (The Road to Serfdom, 1944) és Karl Popper: *A nyílt társadalom és ellenségei* (The Open Society and Its Enemies, 1945). Az ötödik könyv valamivel később került nyilvánosságra. Ez a remek könyv Hannah Arendt munkája: *A totalitarizmus gyökerei* (The Origins of Totalitarianism, 1951).[1]

Noha figyelemre méltó, hogy az első négy könyv mindössze négy év alatt jelent meg, még fontosabb, hogy ez a négy év *egybeesett* a második világháborúval. Nyilvánvaló, hogy ezek sorsdöntő évek voltak, tele feszültséggel és nélkülözéssel elsősorban a nácizmus és a fasizmus elleni gigászi küzdelem következtében. A szabad világ és a liberális demokrácia jövője késélen táncolt. Messze nem volt bizonyos, hogy a liberális demokrácia erői kerekednek felül (Lukács 2001).

[1] Érdekes, noha nem fontos, de ez a sorrend egyben az említett tudósok születési évének a sorrendje is.

Másik kivételes és érdekes jellemzője az összes említett könyvnek, hogy olyan szerzők írták őket, akik nemcsak járatosak voltak a német kultúrában, hanem egyenesen abból származtak.[2] Az első négy az Osztrák–Magyar Monarchiában született, ebben a történelmileg jelentős és tiszteletre méltó soknemzetiségű államban, amelyik – noha a könyvek megírása idején már több mint húsz éve halott volt, de – még mindig rendkívül élénk emlékeket ébresztett.

Josef Alois Schumpeter volt a legidősebb. 1883-ban született, ugyanabban az évben, amikor Marx meghalt, és amikor még egyetlen épeszű ember nem gondolta előre, hogy a hétszáz éves közép-európai soknemzetiségű és soknyelvű állam egyszer csak el fog tűnni.[3] Schumpeter élete több mint felét a Habsburg-monarchiában töltötte el, és viszonylag fiatalon, 67 éves korában halt meg 1950-ben. Habár rendelkezett cseh felmenőkkel, saját magát német-osztráknak tekintette.[4]

[2] A tizenkilencedik és a huszadik század fordulóján a német magaskultúra ugyanolyan erős, fontos és széles körben ismert volt, mint az angol vagy a francia. Az Amerikai Egyesült Államok fölénye még a jövő ígérete volt. Helyénvalónak tűnik az első, Európa által vezetett globalizációs korszak, az első világháború előtti *Belle Époque* időszakát multikulturális jelenségnek tekinteni. Számos város, amelyek ma fájdalmasan egynyelvűek, akkor a soknyelvűség fényes bábelei voltak: Triest/Trieste/Trst (német, olasz, szlovén), Thesszaloniki/Szalonika (görög, török), Szarajevó (bosnyák, horvát, szerb, török), Fiume/Rijeka (olasz, horvát, magyar), Wilno/Vilna/Vilnius (lengyel, orosz, litván). Mindegyiknek volt számottevő zsidó népessége, saját nyelvvel, vagy anélkül.

[3] Az Osztrák–Magyar Monarchiának tizenegy hivatalos nyelve volt: német, cseh, szlovén, olasz, lengyel és ukrán az osztrák államban (Ciszlajtánia) és magyar, horvát, román, szerb és szlovák a magyarban (Transzlajtánia). Noha a nemzeti sérelmek és feszültségek állandóan jelen voltak, ezeket idővel és okos politikával lehetett volna csillapítani. Ennek ellenére a Monarchia büszkén soknemzetiségű, sokvallású és soknyelvű alakulat volt. Lehetne az Európai Unió bukott előfutárának tekinteni? Sohasem fogjuk megtudni...

[4] Habár mindkét nagymamája etnikailag cseh volt, Schumpeter sohasem tanulta meg a nyelvet, és sohasem tekintette önmagát másnak, mint németosztráknak. Magasan képzett emberek beolvadása a német kultúrába, akik eredetileg egy más etnikumhoz tartozó, vidéki vagy kisvárosi családba születtek bele, igen gyakori volt abban a pillanatban, ahogy értelmiségiekké váltak. Több mint fél évszázados fennállása alatt az Osztrák–Magyar Monarchia igazi soknyelvű olvasztótégely volt.

Polányi Károly[5] 1886-ban zsidó nagypolgári családba született a kirobbanóan fejlődő császárvárosban, az akkor még virágzó Osztrák–Magyar Monarchia egyik fővárosában. Annak ellenére, hogy Bécsben született, büszkén vallotta magát magyarnak. A híres budapesti egyetemet látogatta, ami Ferenc József államának az egyik új, kitűnő tudományos központja volt. Radikális gondolkodó lett, tagja és első vezetője a Galilei-körnek.[6] Hamarosan kiábrándult a liberalizmusból, de a radikális szocializmusra is némi gyanakvással tekintett. Ennek ellenére végig antikapitalista maradt hosszú életpályája során. 1964-ben halt meg, 78 éves korában.[7]

Friedrich August von Hayek Bécsben született 1899-ben vezető értelmiségi családban. Kétségkívül német-osztrák volt és

[5] Angol nyelvű könyvemben Polányi Károly nevét amerikanizált formájában használtam, hiszen legtöbbször ő is így tett. A magyar kiadásban azonban ez nem lenne helyénvaló.

[6] A Galilei-kör szabadgondolkodó egyetemista fiatalok szövetsége volt 1908 és 1919 között. Célja a korlátok nélküli szabad kutatás előmozdítása volt mindenekelőtt a társadalomtudományok területén, a gondolkodás szabadságának védelme az egyetemi életben, és a szegénysorsú diákok társadalmi és pénzügyi támogatása. 1910-ben már a Galilei-kör volt a leginkább látogatott diákszövetség, és jelentős szerepet játszott a radikális, antifeudális, és polgári eszmék terjesztésében. Az első világháború alatt pacifista irányt hirdetett. 1918-ban a hatóságok betiltották és néhány vezetőjét börtönbe vetették. Köztük volt Duczyńska Ilona, Polányi későbbi felesége is.

[7] Nehéz eldönteni, hogy mi volt Polányi szakmai hivatása. A társadalomtudományok sok ága, ami ma önállónak minősül, fonódott össze írásaiban. Figyelemre méltó, hogy a Wikipédia sem képes egyértelműen megjelölni, ki volt ő: a honlap gazdaságtörténésznek, gazdaságantropológusnak, gazdaságszociológusnak, a politikai gazdaságtan művelőjének, történelemszociológusnak vagy társadalomszociológusnak egyaránt nevezi. Polányi valószínűleg mindez egyben volt.

egyértelműen annak is tekintette magát.[8] Rövid ideig részt vett az első világháborúban, utána a bécsi egyetemet látogatta. Filozófiát, pszichológiát, politikatudományt hallgatott, és mély benyomást tettek rá az akkor nagyon híres *osztrák iskola közgazdászai:* Eugen Böhm von Bawerk, Carl Menger, Friedrich von Wieser és Ludwig von Mises. Noha pályája kezdetén volt benne hajlam a szocializmusra, hamarosan a liberalizmus és a piacgazdaság állhatatos védelmezőjévé vált. 1974-ben Nobeldíjat kapott. Hosszú élete volt, 1992-ben hunyt el, így megérhette a szovjet kommunizmus bukását.

Karl Popper 1902-ben született szintén Bécsben, három évvel Hayek után. Hasonlóan hosszú és gyümölcsöző életút után 1994-ben halt meg, alig két évvel Hayek után. Ők ketten *csaknem tökéletes kortársaknak* minősíthetők. Ismerték és becsülték egymást, kölcsönösen és nagy érdeklődéssel figyelték egymás intellektuális pályafutását. Hayek segített Poppernek, hogy állást kapjon a híres angol felsőoktatási intézményben (London School of Economics, LSE). Popper szintén a bécsi egyetemre járt, először pszichológiát tanult, majd érdeklődése a filozófia felé fordult (később kénytelen volt elmélyedni a közgazdaságtanban is). Német-osztrák zsidó volt, ami egészen tipikusnak számított korabeli értelmiségi körökben.[9]

[8] Hayek élénken érdeklődött saját származása iránt, hogy vajon voltak-e zsidó ősei, ezért kutatta a családfáját és megállapította, hogy neve cseh eredetű (Hájek). Ez nem volt ritka a Habsburg Birodalom fővárosában. Annak ellenére, hogy ezzel „vádolták", zsidó eredet nála nem volt kimutatható.

[9] A zsidók számának és arányának növekedése az úgynevezett szabad foglalkozások esetében, az ügyvédi, orvosi, mérnöki, egyetemi tanári, újságírói és művészeti pályákon egyrészt a szinte korlátozatlan bevándorlás, másrészt a szabadelvű politika, a liberális állam és a többé-kevésbé folyamatos, néha látványos gazdasági növekedés következménye volt. Munkahelyek, elsősorban tudást igénylő állások tízezrével születtek, ami etnikailag, vallásilag és nyelvileg különböző csoportok számára tette lehetővé, hogy éljenek a példátlanul bővülő életpálya-lehetőségekkel. Habár a zsidó értelmiségi

Hannah Arendt kilóg a sorból, ha arra gondolunk, hogy az első négy viszonylag szorosan összefonódott csoportot alkotott. Ő az egyetlen nő és a legfiatalabb, hiszen 1906-ban született. Azért is kivétel, mert (birodalmi) német volt, aki egy Linden nevű községben látta meg a napvilágot, ami ma már Hannover része. Popperhez hasonlóan zsidó származású, és elsősorban filozófusnak tekinthető. A weimari köztársaság egy rövid időszakában a marburgi egyetemet látogatta, ahol Martin Heidegger hűséges tanítványa volt.[10] Viszonylag fiatalon, 69 éves korában hunyt el 1975-ben, tehát jóval korábban, mint Hayek és Popper. Tragikus sorsa volt, messze a legtragikusabb az öt sors közül.

Melyek az öt tudós életét meghatározó történelmi körülmények legfontosabb közös jellemzői? Elsősorban az, hogy mindannyian Mitteleuropa[11] szülöttei és itt kezdték pályafutásukat,

osztály felemelkedése erős antiszemita mozgalmakat és ideológiákat szült, a Monarchia fél évszázada később csaknem egyöntetűen boldog békeidő képében maradt fenn, amire később a *Belle Époque* vagy a *Glückliche Friedenszeiten* jelzőt aggatták német kiadványokban is. Ezekből a kivételesen előnyös feltételekből táplálkozva az osztrák teljesítmények a világ tudományos élvonalába kerültek. Intellektuális kiválóságát tekintve az Osztrák–Magyar Monarchia messze súlyán felül szerepelt ebben a történelmileg rövid időszakban (1867–1914).

[10] Valójában több volt ő, mint egy lelkes diák. Romantikus viszony fűzte az akkor már híres professzorhoz, amint ez megtudható két könyvből, amit egyrészt Elisabeth Young-Bruehl (*Hannah Arendt: For Love of the World,* Yale University Press, 2004), másrészt Elżbieta Ettinger (*Hannah Arendt/Martin Heidegger,* Yale University Press, 1995) írt. Míg az első számadás megvilágító erejű volt és általánosan elfogadottá vált, a másodikat jelentős ellenállás fogadta és azóta is ellentmondásos maradt elsősorban azért, mert hősnőjét egyesek szerint a személyes integritás hiányával vádolta – tekintettel arra, hogy 1933 után Martin Heidegger a NSDAP támogatójává vált még akkor is, ha csupán enyhe náci elfogultságot mutatott (Kolnai 1938, 207. p.).

[11] Mitteleuropa nem földrajzi fogalom, hanem egy olyan gazdasági és társadalmi teret jelöl, amelynek különleges kulturális meghatározottsága van. Ezen túlmenően egy jól ismert fogalom, amit Friedrich Neumann alkotott meg 1915-ben az első világháború alatt (Neumann, 1915). Ahogy erről már előző könyvemben megemlékeztem, *„ez a fogalom egy igazán egyedi kultúrát*

ebben a különleges, de hamarosan eltűnő világban, amelyet erősen átitatott a terjedő és gazdagodó német nyelvű magaskultúra, ami az előző századfordulón érte el a legmagasabb színvonalát. Ezek a tudósok fiatal korukban szélsebesen kibontakoztak és gazdagodtak ebben a kultúrában, és láthatóan élvezték annak a kivételesen kedvező társadalmi-politikai, tudományos-kulturális és irodalmi-művészeti közegnek[12] az áldásait, ami – noha nem volt híján feszültségeknek és ellentmondásoknak – lehetővé tette előrehaladásukat a megérdemelt kiválóság és a világhír felé. Amikor ők fiatalok voltak, akkor ez a germanofil világ örökkévalónak tűnt.[13]

És akkor ez a világ hirtelen összeomlott és ahogy ők ismerték, örökre eltűnt.[14] Mind az öt tudós megpróbált új életet kez-

és civilizációt tükröz vissza, ami csaknem ezer évig létezett 1900 előtt, különböző formákban azután is tovább élt és jelentős módosulásokkal ugyan, de ma is hat. Míg Közép-Európa pusztán földrajzi kifejezés, Mitteleuropa különleges kultúrát hordoz igen sajátos életérzésekkel (Lebensgefühl). Ez egy meglehetősen borúlátó és befelé forduló megközelítés, ami visszatükrözi az itt élő népek sok évszázados küzdelmét saját államért és társadalmi rangért (state and status), tehát politikai és gazdasági fejlődésért és egyenjogúságért a korábbi, ötszáz éves dicsőséges állami létre emlékezve" (Bokros 2013, 2–3. pp.).

[12] Ennek a láthatóan hanyatló, dekadens világnak az egyik legjobb leírása és megelevenítése a fiatal német kultúrtörténész, Florian Ilies könyvében található: *1913. Der Sommer des Jahrhunderts,* Fischer Verlag, 2012 (magyar kiadás: *1913. Az évszázad nyara*, Park Könyvkiadó, 2014). Az eltűnő világ hangulatát érzékletesen visszaadja Márai Sándor megkapó verseskötete (*The Withering World,* Alma Classics, 2013).

[13] Nemcsak ennek a csodálatos világnak az állandósága, hanem kultúrájának, életérzéseinek és életízléseinek a harmóniája is megkapó. Erről szól Stefan Zweig: *Die Welt von Gestern. Erinnerung eines Europaers* című műve, amit érdekes módon már sokkal később, önkéntes brazíliai száműzetésében írt, amikor fiatalkorának világa már csak délibábként jelenhetett meg számára. Tragikus módon feleségével együtt öngyilkosságot követett el 1942 elején Petrópolisban, amikor a náci rezsim hatalma és világuralma csúcsán volt.

[14] Hatalmas mennyiségű új könyv jelent meg az első világháború századik évfordulóján, amelyek sokkal inkább pártatlan kutatást tükröztek ennek

deni sokkal korlátozottabb és szűkebb létfeltételek mellett, de a történelem másképp döntött. A nácizmus németországi, majd ausztriai előretörése nyomán hazájuk elhagyását határozták el, vagy arra kényszerültek. Mindegyikük otthonra lelt vagy Nagy-Britanniában, vagy pedig az Egyesült Államokban. Világhírre már az *angolszász tudományos környezetben* tettek szert.[15] Ennek következtében ma már mindegyiküket elsősorban brit, amerikai vagy kanadai tudósnak tartják – amellett, hogy osztrák, magyar és német származásúak voltak. Milyen szép és milyen szomorú!

Ez az átváltozás – hívhatjuk metamorfózisnak is – nem véletlen.[16] Ezrek hagyták el a sötétedő Német Birodalmat és nem csak értelmiségiek. Természetes menekülési útvonaluk Franciaországon és Nagy-Britannián keresztül az Egyesült Államokba,

a szörnyű tragédiának az okairól és eredetéről. Könyvem nem kíván ismétlésekbe bocsátkozni, legkevésbé pedig állást foglalni a felelősség megoszlása vonatkozásában. Számomra csupán az fontos, hogy ez az alapvetően liberális világ és kultúra örökre összeomlott. Az első világháború bebizonyította, hogy a fejlődés, bármit is értünk alatta, sohasem egyvonalas és sohasem determinisztikus. Mindig bekövetkezhet tragikus visszaesés. Ez fontos következtetés lesz a szocializmus elemzésekor.

[15] A társadalomtudományok a huszadik század elejétől kezdve egyre inkább amerikanizálódtak (Manicas 1987).

[16] Több tényező járult hozzá ahhoz a döntésükhöz, hogy kivándoroljanak. Az eredendő bűn talán az, hogy Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia elvesztette az első világháborút, illetve az utóbbi szétesett. A versailles-i, saint-germaini és trianoni békeszerződések csak fokozták a katasztrófa érzését mind intellektuális, mind pedig mindennapi szinten. Harmadszor, a gazdasági nehézségek számosak voltak és gyorsan szaporodtak, negatív hatásuk azonnal érződött a tudományos és az egyetemi körökben. Negyedszer, a nemzetiszocializmus előretörése először Németországban, majd Ausztriában (Hitler Ausztriában született és sok követője volt ott is) azonnal veszélybe sodorta a szabad gondolkodást és a tudományos szabadságot. Ötödször, az antiszemitizmus erősödése és kormánypolitikává emelkedése megfagyasztotta a légkört és megsemmisítette a tudományos pezsgést, különösen a zsidó származású tudósok számára.

Kanadába, Ausztráliába és Új-Zélandra vezetett.[17] Óriási mértékben hozzájárultak új hazájuk intellektuális és tudományos fejlődéséhez. Sok német, osztrák, magyar és cseh származású tudós ért el hamarosan világszínvonalú sikert az angolszász kulturális környezetben.[18]

Hogyan és mikor hagyták el ezek a tudósok eredeti hazájukat?

Schumpeter viszonylag szerencsés volt. Ő volt a legidősebb és már szép pályát futott be a Habsburg-monarchia idején. Fontos az is, hogy katolikus volt, így kevésbé érintették a zsidókat korlátozó intézkedések a Monarchia szétesése után. Ráadásul már korábban szoros kapcsolatokat létesített Angliával, amikor egy évet a londoni közgazdasági egyetemen (LSE) töltött, és meglátogatta az oxfordi és a cambridge-i egyetemeket is. Végül, de nem utolsósorban a ködös szigetről hozta haza feleségét is 1907-ben, aki az anglikán egyház egyik magas rangú tisztségviselőjének a lánya volt.

Mint már jól ismert és elismert közgazdászt Karl Kautsky meghívta Berlinbe, hogy legyen tagja a Társadalmasítási Bizottságnak

[17] Nem véletlen, hogy ezek mindegyike vagy korábbi brit gyarmat, vagy úgynevezett „fehér domínium" volt, amelyeket teljes mértékben áthatottak a brit liberális akadémiai kultúra legjobb hagyományai. A legtöbb régi vágású szabadelvű gondolkodót erősen vonzotta ez a kivételesen kedvező környezet, miután felismerték, hogy a német nyelvű liberális kultúrának vége. Ez nemcsak a társadalom- és bölcsészeti tudományok képviselőire volt igaz, hanem ugyanilyen mértékben a természet-, a műszaki és a technológiai tudományokéira is.

[18] Számtalan német és osztrák zsidó vándorolt ki az angolszász világba Hitler hatalomra jutása után. Kevésbé ismert a zsidó származású magyar tudósok kiáramlása mindjárt az első világháború után. Magyarország kétes hírnévre tett szert az 1920-ban bevezetett első, a zsidókat korlátozó törvénye miatt. A törvény „numerus clausus" néven vált ismertté, korlátozta az egyetemre felvehető, zsidó származású hallgatók számát. Ez volt az első lépése a zsidó polgárjogi egyenlőség átfogó visszafordításának, ami négy újabb és egyre jobban korlátozó intézkedéseket tartalmazó törvény elfogadásához vezetett 1938-ban, 1939-ben, 1941-ben és 1942-ben.

(Sozialisierungskommission), amely előkészítette volna több nagyvállalat államosítását a nemrég született német köztársaságban. Nem lévén már szocialista, Schumpeter úgy vélte, hogy mérséklő hatást tud gyakorolni a német köztársaság háború utáni első kormányára, amelyben döntő szerepet játszottak a szociáldemokraták. De berlini tartózkodása nagyon rövidre sikerült. 1919 márciusában elfogadta Otto Bauer, korábbi diáktársa, immár osztrák külügyminiszter meghívását, hogy legyen pénzügyminiszter az új Osztrák Köztársaság első kormányában, amit a szociáldemokrata Karl Renner vezetett. Noha ez a megbízatása sem tartott sokáig, jelentős hatást gyakorolt az osztrák kormány gazdaságpolitikájára azzal, hogy ellenezte az inflációt és támogatta a tőke megadóztatását mint a háborús adósságok visszafizetésének fő forrását.

Rövid és sikertelen bankári pályafutás után visszatért az akadémiai életbe. 1925 és 1932 között tanszékvezető volt a bonni egyetemen, ezzel párhuzamosan oktatott a Harvard Egyetemen is 1927–1928-ban és 1930-ban. Ennek révén már ismert volt az Egyesült Államokban, amikor 1932-ben elhatározta, hogy kivándorol. Ekkor már majdnem ötvenéves volt. Az időzítés nem lehetett volna szerencsésebb. A következő tizenkét évben, vagyis Hitler németországi uralmának és a fasizmus közép- és kelet-európai térfoglalásának idején Schumpeter rengeteg energiát fordított arra, hogy a nácizmus elől menekülő közgazdász kollégáit támogassa.

Schumpeter nagyon sok cikket és könyvet írt, illetve adott ki eredetileg német nyelven, valószínűleg sokkal többet, mint életének utolsó tizennyolc évében angolul. De ez nem csoda, hiszen jóval több időt töltött el az osztrák-német banki, pénzügyi, kormányzati és akadémiai környezetben, mielőtt végül letelepedett Amerikában. A lényeg azonban az, hogy világhírre csak Amerikában tett szert, mindenekelőtt legismertebb könyve, a *Kapitalizmus, Szocializmus és Demokrácia* (Capitalism, Socialism

and Democracy) megjelenése nyomán. Minthogy ekkor már amerikai állampolgár volt, joggal tekinthetjük amerikai tudósnak, ahogyan ő is tekintette magát.[19]

Polányi Károlynak sokkal kevesebb szerencséje volt a sorssal. Mint radikális haladó gondolkodó támogatta Károlyi Mihály kormányát 1918 őszén, majd 1919 márciusában hazája elhagyása mellett döntött, amikor az alig négy hónapja megalakult kommunista párt átvette a hatalmat a frissen függetlenné vált Magyarországon és brutális bolsevik diktatúrát vezetett be.[20] Noha a Magyar Tanácsköztársaság nagyon rövid életűnek bizonyult (mindössze 133 napig állt fenn), az általa gyakorolt *vörösterrort* egy hasonlóan könyörtelen és vérengző *fehérterror* követte, amit a Horthy Miklós által támogatott tiszti különítmények hajtottak végre. A Horthy-rendszer, ami pontosan negyedszázadon keresztül állt fenn, kezdettől fogva alapjaiban antiszemita volt. Nyilvánvaló tehát, hogy nem volt hely egy már jól ismert baloldali, radikális és zsidó származású értelmiségi számára abban a kis országban, amelyik az uralkodó körök egy részének erőtlen fékező kísérletei ellenére elég gyorsan belehajlott a szélsőjobboldali és etnikai alapú nacionalizmusba.[21]

[19] Az amerikai állampolgárság megszerzését nagyban megkönnyítette, hogy második felesége amerikai volt, illetve, hogy ekkor már az Amerikai Tudományos Akadémia tagja volt.

[20] A Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) hivatalosan egyesült a sokkal régebbi szociáldemokrata párttal, amikor Károlyi Mihály ez utóbbit felkérte egy új és tisztán szocialista kormány megalakítására, miután az antanthatalmak átadták Magyarországnak azt a fegyverszüneti jegyzéket, amely kirívóan hátrányos demarkációs vonalakat állapított meg az ország számára. A hírhedt Vyx-jegyzékkel az antant lényegében kiváltotta a bolsevik hatalomátvételt. Fontos megemlíteni, hogy Lenin élesen ellenezte a Magyarországon nemrég létrehozott kommunista párt egyesülését a szociáldemokratákkal, de Kun Béla figyelmen kívül hagyta Lenin tanácsát.

[21] A Horthy-rendszer történetéről Magyarországon számtalan kitűnő munka született. Ezek közül itt most csak kettőt emelek ki: Ungváry Krisztián (2013) és Turbucz Dávid (2014).

Polányi száműzetésének első időszakát Bécsben töltötte mint szabadúszó újságíró. 1924 és 1933 között vezető szerkesztője volt egy liberális kiadványnak, az *Osztrák Közgazdásznak* (Der Österreichische Volkswirt), amit 1908-ban alapítottak. De csaknem egy évtizedes kiemelkedő újságírói tevékenység után arra kérték, hogy mondjon le, amikor Hitler hatalomra került Németországban. Még egy szabadelvű újság sem engedhette meg magának, hogy baloldali érzelmű szerkesztője legyen, amikor a klerikális fasizmus gyorsan teret nyert a kicsi és gyenge Osztrák Köztársaságban.

1933-ban Polányi Londonba ment, sok zsidó származású kortársával együtt. Ezt az első kivándorlási hullámot a korábbi briliáns közép-európai kultúrkörből talán még jórészt önkéntesnek lehet tekinteni. Az érintettek többsége hamar és sikeresen beilleszkedett a brit társadalomba, habár egy részük előbb-utóbb továbbment az Egyesült Államokba vagy Kanadába.

1940-ben Polányi az egyesült államokbeli Vermont államba költözött. Ekkor már javában tartott a második világháború. Előadói állást vállalt a Bennington Egyetemen, ahol sok olyan témával foglalkozott, amelyek aztán leghíresebb könyve, *A nagy átalakulás* (The Great Transformation) részét alkották. A háború után felajánlottak neki egy tanári állást a Columbia Egyetemen New Yorkban. Sajnos azonban nem telepedhetett le az Egyesült Államokban, mert felesége, a korábbi kommunista, nem kapott belépővízumot az országba. Ezért a család Kanadába ment. Polányi hátralevő életében ingázott New York városa és a Toronto melletti kisváros, a kanadai Pickering között. Ott halt meg 1964-ben. Felesége, Duczyńska Ilona tizennégy évvel túlélte őt.[22]

[22] Fontos és érdekes, hogy Polányi Károlynak volt egy ugyanolyan tehetséges és híres öccse, Polányi Mihály, aki 1891-ben született Budapesten. Igazi

Friedrich A. Hayek – mint már említettük –, szintén a századfordulón született, 1899-ben. A bécsi egyetemet látogatta és Schumpeterhez hasonlóan kezdetben kacérkodott a szocialista eszmékkel, amelyek nagyon divatosak voltak a fiatalok, különösen az egyetemista diákok között. De ez rövid kitérő volt Hayek életében, amit gyorsan elhagyott. Fontosabb, hogy ő a világháború *után* járt egyetemre.[23] Jogi doktori diplomáját 1921-ben, a politikatudományit pedig 1923-ban vette át.

polihisztor volt, aki jelentősen hozzájárult nemcsak a fizikai kémia, hanem a közgazdaságtan és a filozófia fejlődéséhez is. Az első világháború és az azt követő forradalmak után Berlinbe költözött, ahol a Vilmos Császár Intézet (Kaiser Wilhelm Institut), a mai hírneves Max Planck Társaság elődje, professzori állást kínált föl neki. Nyilvánvalóan el kellett hagynia Németországot 1933-ban. Angliába ment, ahol először a kémia, majd a társadalomtudományok tanára volt. 1944-ben a brit Royal Society tagja lett.

[23] Összehasonlítva a két tudós életét, kevesen vették észre az időzítés óriási jelentőségét. Ahogy már említettük, mindketten a bécsi egyetemre jártak, de Schumpeter jóval a világháború előtt. Doktori címét 1906-ban szerezte meg, miután Carl Menger, Friedrich von Wieser és Eugen Böhm von Bawerk tanítványa volt a korlátlan derűlátás korszakában. Kiváló diák volt, akit 1909-ben egyetemi tanárrá neveztek ki a czernowitzi egyetemen, az akkor Ausztriához tartozó Bukovina fővárosában. Az első világháború kitörésekor már a grazi Karl-Franzens Egyetem politikai gazdaságtani professzora volt. Nem szolgált katonaként a világháborúban.

Hayek élete egészen másként alakult. Túl fiatal volt ahhoz, hogy a világháború előtt egyetemre járhasson, de elég idős ahhoz, hogy behívják katonának. Egy teljes évet szolgált az olasz fronton, ahol megsérült. Megkapta a háború után az úgynevezett spanyolnáthát is, de szerencsére túlélte. Egyetemi tanulmányait a háború után kezdte, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia szétesett, majd eltűnt mindörökre. Ez egyszerre volt személyes és társadalmi tragédia sokak, így Hayek számára is. Habár Hayek is tanult Mengertől és Wiesertől, legfőbb mestere nem Böhm-Bawerk volt, hanem annak legfontosabb és leghíresebb tanítványa, az osztrák közgazdaságtani iskola kiemelkedő alakja, Ludwig von Mises. Hayek felhagyott a szocializmussal, mihelyt elolvasta Mises 1922-ben németül megjelent könyvét a szocializmusról (*Die Gemeinwirtschaft: Untersuchungen über den Sozialismus*. Jena, Gustav Fischer Verlag). Ebben a könyvben Mises könyvének 1936-os angol kiadását használom.

Az *időzítés minden* – ezt fényesen bizonyította Schumpeter és Hayek élesen eltérő élettapasztalata.[24]

Ludwig von Mises kulcsszerepet játszott nemcsak az ifjú Hayek intellektuális fejlődésében, hanem későbbi pályafutásában is. Mises és Hayek együtt hozták létre az Osztrák Konjunktúrakutató Intézetet, a mai WIFO, az Österreichisches Institut für Wirtschaftsforschung elődjét, ami az első modern kutatóintézet volt osztrák földön. Az intézet 1927. január elsején mint magánintézmény kezdte meg működését osztrák üzleti vállalkozások anyagi támogatásával.

Az intézet megalapítása két fontos irányzatot tükrözött. Egyrészt hallatlanul megerősödött a meggyőződés, hogy fontos a gazdasági folyamatokat tükröző, megbízható adatok gyűjtése, elemzése és nyilvánosságra hozatala. Ilyen adatok voltak az árakról, a termelésről, a hitelezésről és a pénzáramlásról nyerhető információk. Másrészt egyre erősebben felismerték az *üzleti ciklust*, a kapitalista gazdasági tevékenység hullámzásában megjelenő óriási kihívást és annak a veszélyét, hogy a gazdasági válságok negatív következményei hamar átterjednek a politika területére, ami a társadalom teljes szövetét felbonthatja. Mindez hűen tükrözi a társadalmi tudat figyelemre méltó fejlődését, ami éppen megelőzte az 1929 októberében kitört nagy világgazdasági válságot.[25]

[24] Az *Economist* című brit hetilap közölt egy cikket Schumpeterről, Hayekről és Popperről azzal a címmel, hogy „A száműzöttek visszavágnak" (The Exiles fight back. 2018. augusztus 25.). A cikk egyetlen szót sem ejt ezekről a különbségekről. Sokkal jobb összevetéseket tartalmaznak Notturno (2004) és Hayes (2009) könyvei.

[25] Az Amerikában nagy válságnak (Great Depression, 1929–1933), illetve nagy visszaesésnek (Great Recession, 2007–2009) nevezett események súlyos politikai következményeinek fényében ma már nyilvánvaló, hogy elfogadják a gazdaság és politika közötti szoros összefüggést és azt a törekvést, hogy az üzleti ciklus negatív következményeit korlátozzák a szélsőséges politikai mozgalmak megakadályozása végett. Száz évvel ezelőtt azonban ez teljesen új felismerés volt.

Hayek vezető személyiség volt az említett kutatóintézetben egészen 1931-ig, amikor átment Angliába és a csatlakozott a londoni közgazdasági egyetemhez (LSE). Nem a nácizmus elől menekült, hiszen Hitler még nem jutott hatalomra, és az akadémiai szabadság szempontjából Ausztria ekkor még viszonylag türelmes országnak számított. Hasonlóan Schumpeter esetéhez, Hayek időzítése roppant szerencsés volt. Figyelemre méltó azonban, hogy Hayek, aki az LSE-n való tartózkodását ideiglenesnek gondolta, az anschluss után rögtön úgy döntött, hogy Londonban marad.[26] Tudatos elhatározását jól tükrözi a tény, hogy még ugyanebben az évben brit állampolgárságért folyamodott. Leghíresebb könyvét, ami *Az út a szolgaságba* (The Road to Serfdom) címet viseli, Angliában írta a második világháború idején.

Hayek brit-osztrák közgazdászként szerzett ismertséget és hírnevet. 1960-ban Chicagóba ment. Annak ellenére, hogy több mint egy évtizedig Amerikában tartózkodott, mindig angolnak tekintette magát. A brit állampolgárság nagyon sokat jelentett számára és azt sohasem tagadta meg. Ő újabb példája annak

[26] 1938. március 12-én a német hadsereg ellenállás nélkül bevonult Ausztriába. Másnap az osztrák parlament törvényt fogadott el Ausztriának a Német Birodalomhoz való csatlakozásáról. Míg a második világháborút követő egyes nézetek megpróbálták az eseményeket megszállásként beállítani, amit csak utólag követett valamiféle jogi rendezés, a tény az, hogy hazájuk „csatlakozását" Németországhoz nagyon sok osztrák *teljesen természetesnek*, logikusnak és legitimnek tartotta. A saint-germaini osztrák békeszerződés kifejezetten megtiltotta Ausztria és Németország egyesülését, ami nagyon világosan megmutatja, hogy igenis léteztek ilyen politikai törekvések az első világháború után, amelyek jelentős politikai támogatást élveztek. 1921-ben Tirolban és Salzburg tartományban népszavazást rendeztek, ezek során a többség támogatta a Németországhoz való csatlakozást. A magyar tragédia része, hogy az antant azzal zsarolta meg Ausztriát, hogy csatlakozás esetén nem kapja meg a Várvidéket (Burgenland), aminek a határait ekkor még nem állapították meg pontosan (Macartney 1926; 1937).

a társadalomtudósnak, aki az angolszász világban tett szert a világ elismerésére.

Ahogy jeleztem, Karl Popper Hayek kortársának, sőt barátjának tekinthető. Már akkor ismerték egymást, amikor a bécsi egyetemre jártak. Mindkettőjüket érdekelte a filozófia, habár Hayek mindig nagyobb hangsúlyt helyezett a közgazdaságtanra. Noha Popper zsidó származású volt, de lutheri keresztséget kapott, mert szülei áttértek a kereszténységre és asszimilált zsidók voltak.[27]

A fiatal Popper igen korán, 1919-ben, tehát már tizenhét éves korában elkezdte látogatni a bécsi egyetemet.[28] Vonzotta a marxizmus, és aktív tagja lett a szocialista diákszövetségnek. Csatlakozott Ausztria Szociáldemokrata Pártjához is, ami akkoriban valódi marxista formáció volt. Hayekhez képest neki több időre volt szüksége ahhoz, hogy a marxizmustól a liberalizmus felé forduljon.

Miközben könyvmoly volt és szorgalmas magántanuló, Popper bútorkészítő tanoncként dolgozott. Mielőtt megszerezte doktori címét pszichológiából, már sokféle társadalmi és egészségügyi kezdeményezésben vett részt. Rengeteg kéziratot készített el, de nem volt nagy sikere azok nyilvánosságra hozatalában. Fizetés nélküli szabadsága alatt meglátogatta Nagy-Britanniát 1935–1936-ban. Ekkor már aktívan foglalkozott azzal, hogy

[27] Az Osztrák–Magyar Monarchiában a zsidók asszimilációja egyre gyorsuló ütemben haladt előre egészen a legutolsó pillanatokig. Megfigyelhető az erősödő antiszemita irányzatok ellenére, amelyek időközönként még politikai elismeréshez is jutottak, a liberális állam ragaszkodott ahhoz, hogy a polgári és vallási jogegyenlőséget mindenáron felmutassa és fenntartsa. Az első világháború ebben is fordulópontnak bizonyult. A háború után az egyenjogúság irányzata visszafordult, először lopakodva, majd egyre nyíltabban. Felmerül a kérdés, hogy ezt követően a zsidók asszimilációja előrehaladt-e, vagy hogy vajon ez egyáltalán kívánatos volt-e.

[28] Sorsfordító események idején még három év különbség is rendkívül sokat számíthat. Popper egész egyszerűen túl fiatal volt ahhoz, hogy katonaként szolgáljon az első világháborúban; így a középiskola befejezése után azonnal elkezdhette egyetemi tanulmányait.

keressen egy olyan országot, ahová kivándorolhat és szerezhet legalább egy oktatói állást. 1937-ben végre sikerült neki megragadni egy meglehetősen jól fizető állást az új-zélandi Christchurch egyetemén. Ott írta fő művét, *A nyílt társadalom és ellenségei* (The Open Society and Its Enemies) című könyvet.

Popper nem élt sokáig Új-Zélandon. A második világháború után visszatért Európába és a londoni közgazdasági egyetemen (LSE) kapott állást, ahol osztrák kortársa és barátja dolgozott. 1949-ben átment a londoni egyetemre (University of London). A társadalomtudományok legkülönbözőbb ágaihoz történt jelentős hozzájárulása elismeréseképpen 1965-ben lovaggá ütötték.

Karl Popper tehát brit-osztrák tudós lett. Újabb fénylő példája annak, hogy valaki, aki az Osztrák–Magyar Monarchia szülötte volt, az angolszász világban tett szert ismertségre és világhírnévre. Egyik oldalon bizony elég szomorú történet, különösen közép-európai és magyar szemszögből nézve. Másik oldalon élő bizonyítéka annak, hogy a nyugati civilizáció humanista értékei mégis képesek voltak érvényre jutni.

Az osztrák kapcsolat Popper számára egész életében fontos maradt. Amikor az akadémiai életből nyugállományba vonult, családi okokból visszatért Ausztriába. 1986-ban, felesége halála után újra Angliába költözött és élete végéig ott is maradt. De hamvai a bécsi Lainzer temetőben nyugszanak, a felesége hamvai mellett. A kozmopolita világvándor, aki nem szabad elhatározásából hagyta el hazáját, mindig szükségét érezte, hogy hazatérjen. Tehát miközben a brit jelzőt büszkén viselte, a nosztalgikus osztrák sem tűnt el soha.

Hannah Arendt jelentős mértékben különbözött a történetünkben szereplő férfi kollégáitól, de nemcsak azért, mert sokkal fiatalabb volt, hanem azért is, mert ő sohasem dédelgetett terveket arra, hogy visszatérjen Németországba és ott éljen. Miután két évig a marburgi egyetemen (1924–1926) Martin Heidegger intellektuális és személyes befolyása alatt tanult, átment a freiburgi, majd pedig a heidelbergi egyetemre és ott képezte magát 1926-tól 1929-ig. Olyan kiváló tanáregyéniségektől szerezte tudását, mint az osztrák-német Edmund Husserl és a svájci-német Karl Jaspers. Ez a rövid öt év, ami egyetemi tanulmányokkal telt el, kétségkívül fénylő időszak volt nemcsak az ő, hanem az első világháború utáni Németország életében is.[29] Arendt teljes egészében szeretett és választott szakmájának, a filozófiának szentelte magát. Néhány „vándorév" (Wanderjahre) után, amit a késői weimari Németországban töltött és megtapasztalta a nagy válság (1929–1933) következményeit és rombolását, Hitler hatalomra jutása után azonnal elhagyta hazáját és Csehszlovákián, illetve Svájcon keresztül Franciaországba ment. Ott viszont hontalan menekült lett, miután a német hatóságok azonnal megfosztották német állampolgárságától. 1940-ben újból menekülnie kellett, amikor a német hadsereg a villámháborúban elfoglalta Franciaországot. Elfogták és internálótáborba zárták a megmaradó Vichy-Franciaország déli részén, de sikerült megszöknie a táborban eluralkodó káosz

[29] „Hannah Arendt egyetemi évei 1924 és 1929 között pontosan egybeestek a roppant nehézségekkel küzdő weimari köztársaság legjobb éveivel. 1924 nyarán a kormány gazdasági stabilizációs programja Németországban időlegesen véget vetett az infláció korábbi legrosszabb korszakának, a pénzügyi problémákkal küzdő Franciaországban megvalósuló kormányváltás pedig azt eredményezte, hogy a németekben gyengült az az érzés, hogy hazájuk minden oldalról bosszúvágyó zsarolókkal van körülvéve. De éppen akkor, amikor ez az érzés kezdett enyhülni, megjelent a Dawes-terv. Ebben a szövetségesek nagy hitelt ajánlottak a német felépülés érdekében. A terv egyúttal elgondolást tartalmazott arra, hogyan védjék meg a német valutát a további leértékelődéstől; viszont azt javasolta, hogy vonják a szövetségesek felügyelete alá a német bankrendszert és a vasutakat, továbbá tervet tartalmazott a német ipar számára ahhoz, hogyan segítse a jóvátételi fizetéseket. A Dawes-tervet Németországban felháborodás fogadta, „második Versailles-nak" nevezték, különösen a jobboldali pártok. A terv tehát hozzájárult ahhoz, hogy folytatódjon a németországi politikai polarizáció, aminek aztán olyan tragikus következményei lettek" (Elisabeth Young-Bruehl 2004. 42. p.).

SZEGED

nyomán. Ekkor nagy szerencse érte, mert 1940 októberében új férjével, Heinrich Blücherrel együtt menekültvízumot kapott az Egyesült Államoktól. Most már csak az volt a kérdés, hogyan tudnak élni vele. Először Marseille-be mentek, a Vichy-Franciaország úgynevezett „vízumfővárosába", hogy illegálisan felvegyék papírjaikat, onnan pedig Toulouse-ba, végül Lisszabonba, ahol jegyet szereztek az utolsó hajóra, ami Portugáliából indult az Újvilág felé. 1941 májusában érkeztek New Yorkba.

Hannah Arendt sorsa tehát csaknem folyamatos üldöztetés és menekülés tragikus láncolata volt. Biztonságos kikötőt és nyugodt vizeket, valamint némi boldogságot csak az Egyesült Államokban talált, ahol élete hátralevő részét eltöltötte.[30] Erre a békére nagy szüksége volt ahhoz, hogy megírja leghíresebb művét, *A totalitarizmus gyökerei* (The Origins of Totalitarianism) című könyvet. Habár a könyv csak 1951-ben jelent meg, szakmai tartalmának zöme már a háború alatt elkészült; noha elsősorban a fasizmussal és a nácizmussal foglalkozik, eltéveszthetetlenül helytáll a szocializmus megértése során is.[31]

[30] A világ újra megtalált szeretete visszaköszön az Elisabeth Young-Bruehl által Hannah Arendtről írt részletes és viszonylag új életrajz alcímében: „A világ szeretetéért" (For Love of the World, Young-Bruehl 2004).

[31] Habár a könyv első kiadása már terjedelmes hivatkozásokat tartalmazott a sztálinizmusra, túlnyomórészt a totalitarianizmus náci és fasiszta változataival foglalkozott. Néhány évvel később viszont a szerző kényszerítve érezte magát arra, hogy egy teljesen új fejezetet írjon, és a könyv 1958-as kiadásában már ez is szerepel. Az új fejezet címe roppant fontos: *„Epilógus: gondolatok a magyar forradalomról."* Mint ahogy közismert, a magyar forradalom és szabadságharc 1956-ban október 23-tól november 4-ig tartott, és – Hruscsov némi habozása, a Politikai Bizottság lázas tárgyalásai után – a Vörös Hadsereg második beavatkozása könyörtelenül eltiporta a felkelést. Ennek következtében sok nyugati értelmiségi – köztük Hannah Arendt – maradék illúzióit is elvesztette a szovjet totalitarianizmust illetően (Arendt 1958, 14. fej.). A náci, a fasiszta, és a szovjet, illetve a kínai totalitarianizmus egyik legjobb elemzése olvasható Friedrich–Brzezinski (1965) könyvében. Az ő könyvük nemcsak Arendt munkájára hivatkozik hosszan, hanem Popper művére is.

1.2. Birkózás a szocializmussal a múlt század közepén

Eric Hobsbawm brit marxista történész a rövid huszadik századot a „szélsőségek korának" nevezte (Hobsbawm 1995). Noha radikális baloldali, sőt kommunista volt, semmiképpen sem liberális, nem tagadta a huszadik század szörnyűségeit, amit nemcsak a fasizmus és a nácizmus, hanem a szovjet és a kínai kommunizmus okozott. Mikor jelzett könyvét írta, a sztálinizmus kimondhatatlan bűnei már közismertek voltak, ezért egy becsületes tudós, mint amilyen ő volt, nem hagyhatta ezeket figyelmen kívül. De a második világháború előtt és alatt ez még nem volt annyira világos és egyértelmű. A nyugat számára már ismert volt a tömeges terror, a fogolytáborok kiterjedt hálózata, valamint az 1936 és 1938 között lezajlott perek, amelyek nyomán már nemcsak a rendszer „ellenfeleit", hanem annak állhatatos támogatóit, sőt egyre növekvő mértékben a szovjet állam és a nemzetközi kommunista mozgalom vezetőit is kivégezték. Ebben az időben azonban mindezeket az eseményeket még egy máskülönben vonzó ideológia szükségtelen eltévelyedésének, illetve a kapitalista kizsákmányolást sikeresen megszüntető, fényesen ígéretes gazdasági és társadalmi alakulat – jóllehet szégyenletes – eltorzulásának tekintették.[32]

Ennek az öt tudósnak a kiválasztása részemről szándékosan ezt a kettősséget tükrözi. Nem olyanokat kerestem, akik mind és mindig egyértelműen meg voltak győződve arról, hogy a szocializmus eleve és definíció szerint működésképtelen. Ha ez lett volna a kiválasztás szempontja, akkor Ludwig von Misest is be lehetett, illetve be kellett volna venni a csoportba. Mises 1927-ben írt németül egy pamfletet a liberalizmusról, ami éppen

[32] Ez volt többek között az uralkodó trockista felfogás, aminek legjobb példája Max Shachtman előszava Trockij (1961) munkájához.

erről a témáról tartalmaz egy alfejezetet.[33] Noha megkérdőjelezhető, hogy amit magyarra itt működésképtelenségnek fordítok (unworkability, Arbeitsunfähigkeit), nyíltan a lehetetlenséget vagy a hatékonyság hiányát akarta kifejezni, Mises sohasem vonta vissza korábbi műveiben írt tanait a szocializmus lehetetlenségéről (Mises 2012). Vele szemben Schumpeter, aki ugyancsak konzervatív volt, egészen másképp közelített a témához. Noha egy fuvallatnyi rokonszenv után többé már nem volt a szocializmus híve, de a kapitalizmus belső ellentmondásait annyira mélyeknek tekintette, hogy a szocializmus felé való haladást, majd annak megvalósítását elkerülhetetlennek vélte.[34] A kapitalizmus borúlátó védelmezője és a szocializmus vonakodó támogatója volt. Hayeket fiatal korában szintén vonzotta a szocializmus, de azután a szabadpiaci rendszer legszenvedélyesebb híve lett. Sokkal derűlátóbb volt, mint Schumpeter, és egyáltalán nem fogadta el a szocializmus történelmi szükségszerűségét. Noha értette a szocialista ideológiát és elismerte annak vonzerejét, egy percig sem hitte, hogy a kommunizmusnak nevezett társadalmi rendszer elkerülhetetlen. Mind Mises, mind Hayek jelentős mennyiségű időt, energiát és tintát fordított annak bemutatására, hogy a szocializmus se nem hatékony, se nem kívánatos. Ezzel szemben Polányi szocialista maradt élete végéig, és nem csak felesége hatására, aki cselekvő résztvevője volt a rövid életű kommunista kísérletnek 1919-ben Magyarországon. Polányi nyíltan megvetette a szabadpiaci rendszert, és meg volt győződve, hogy a kapitalizmus túl messzire ment, amikor a munkát, a földet és a pénzt

[33] Ludwig von Mises (1985) 2. fej., 4. alfej.: A szocializmus gyakorlati megvalósíthatatlansága (The Impracticability of Socialism).

[34] Schumpeter leghíresebb könyve második részének bevezetőjét azzal a szónoki kérdéssel kezdte, hogy vajon „Képes a kapitalizmus a túlélésre?" Maga megadta az egyértelmű választ: „Egyáltalán nem gondolom."

úgymond fiktív árukká tette.[35] Taszította őt a kapitalizmus, bár élete végén már kétkedett a kommunizmus erényeiben, vagy egyáltalán megvalósíthatóságában. Noha radikális antikapitalista volt, összességében inkább mérsékelt szocialistának minősíthető.[36]

Popper erősebb baloldali hajlamokat mutatott fiatalkorában, mint tárgyalt tudósaink zöme. Később azonban teljesen elutasította a marxizmust, mert felismerte, hogy historicista politikai filozófiának bizonyult, ami a gyakorlatban szükségképpen erőszakosan megvalósított zárt társadalomhoz, diktatúrához és totalitarizmushoz vezetett.[37]

Végül, mint láttuk, Hannah Arendt, aki elsősorban a náci totalitarizmus ellen harcolt, 1958-ra már nyíltan elfogadta azt a tételt, hogy a szovjet kommunizmus ugyanazokat az embertelen irányzatokat képviseli, mint a fasizmus és a nácizmus. Az 1956-os magyarországi forradalom és szabadságharc erőszakos leverése, majd az azt követő megtorlás alkalmat és erkölcsi ösztönzést adott neki arra, hogy leszámoljon maradék illúzióival a szovjet kommunizmus állítólagos humanista eredetét és természetét illetően.[38] Annak felismerése, hogy embertelen és totalitárius irányzatok megbújhatnak egy látszólag kifejezetten humanista

[35] Polányi (1946) 71–80. pp.

[36] Polanyi Lewitt (1990; 1994). Érdekes, hogy Joseph Stiglitz Polányi híres könyvének 2001-es változatlan kiadásában fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy Polányi a „piaci fundamentalizmus" szilárd ellenzője volt. Ez csak azt mutatja, hogyan vélekedett Stiglitz Polányi írásainak időszerűségéről a huszonegyedik század elején. Maga a „piaci fundamentalizmus" kifejezés csekély magyarázó erővel bír.

[37] Valószínűleg ez volt Popper legfontosabb hozzájárulása a társadalomtudományokhoz, általában és a különösen a filozófiához. Habár megsemmisítő erejű Platón-kritikáját egyáltalán nem osztotta teljeskörűen a tudományos közvélemény, nézetei alapját képezték a szocialista áramlatokban rejlő utópiák teljesen új megközelítésének.

[38] Arendt (1951): *Bevezető a harmadik részhez* (Totalitarianism, June 1966, xxiii–xi. pp.).

ideológiában, bizonyára nagyon keserű pillanat volt nemcsak az ő, hanem a férje számára is, aki fiatal korában spartakista volt, és 1919 januárjában Berlinben részt vett a kudarcba fulladt kommunista felkelésben. A házastársi kapcsolatok érdekes párhuzamot mutatnak Polányi és Arendt életében.

Másik oka annak, hogy éppen ezt az öt kitűnő tudóst választottam, az, hogy ők maguk figyelemre méltó irányzatát képviselik a marxi ihletésű szocializmusból a liberalizmusig és a konzervativizmusig vezető intellektuális és ideológiai fejlődésnek. Általában könnyebb olyan politikai gondolkodóknak és vezetőknek az idézeteire hivatkozni, akik mindvégig meg voltak győződve saját felfogásuk helyességéről és fölényéről. De sokkal gyümölcsözőbb megfigyelni azoknak az ideológiai küzdelmét, akik saját nézeteiket fokozatosan fejlesztik ki és kényszert éreznek arra, hogy cáfolják saját korábbi gondolataikat. Amikor érvelnek, akkor úgy tűnik, hogy elsősorban *saját magukkal* birkóznak. Emlékezve saját korábbi gondolkodásukra és megértve azt, sokkal szemléletesebben tudnak érvelni azokkal szemben, akik még mindig foglyai eredeti felfogásuknak. Érvelésük fonala gyakran visszatükrözi saját fájdalmas fejlődésüket, és kétségbeesetten küzdenek azért, hogy magukat meggyőzzék. Így következtetéseik különösen jól vannak megfogalmazva és valószínűleg sokkal meggyőzőbbek.[39] Ez feltétlenül igaz eme öt fantasztikus figurára. Az igazság felkutatására és

[39] Ennek a fájdalmas fejlődésnek az egyik legszebb példája Heller Ágnes, híres magyar filozófus, aki 2019-ben, kilencvenéves korában hunyt el. Fiatalon ortodox marxista volt, Lukács György lelkes híve. Később azonban elutasította a marxizmust, és rendkívül hasznos írásokkal járult hozzá a szocializmus valódi természetének megértéséhez. Ilyen például a Fehér–Heller–Márkus (1983) halhatatlan munka. Saját intellektuális küzdelme, ami a humanizmus megértésén, értékelésén és állhatatos védelmén alapult, tekintet nélkül személyes áldozatokra, fénylő példájává avatja őt a magyar intellektuális élet legnemesebb hagyományainak. Ezt a könyvet az ő emlékének szentelem.

megfogalmazására irányuló hallatlan erőfeszítéseik jelentősen segítenek bennünket abban, hogy mélyebb betekintést nyerjünk a szocializmus, egy azóta is állandóan változó tartalmú eszme rejtelmeibe.

1.3. Szovjet genezis – a szocializmus tragédiája

„Az igazság az, hogy az »objektivitás«, ami nagyon fontos és nélkülözhetetlen fogalom, több jelentésű. Ha objektivitáson azt értjük, hogy szemléletünk semleges, közömbös és passzív kell legyen, akkor én elvetem ezt az objektivitást, mert nem gondolom, hogy minden dolog egyformán jó és rossz... Ha az objektivitás a dolgok lényegük szerinti bemutatását jelenti, amit nem torzítanak el az ember saját érzelmei, akkor azt hiszem, hogy legalábbis őszinte erőfeszítést tettem az objektivitás elérése végett."[40]

Négy könyv tett rám mély benyomást, amikor a szocializmus huszadik századi történetét és következményeit tanulmányoztam. Az egyiket Martin Malia híres történész a berkeley-i Kaliforniai Egyetemről, az orosz történelem avatott szakértője írta. Leghíresebb könyve: *A szovjet tragédia. A szocializmus története Oroszországban, 1917–1991* (The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991) 1994-ben jelent meg, amikor a szerző hetvenedik születésnapját ünnepelte (szerencsés volt, mert élt még tíz évet, így élvezhette a könyv jogos hírnevét, és láthatta kitűnő írásainak széles körű hatását). Erőteljes elemzése és mély, lényegi következtetései elavulttá tették az orosz, a közép- és kelet-európai történelemről alkotott hagyományos felfogásaink jelentős részét. Bátor kérdéseket tett föl, mint például azt, hogy a munkásosztálynak van-e bármi köze a szocializmushoz. Vajon a munkásság érdekelt-e igazán a szocializmusban? Vajon a szocializmus tényleg az *objektív sorsa* a munkásosztálynak akár aktív politikai cselekvéssel, akár anélkül? Malia nemleges válaszokat adott mindezekre és sok más, a marxizmus szemszögéből nézve nem kevésbé kihívó és szemtelen kérdésre.[41] Még fontosabb,

[40] Kolnai 1938, 19. p.

[41] A munkásosztály történelmi szerepéről vallott klasszikus marxista felfogás alapvető pilléreit már az előző századfordulón kétségbe vonta nem kisebb személyiség, mint Eduard Bernstein két úttörő könyvében (1899; 1901). Ezt a kulcskérdést körülvevő köd azóta is egyre sűrűsödik, közben pedig eltűnik a munkásosztály...

hogy válaszai nemcsak nemlegesek, hanem teljesen meggyőzők. Gondolatmenetét hűen szemlélteti könyve címe: *a szovjet tragédia*. Ékesszólóan bemutatta, hogy a szovjet stílusú kommunizmus nem volt a gazdasági és a társadalmi fejlődés haladó szakasza a rövid huszadik században.

A másik fontos könyv, ami széles történelmi tablót festett és bemutatta a korai szovjet-orosz világ kialakulását, Orlando Figes, hírneves brit történész munkája: *Egy nép tragédiája. Az orosz forradalom* (A People's Tragedy. The Russian Revolution), 1996-ban jelent meg. A brit szerző valószínűleg nem olvasta Malia munkáját, mert könyvében sehol sem hivatkozik rá. Figes sokkal inkább baloldali és európai történész, aki a szovjet tragédiát sajátjának érzi. Könyve az eredeti szocialista eszményképekkel való mély érzelmi azonosulásról árulkodik. Ezért tartja fontosnak, hogy feltegye azt a meglehetősen történelmietlen kérdést: vajon volt-e lehetőség a kommunista diktatúra helyett *szocialista demokráciára vagy demokratikus szocializmusra?* Válasza igenlőnek tűnik: „a Kornyilov-válságot követően úgy tűnt, eljött az ideje annak, hogy a szocialista pártok szakítsanak a múlttal és maguk alakítsanak kormányt. A Kadet pártot, a koalíció korábbi burzsoá vezető erejét teljesen lejáratta az, hogy támogatták az »ellenforradalmi« tábornokot; közben a szocialista pártokat saját tagságuk és támogatóik abba az irányba szorították, hogy alakítsanak végre szovjet kormányt. [1917] szeptemberének első felében kezdett felsejleni annak a lehetősége, hogy mindhárom jelentős szocialista formáció (a bolsevikok, a mensevikek és a szociálforradalmárok – az úgynevezett eszerek – pártja) összejöhet olyan kormány létrehozására, amely kizárólag a szovjeteken és más demokratikus szervezeteken alapul. Kivételes, egyedi történelmi pillanat volt, elröppenő esély arra, hogy a forradalom más irányt vegyen... Ha a szereplők megragadták volna ezt a pillanatot, Oroszország kommunista diktatúra helyett a *szocialista demokrácia* hazájává válhatott

volna, és ennek eredményeképpen a polgárháború – ami 1917 őszén[42] valószínűleg elkerülhetetlen volt – talán csak hetekig, nem pedig évekig tartott volna"[43] (kiemelés – B. L.).

Felejtsük el egy pillanatra a polgárháborút és összpontosítsuk figyelmünket az 1917 végén felbukkanó „elröppenő esélyre". *Alternatívák* léte a történelmi fejlődésben nem tagadható. A döntéseket nem csupán a gazdasági és társadalmi feltételek határozzák meg, hanem a róluk alkotott fogalmak és érzékelések.[44] A történelmi determinizmus nem igazolható és nincs vitathatatlan történelmi bizonyítéka az egyvonalas fejlődéselméletnek

[42] „A *polgárháború* fogalma a szakirodalomban a fegyveres küzdelem két különböző válfajának jelölésére szolgál. Lehet azt különböző társadalmi osztályok és rétegek közötti küzdelemként ábrázolni, és ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy Oroszországban a polgárháború rögtön 1917 októberében kezdődött, vagy akár már azt megelőzően. De meghatározható úgy is, mint társadalmi csoportok közötti olyan harc, amit területi bázisú szervezett hadseregek vívnak világos arcvonalakon. Ha így fogjuk föl, akkor a polgárháború Oroszországban a csehek és az eszerek lázadásával kezdődött 1918 nyarán. A cseh–eszer csapatok előrenyomulása, a bolsevik pánik, Trockij erőfeszítései a Vörös Hadsereg létrehozására, II. Miklós cár kivégzése, a vörös terror – mindezeket a nyári drámai eseményeket részletesen tárgyalja a történeti irodalom" (Brovkin 1987, 256. p.).

[43] Figes 1996, 464. p.

[44] Lenin egyáltalán nem volt demokrata még a korabeli felfogás szerint sem. Marx tételeit betű szerint értette. Szerinte a burzsoá demokrácia a munkásosztály kizsákmányolását eltakaró fügefalevél volt. Következetesen képviselte azt az álláspontot, hogy „mi a demokratikus köztársaság hívei vagyunk, mert ez a proletariátus számára a kapitalizmusban a legjobb államforma, de nincs jogunk elfeledni, hogy a legdemokratikusabb burzsoá köztársaságban is bérrabszolgaság a nép sorsa" (Lenin [1918]: LÖM 33. köt., 1965. 18. p.). Elméleti meggyőződése nem igazol túl nagy reményt arra, hogy híve lett volna valamiféle demokratikus koalíciónak a többi szocialista párttal. Mindazonáltal lényeges, hogy nézeteit nem mindig fogadta el automatikusan a bolsevik párt, és Lenin bizony jó néhány szavazásban alulmaradt a Központi Bizottságban. Noha a „személyiség szerepe" a történelem fordulataiban Lenin esetén semmiképpen sem tagadható, még az ő esetében sem állítható, hogy személye túlnyomóan vagy teljesen meghatározta volna az események menetét.

sem. Még a szűk Európa-központú historicizmus, a rabszolgatartó–feudális–kapitalista társadalmi fejlődés elmélete is nagyon eltúlzott leegyszerűsítés. Marx és Engels történelmi materializmusa nem tartható. Hasonlóképpen sok alternatíva bukkant föl az orosz történelmi fejlődésben a cári egyeduralom bukása, a háromszáz éves Romanov-dinasztia letűnése után is. Kérdés, hogy a demokratikus szocializmus talán elképzelhető és megkísérelhető lett volna ezek közül az alternatívák közül.[45]

A harmadik könyvet, amelyik hangsúlyozza az esetlegességek szerepét az 1917-es orosz forradalom menetében, Richard Pipes, a híres lengyel származású harvardi történész írta: *Az orosz forradalom* (The Russian Revolution) címmel, és 1990-ben jelent meg.[46] A közvetlenül a bolsevik puccs utáni események összefoglalásának egyik legjobb példája, amikor Pipes hivatkozik a szovjetek Központi Végrehajtó Bizottságának arra a követelésére, hogy a mensevik és az eszer pártok képviselőit is vegyék be a szovjet kormányba. Ezt a követelést erőteljesen alátámasztotta a legnagyobb oroszországi szakszervezet, a vasúti dolgozók szakszervezetének ultimátuma, amiben sztrájkkal és a vasúthálózat teljes megbénításával fenyegetőztek arra az esetre, ha hasonló követeléseiket nem teljesítik.[47] Lenin és Trockij távollétében a bolsevik párt Központi Bizottsága először meghajolt

[45] Pipes 1990, 517–519. pp.

[46] Ez a könyv a második darabja egy remek trilógiának. Az elsőnek a címe: *Oroszország a régi rezsim alatt* (Russia under the Old Regime), ami 1974-ben jelent meg akkor, amikor még senkinek sem jutott eszébe, hogy a kommunizmus bukásáról elmélkedjen. A második kötet 1990-ben látott napvilágot, noha szerzője nyilván a rendszerváltás előtt írta. A harmadik könyv: *Oroszország a bolsevik rezsim alatt* (Russia under the Bolshevik Regime) elsősorban a polgárháborúval és annak következményeivel foglalkozik. 1994-ben jelent meg, és hasznot húzott nemcsak a szovjet levéltárak megnyitásából, hanem abból is, hogy az akkorra már eltűnt kommunista rendszer története iránt megújult az érdeklődés.

[47] Brovkin 1987, 21–24. pp.

a követelések előtt. Másnap azután, amikor Lenin és Trockij csatlakozott a vitához, és azt akarták, hogy a határozatot fordítsák a visszájára, kereken leszavazta őket a Központi Bizottság. Néhány nappal később azonban Lenin akarata érvényre jutott, sőt a „defetistákat" lemondásra kényszerítették mind a Központi Bizottságból, mind pedig a szovjet kormányból (Szovnarkom).[48] Ez az epizód remekül bemutatja egy újabb „elröppenő esélyét" annak, hogy a szocialista pártok együttműködjenek egy demokratikus kormánykoalícióban. Jelzi, hogy a szocialista forradalom vehetett volna egy másik, sokkal inkább demokratikus fordulatot, akár a bolsevik hatalomátvétel előtt[49] vagy az után.[50]

[48] Szovjet narodnih kommisszarov – Népbiztosok Tanácsa –, célzottan ezt a nevet választotta a szovjet kormány.

[49] Fontos megjegyezni, hogy a korabeli oroszországi szocialista szóhasználatban a „demokratikus" jelző csak a *szocialista* pártokat illette; ezek rendszeresen és a szokásnak megfelelően hívták magukat „demokratikus" pártoknak. Érdemes felidézni azt is, hogy a szovjetekbe küldött képviselők megválasztása a munkásokra és a katonákra korlátozódott, amit később kiterjesztettek a parasztokra is. Ezzel egyidejűleg a mensevik és az eszer pártok hűek maradtak egy jóval fontosabb törvényhozó hatalom, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés választásának eszméjéhez, méghozzá *általános, közvetlen, egyenlő és titkos* szavazat alapján. Ellentétben a bolsevik gondolkodásmóddal, a mensevikek és az eszerek sohasem akarták a jövő parlamentjét kizárólagos szovjethatalommal helyettesíteni. Az 1905-ös forradalom tapasztalatai alapján a szovjeteknek *ellenőrző* szerepet szántak a kormány fölött, ami pedig a parlamentnek (Állami Duma) tartozott volna felelősséggel. Az 1917-es februári forradalom után létrejött kettős hatalom sem kívánt kormányzati hatalmat adni a szovjeteknek. Ráadásul maguk a szovjetek vonakodtak átvenni a hatalmat.

A szovjeteken alapuló kormányzati hatalom gondolata Lenin híres áprilisi téziseiben bukkant föl először. De mivel a bolsevikok kisebbségben voltak a szovjetekben, az ötletet az 1917. júliusi elvetélt bolsevik puccskísérlet után elvetették. 1917 szeptemberében azonban újra elővették. Ez nyilvánvalóan opportunista fordulat volt, miután a bolsevikok többségbe kerültek a pétervári szovjetben és az orosz központi iparvidék sok más szovjet testületében. Szerepe az volt, hogy eltakarja Lenin és a bolsevik párt többségének szándékát a politikai hatalom kizárólagos megragadására, amit kétszer is megkíséreltek október előtt (Hough–Fainsod 1979, 59. p.).

[50] A mensevik és az eszer képviselők folytatták a munkát a szovjet intézményekben 1918. október 14-ig, amikor kizárták őket a Központi Végrehajtó Bizottságból. Ezt követően eme ellenzéki pártok minden kétségbeesett kísérlete arra, hogy bármelyik szovjet testületben többségbe kerüljenek, megbukott a bolsevikok machinációi miatt, amelyek magukban foglalták a bolsevik kormány vadonatúj titkosrendőrségének (Cseka) rendszeres és erőszakos beavatkozását a választásokba. Nem kérdés, hogy Lenin mindig lenézte a többpárti demokráciát, és az emigrációból való 1917. áprilisi visszatérése után nézetei csaknem mindig diadalmaskodtak és meghatározták a bolsevik párt politikáját.

Utalva a forradalom után egy másik nagyon fontos történelmi eseményre: nincs cáfolhatatlan érv arra, hogy eleve kizárjuk az eszer párt által vezetett és a csehszlovák légió által támogatott úgynevezett KomUcs-kormány esetleges győzelmét 1918 második felében.[51] Habár ez a kormány kevesebb mint fél évig működött és számos ok miatt gyorsan összeomlott, a bolsevikok győzelme a polgárháború első időszakában egyáltalán nem volt biztos.[52]

A negyedik könyv, ami a bolsevik diktatúra első időszakában lejátszódott események új értelmezését és átfogóan újszerű bemutatását tartalmazta, Vlagyimir R. Brovkin, orosz emigráns történész munkája volt, aki aprólékosan elemezte a mensevik párt hősi küzdelmét és végső összeomlását 1918-ban. Könyve: *A mensevikek október után* (The Mensheviks after October) 1987-ben jelent meg, mindössze öt évvel az oroszországi kommunizmus bukása és a Szovjetunió felbomlása előtt.[53] A könyv

[51] KomUcs az Alkotmányozó Gyűlés Tagjainak Bizottsága (Komityet Cslenov Ucsregyityelnovo Szobranyija). Miután a bolsevikok 1918 januárjában szétzavarták az Alkotmányozó Gyűlést, annak sok eszer párti tagja összegyűlt februárban Szamarában, hogy onnan folytassák annak tevékenységét. Amikor a cseh légió elfoglalta a Volga menti vidéket, akkor júniusban az ő segítségükkel *de facto* kormányt alakítottak. Ez a kormány egészen Kolcsak 1918. novemberi katonai hatalomátvételéig működött (Brovkin 1987).

[52] Brovkin (1994), Pipes (1994).

[53] Brovkin könyve egy trilógia első mesterműve. A második kötet a pártokkal és mozgalmakkal foglalkozik a polgárháború alatt (1918–1922); a harmadik pedig az új szocialista társadalom kultúráját ábrázolja az első békeévek idején (Brovkin 1994; 1998). Fontos felismerni, hogy ezek a későbbi könyvek a kommunizmus bukása után születtek, amikor a szerzőnek már

szövege az abban az időben kizárólag nyugati levéltárakban, döntően amerikai archívumokban fellelhető dokumentumok hihetetlen széles körű és részletes felhasználásán alapul.[54] Élénk képet fest a mensevik és eszer pártok kétségbeesett küzdelméről a szocialista demokráciáért. Olvasva a könyvet, az ember nem szabadulhat meg attól a benyomástól, hogy valami olyasminek, hogy „demokratikus szocializmus" talán tényleg volt némi elröppenő esélye a szamarai KomUcs-kormány megalakulása előtt.

A közkeletű bölcsesség Oroszországot úgy tekinti, ahol a demokratikus intézmények és hagyományok a legkevésbé vannak jelen – még ma sem, több mint egy évszázaddal később. A legutóbbi két évtizedben fennálló, Vlagyimir Putyin elnök nevével fémjelzett *oligarchikus autoritarianizmus* fényében ez teljesen érthető; alig nyílik tere az ellenérveknek. A cári Oroszország történelme sem kínál érdemi bizonyítékokat mélyenszántó demokratikus fejlődésre. Ennek ellenére meglepetten tapasztaljuk, hogy a 1917-es februári forradalom nyomán milyen hamar szárba szökkent valami, amit *proto-demokráciának* nevezhetünk, illetve ez milyen gyorsan és széles körben elterjedt Oroszországban.[55] Például igazi és tartalmi viták voltak nemcsak az Állami Dumában, hanem a gyorsan megválasztott szovjetekben (Munkás- és Katonaküldöttek Tanácsa) is.[56] Csaknem teljesen szabad – és mondhatni túl gyakori – vá-

módja volt olyan forrásokat is használni, amelyek korábban a kutatás számára elérhetetlenek voltak.

[54] Borisz Nyikolajevszij gyűjtemény a stanfordi (Kalifornia) Hoover Intézetben és a Columbia Egyetemen lévő Orosz és Kelet-európai történelmi és kulturális archívum (New York).

[55] Olyannyira, hogy Pipes kizárólag a februári eseményeket tekintette igazi forradalomnak, az októberi bolsevik puccsot pedig baloldali ellenforradalomnak (Pipes 1990, 467. p. és Jakovlev 2002).

[56] A követendő modell létezett, hiszen az 1905-ös forradalomban megalakított szovjetekre mindenki emlékezett. Lenin viszont habozott a szovjeteket

lasztások nyomán alakultak meg a szovjet testületek. Későbbi és bizonyos napilapok betiltására vonatkozó, többnyire hiábavaló kísérletek ellenére a sajtó csaknem teljesen szabad volt az egész 1917-es évben, még néhány tovatűnő hónapban is az októberi bolsevik hatalomátvétel után is. A szólás- és a gyülekezési szabadság nagyjából korlátozatlan maradt.[57] Érdekes módon Oroszország ebben az évben demokratikusabb volt, mint a hadviselő országok túlnyomó többsége, beleértve az antanthatalmakat is.[58]

Most tegyük föl egy elröppenő pillanat erejéig, hogy 1917 szeptemberében a három szocialista párt széles koalíciós kormányt alakít a szovjetek égisze alatt. Ezzel megszűnt volna Oroszországban a kettős hatalom (dvojevlasztyije). Egy ilyen kormány létrejötte megakadályozhatta volna az októberi „forradalmat", a bolsevikok egyoldalú hatalomátvételét és kizárólagos hatalmi monopóliumát. De akkor az idevágó kérdés az lenne: hogyan kezelte volna a törékeny kormány az akkor felmerülő fő politikai kérdéseket és mennyi ideig állt volna fenn?

a jövőbeni szocialista hatalom elsőrangú letéteményesének elfogadni. A szovjeteket alapvetően gyengének tekintette, és jobban szerette volna a bolsevik párt *közvetlen politikai hatalmát*. Mint ismeretes, a szovjetek elutasították a közvetlen kormányzati felelősséget és megelégedtek az ideiglenes kormány tevékenységének ellenőrzésével (sok esetben korlátozásával). Ahogy már láttuk, amikor Lenin felismerte, hogy a bolsevikok többséget szerezhetnek a szovjetekben, akkor és csak akkor adta ki a jelszót: Minden hatalmat a szovjeteknek!

[57] Az egyik legnagyobb tekintélynek örvendő demokratikus pártot, a liberális Alkotmányos Demokrata (Kadet) Pártot, amelyik a februári forradalom és bolsevik puccs közötti időszakban vezető szerepet játszott az ideiglenes kormányban, a Szovnarkom 1917. december 12-én betiltotta.

[58] Az oroszországi demokrácia kétségkívül nagyon kaotikus, nyers és borzasztóan anarchikus politikai folyamat volt, de az előzmények fényében ezen nincs mit csodálkozni. Mégis, ez igazi demokrácia volt, különösen korabeli mércével mérve (Pipes 1990, Brown 2010, Figes 2015).

Tudjuk, hogy *kibékíthetetlen ellentétek* feszültek a három szocialista párt között nemcsak ideológiai kérdésekben, hanem politikai programjukat illetően is.[59] A mensevik és az eszer pártok nem gondolták lehetségesnek és kívánatosnak a szocializmus építését az érett kapitalizmus megjelenése előtt. Üdvözölték a munkásság vezető szerepét a februári forradalomban, de meg voltak győződve arról, hogy a maroknyi városi proletariátus, ami a cári birodalom utolsó két évtizedében formálódott, nem lenne képes szocializmust építeni egy túlnyomó többségében paraszti és agrárjellegű országban.[60] Ennek alapján valószínűleg nem támogatták volna az orosz ipar teljes körű államosítását. Talán valamiféle könnyített NEP-változathoz ragaszkodtak volna, amiben az állam kezdettől fogva korlátozott szerepet játszik a gazdaságban. Ez bizonyosan nem elégítette volna ki a bolsevikokat; így azok valószínűleg hamar kiléptek volna a kormányból. Ha a demokratikus szocializmus kormánya fennmaradt volna, akkor talán a bolsevik ideológia nem nyert volna kitüntetett szerepet a világ és a baloldali ideológiák történetében.

Sőt mi több, a mensevik és az eszer párt mindig kitartott nemcsak amellett, hogy meg kell választani az Alkotmányozó Gyűlést, ahogy azt egyébként 1917 folyamán mindhárom szocialista párt hirdette, hanem a *parlamentáris demokrácia hosszú távú megőrzése* mellett is. Következésképpen azt kívánták, hogy a végleges kormányt a választási eredmények szerint alakítsák meg. Az egyetlen többpárti választás, ami Szovjet-Oroszországban némileg korlátozott szavazati jog mellett lezajlott, jó iránytűként szolgál a demokratikus versenyben megnyilvánuló erőviszonyok arányainak felméréséhez. Az eszer párt 40 százalékot kapott csaknem 18 millió szavazattal, a bolsevikok pedig csak 24 százalékot 10,6 millió szavazattal.[61] Az ukrán eszerek által vezetett különálló szocialista tömörülés csaknem 8 százalékot kapott. Noha a bolsevikok szerezték meg a második helyet, nem lettek volna képesek vezető szerepet vinni egy igazi demokratikus kormányban, ha annak összetétele a választási eredményeket tükrözte volna. Ha egy ilyen kormány mégis megalakult volna, az nem elégítette volna ki a bolsevik pártot. Ha a képviseleti demokrácia fennmaradt volna, akkor bizonyosan feltételezhető, hogy a bolsevikok vagy ellenzékben maradtak volna, vagy destruktív szerepet játszottak volna a kormányban. Legnagyobb valószínűséggel tovább folytatták volna radikálisan szélsőséges magatartásukat és aláásták volna a koalíciós kormány minden építő jellegű intézkedését, pontosan úgy, ahogy ezt 1917 februárja és októbere között megtették.[62] Ezzel egy időben továbbra is készültek volna a fegyveres felkelésre, ami siker esetén pontosan ugyanolyan kizárólagos diktatúrához vezetett volna, mint ami valójában

[59] Brovkin (1987), Malia (1994), Figes (1996).

[60] Az eszerek pártja alapvetően parasztpárt volt és a szocializmus agrár változatát képviselte. Követelte a nagy földbirtokok megszüntetését és a föld ingyenes kiosztását a parasztok számára. *Sohasem hirdette azonban a magántulajdon megszüntetését.* A mensevikek ortodox marxisták voltak, akik azt vallották, hogy a munkásság az Orosz Birodalom leghaladóbb politikai ereje. De ortodox felfogásuk *kizárta* a szocialista forradalom azonnali lehetőségét. Ragaszkodtak ahhoz, hogy a társadalmi osztályok és azok ideológiája nem alakulhat ki a megfelelő termelési mód hiányában. John Kautsky ragyogóan fogalmazta ezt meg nagyapja könyvéhez írott előszavában: „a kapitalizmus sírásói nem temethetik el a kapitalizmust, mielőtt az őket megteremtette volna" (Kautsky 1964, xxi. p.).

[61] A mensevikek mindössze 2,6 százalékot szereztek alig több mint 1 millió, és az úgynevezett baloldali eszerek 1 százalékot, kevesebb mint félmillió szavazattal. Az alkotmányos demokraták (Kadet) 4,7 százalékot nyertek 2 millió szavazat alapján. A liberális és egyéb nem szocialista pártok eredménye összességében 8 százalék alatt maradt. A nemzeti kisebbségek pártjai, különösen az ukrán eszer párt életrevaló fellépése nyomán 13,4 százalékot hasítottak ki maguknak a tortából (Pipes 1990, 542. p.).

[62] Pipes 1990, Figes 1996.

bekövetkezett, csak később.[63] Habár ezt a fejlődést bizonyára színezte volna egy csomó más nemzetközi és hazai esemény, a végeredmény bizonyára hasonló lett volna. Miért? Azért, mert a bolsevik párt *egyáltalán nem* volt demokratikus párt. Az Oroszországi Szociáldemokrata (bolsevik) Párt – ami 1918-ban felvette a kommunista nevet – világosan és egyértelműen a hatalom *monopóliumára* törekedett.

A kommunista pártok a szociáldemokráciából születtek egy mély ideológiai szakadás eredményeképpen, ami elsősorban éppen a *képviseleti demokrácia* körül bontakozott ki. Ennek következtében a demokratikus szocializmus esélyei az első világháború utáni *kommunista pártok vezetése* alatt csekélyek vagy nem létezők voltak. Szociáldemokraták és kommunisták ádáz harcot folytattak egymás ellen az utóbbiak önálló létezésének kezdetétől fogva és nem pusztán szavakkal és harsány szónoklatokkal. A kommunizmus és a demokrácia, akár szocialista, akár liberális, összeegyeztethetetlennek bizonyult.[64]

De valószínűleg nem ez a történet vége. A kommunizmus és a demokrácia tényleg összebékíthetetlen volt 1917-ben az oroszországi forradalom idején. Azonban ez nem feltétlenül zárja ki azt, hogy a szocializmus és a demokrácia összeférjen. Lehetnek a szocializmusnak olyan formái, amelyek megengedik az *általános, egyenlő, közvetlen és titkos* szavazáson alapuló választásokat, amit ráadásul *szabad sajtó, véleménynyilvánítás és gyülekezés* támogat. Nincs olyan alapvető ok, ami szocialista ihletésű intézkedéseket bevezető pártok működését kizárná a liberális demokrácia politikai környezetében és intézményei között. Ilyen pártok akár még döntő szerepet is játszhatnak a kormányban hosszú ideig. A szocializmus irányába tett lépések egyáltalán nem kizárhatók.[65] Nagyon kevéssé valószínű viszont az, hogyha bármiféle szocialistának bélyegzett „haladás" történik, akkor az örökre *visszafordíthatatlanná* válik. Ha így fogjuk föl, akkor a szocializmus nem tűnik a felvilágosult társadalom világi küldetésének ezen a földön, amit a *haladás felsőbbrendű szakaszaként* egyszer és mindenkorra elérhetünk. A történelmi fejlődés továbbra is *alternatívákban* bontakozik ki, sokféle véletlen tényező következtében. Végül, de nem utolsósorban a haladás visszafordulhat még akkor is, ha elért egy olyan állapotot, ami korábban mindenki számára kívánatosnak tűnt, de többé nem az. A közvélemény nemcsak futóhomok, hanem a felvilágosodás tételei ütközhetnek a valóság tényeivel.

Ez alapvető probléma. Az emberiség fejlődése – nem mindig, de gyakran – ugrásszerűen halad előre. Lényeges lépéseket előre hasonlóan lényeges lépések követhetnek hátra. A szocializmus sem lehet olyasmi, ami, ha egyszer megvalósul, akkor mindig változatlan marad. *Semmi sem állandó és semmi sem visszafordíthatatlan az emberi fejlődésben.* A polgárok megszavazhatják a korábban bevezetett reformok visszafordítását a következő választásokon, vagy az elért eredmények csöndben elporladnak egy másfajta kormány uralma alatt. Társadalmasítást, államosítást követhet magánosítás, privatizáció

[63] Figes 1996, 466. és 504. pp.

[64] Ez világos kellett hogy legyen mindenki számára, aki egyáltalán akarta tudni, miután kibontakozott egyfelől Karl Kautsky, másfelől Lenin és Trockij vitája. Kautsky (1918; 1919; 1921), illetve Lenin (1918) és Trockij (1920). A vitát részletesen tárgyalom a könyv 2.3. fejezetében.

[65] Amikor szociáldemokrata pártok hatalomra kerültek, jelentős mértékű szocializmust valósítottak meg azzal, hogy bevezettek a dolgozók munka- és életkörülményeit javító intézkedéseket és mérsékelték a tőke befolyását. A szociáldemokraták hosszú időn át uralták a kormányokat Nyugat-Európában, különösen a második világháború után, és hozzájárultak ahhoz, amit később úgy hívtak, hogy *vegyes gazdaság* komoly mértékű állami tulajdonnal, progresszív adókkal és támogatott közszolgáltatások széles körű elterjesztésével. Erre a kérdésre visszatérek a könyv végén, a 4.8. fejezetben.

és fordítva.[66] A szocializmus egyik legfontosabb alappillére, a termelőeszközök kizárólagos vagy legalábbis többségi állami tulajdona veszélybe kerülhet, ha a közvélemény és a kormány megváltozik. Ilyen körülmények között annak megfordítása, amit szocialista haladásnak neveznénk, valóban nem zárható ki.

Lassan egyre közelebb kerülünk ahhoz, amit vizsgálni szeretnék és remélem sikerül bemutatnom ebben a könyvben. Az orosz szocializmust elemezve Malia arra a következtetésre jutott, hogy ez egy *rendszer* tragédiája volt. Figes tágította a látószöget, mert úgy érezte, hogy ez nem csupán a rendszer, hanem a *népek* tragédiája volt Oroszországban, illetve a Szovjetunióban. Igaza volt, hiszen ez valódi népi tragédia volt, mert a rendszer nemcsak gazdaságilag hatékonytalan, hanem mélyen *embertelen* volt. Mint ilyen, végül megbukott.

Ez a könyv a szocializmust *még szélesebb* összefüggésekbe kívánja helyezni. Elfogadva azoknak a következtetését, akik a szocializmust mind a rendszer, mind pedig azon népek súlyos tragédiájának tartották, akiket a szocializmus megtalált, szándékom az, hogy bebizonyítsam, hogy a szocializmus, ahogy azt a huszadik században megismertük, egy eleve *utópikus eszme tragédiáját* testesíti meg. A történelem bebizonyította, hogy noha a szocializmus lehetséges volt a maga félig-meddig marxi, még inkább leninista–sztálinista–maoista modellje szerint, de mint a piaci kapitalizmusnál és a liberális demokráciánál *magasabb rendű* társadalmi-gazdasági alakulat, teljességgel *lehetetlen*.

Mit jelent az, hogy egy eszme tragédiája? Sok nézőpont létezik és vizsgálható. Annak érdekében, hogy ezt a bevezetőt rövidre fogjam, felvillantok egyet.

[66] Furcsa módon éppen ez történt, miután a hadikommunizmus csődöt mondott, és Lenin meggyőzte a bolsevik pártot, hogy Oroszországnak „új gazdaságpolitikára" van szüksége. A NEP-et a 4.3. és a 4.5. fejezet vizsgálja.

A szocializmus, ahogy annak idején tanultuk, a hosszú tizenkilencedik század egyik leginkább humanista eszméje volt. Létrejöttét elsősorban a kapitalizmus ellentmondásainak és mély igazságtalanságainak köszönheti (Popper 1945). Ahogy az éles szemű Schumpeter mindjárt észrevette, a szocializmus általában – és a marxizmus különösen – a burzsoá észjárás terméke volt.[67] Elemezve az értelmiségiek szerepét az orosz történelemben, Pipes pontosan ugyanezt a következtetést vonta le (Pipes 1974). Nem csoda tehát, hogy az eszme megszületett és gyorsan elterjedt a nyugati civilizáció réseiben és hasadékaiban.

Ez nagyon fontos felismerés. A tizenkilencedik században a nyugati civilizáció lehetővé tette, hogy a szabadság és az egyenlőség eszméi olyan mértékben eluralkodjanak, hogy az elnyomottak szabadsága és egyenlősége új köntösben bukkant föl. A két fogalom kellően világos és kidolgozott volt a felvilágosodás korszakából. A némileg elvont filozófiai eszmék elsődleges politikai jelentőséget nyertek a francia forradalomban. Ahogy Schumpeter, a konzervatív osztrák-amerikai közgazdász helyesen hozzáfűzte, a tizenkilencedik század közepén a szocializmus iránti törekvés már magas társadalmi körökben is elfogadott volt.[68] A vita többé már nem a szocializmus érvénye és erkölcsi ereje, hanem csupán *gyakorlati jelentése és politikai tartalma* körül forgott. Még fontosabb, hogy a szabadság és egyenlőség összefüggései kerültek felszínre. A liberálisok nagyobb hangsúlyt helyeztek a szabadságra, a szocialisták pedig az egyenlőségre.

[67] „... több ízben láttuk jó okát annak, hogy a szocializmust, mint a burzsoá észjárás szüleményét fogjuk föl – nem lehet kétségünk afelől, hogy Marx és Engels maguk is tipikus burzsoá értelmiségiek voltak" (Schumpeter 1975, 312. p.).

[68] „Engels szerint Marx azért használta már 1847-ben a »kommunizmus« fogalmát a szocializmusé helyett, mert a »szocializmus« kifejezés abban az időben már elnyerte a burzsoá tisztesség ízét" (Schumpeter 1975, 312. p.).

Azóta megtanultuk, hogy a szabadság és az egyenlőség bonyolult fogalmak; összhangban lehetnek, de nem ritka, hogy egymással *ellentétbe* kerülnek. Ez még nem volt annyira világos a tizenkilencedik században. A közgazdaságtan, a szociológia és a filozófia marxi építménye mély benyomást keltett. (A klasszikus marxista ideológia, ahogy ezt hívei fejlesztették, vagy a revizionisták torzították, már jóval kevésbé.)

Ez a könyv azonban nem elsősorban a marxizmusról és annak belső ellentmondásairól szól. Célom eltérő. Azt állítom – ahogy a történelem már félig megmutatta –, hogy a marxi szocializmus, mint a fejlett és érett kapitalizmusnál *magasabb rendű gazdasági-társadalmi alakulat,* ami a kapitalizmusban lejátszódó *osztályharc objektív és elkerülhetetlen végeredménye,* kezdettől fogva értelmetlen és megvalósíthatatlan volt. A szovjet kommunizmus, ami elég sokáig nem pusztán a szocializmus egyik lehetséges, hanem annak az *egyetlen* lehetséges formájaként hirdette magát, olyasminek, ami hasonlított az eredeti humanista tervrajzra, az idők folyamán szinte teljesen elvesztette jelentőségét. Pedig a szomorú valóság az, hogy a *szovjeteknek igazuk volt.* A termelőeszközök állami tulajdona, a parancsgazdaság, a kötelező tervutasítások rendszere, az egypárti diktatúra, az oligarchikus hatalmi szerkezet, az állami bérrabszolgaság nemcsak azért bizonyult megvalósíthatónak, mert ez a rettenetes felépítmény valóban létezett, hanem azért is, mert egészen *következetes, jól összecsiszolt és viszonylag ellentmondásmentes* rendszert alkotott. Noha gyűlöljük bevallani, de a rendszerszerű szocializmusnak ez volt az egyetlen olyan formája, ami valódi társadalmi gyökerekkel rendelkezett és viszonylag szilárd társadalmi támogatást élvezett az *éretlen kapitalizmus* országaiban, így hosszú időn keresztül életképes volt.[69] Míg a „létező szocializmus",

[69] Sok szerző hangsúlyozta az „orosz elem" fontosságát a szovjet kommunizmus fejlődésében. Igazuk van. A szovjet kommunizmus mélyen benne gyökerezett az orosz történelemben. Az egyik legfontosabb meghatározó tényező az volt, amit Pipes a *társadalmi kohézió hiányaként* jellemzett. „Évszázados egyeduralom egy döntően naturális gazdasággal bíró országban megakadályozta erős társadalmi kapcsolatok kiépülését: Oroszországban sok volt a láncfonal, de kevés a keresztfonal (Russia was mostly warp with little woof)" (Pipes 1994, 491. p.). Pipes idézi Pavel Miljukov történészt, a Kadet párt vezetőjét: „Az alapvető különbség, ami Oroszország társadalmi szerkezetét más civilizált országokétól elválasztja, az az, hogy a társadalmi kohézió meglehetősen gyenge, vagy a társadalmat alkotó elemek között hiányzik a kötőanyag" (uo.).

ahogy Brezsnyev és társai elnevezték, valóban létezett, nemcsak lehetetlenné tette más modellek bevezetését, hanem az egész eredeti gondolatot elavulttá silányította. A történelmi materializmusra épülő eredeti marxi álomról kiderült, hogy ugyanúgy megvalósíthatatlan és utópikus, ahogy sok más hírneves elődje. Ezzel egy időben milliókat tartott a markában, akik a szocializmus nevében cselekedtek és őszintén elhitték, hogy egy sokkal szebb, jobb és emberibb világot építenek. Ez az *eszme tragédiája.*

Könyvem a szocializmus gondolatát három szempontból vizsgálja. Ahogy az alcímek jelzik, először a szocializmus lehetséges mivoltát tárgyalom. Ez nem haszontalan vagy fölösleges, annak ellenére, hogy a szocializmus létezett. Azért szükséges, mert nagyon sok híve, kezdve Kautskytól egészen vitapartneréig, Trockijig, a szovjet kísérletet valamiféle „igazi" szocializmus szemszögéből nézve egyaránt illegitimnek minősítette. Azzal, hogy a szovjet rezsimet a szocializmus szörnyű és kirívó elárulásának tekintették, feltételezték azt, hogy kell létezni az „igazinak". Azok a szocialisták, akik a szovjet világot, de különösen a sztálinizmus gyakorlatát gyászos arccal bámulták, igyekeztek újra felfedezni az ortodox marxizmus olyan óriásait, mint Karl Kautsky, aki már akkor kimondta az igazat, amikor a szovjet kísérlet éppen csak elkezdődött.[70]

[70] Kautsky (1918; 1919; 1921), amit a 2.3. fejezet fejt ki részletesen.

Milliók sóvárogtak és tapogatóztak egy elképzelt jobb alternatíva irányába, érvényesnek tartva az eredeti marxi rajzolatot. Képtelenek voltak elfogadni, hogy a szocializmusnak mint kapitalizmus- és piacellenes társadalmi rendszernek az egyetlen lehetséges formája éppen az volt, ami megvalósult.

Másodikként a szocializmus *elkerülhetetlenségével* kívánok foglalkozni. Itt a válasz egyértelmű nem. De mindazok, akik kiábrándultak a kapitalizmusból, ma is kapaszkodnak abba a hitükbe, hogy a szocializmus nélkülözhetetlen, sőt elkerülhetetlen, hamarosan megvalósuló lehetőség. Ezzel ugyanaz a baj, mint a kommunizmus hruscsovi felfogásával: ahogy közeledünk hozzá, egyre távolodik. Ráadásul a gondolat elméleti alapja téves. A szocializmus egyáltalán nem volt elkerülhetetlen szovjet kommunista formájában sem, hiszen – mint láttuk – a történelem mindig *alternatívákban* fejlődik, és sohasem csak egyetlen lehetőség létezik. Ha a szocializmus nem volt szükségszerű a múltban, nem elkerülhetetlen a jövőben sem. Sok szocialista él még az Egyesült Államokban is, akik jó adag szocialista megoldással enyhíteni kívánják a kapitalizmusban folytonosan újratermelődő vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségeket. De még ők sem gondolják azt, hogy a szocializmusnak mint *társadalmi rendszernek* fel kell váltania a kapitalista berendezkedést.[71]

Végül tisztázni akarom azt a kérdést, hogy vajon a szocializmus *kívánatos-e* mint az emberi fejlődés következő, fontos állomása, vagy egyáltalán az emberi lét haladónak tekinthető kerete. Erre a kérdésre szintén tagadó választ adok. Fenntartom

[71] Számos példája van azoknak az elemzéseknek, amelyek a kapitalizmus megsemmisítő bírálatát tartalmazzák. Ezek közül az egyik leghíresebb és hamar divatossá váló felfogást Thomas Piketty francia tudós könyve fejtette ki (2014). De miközben az elemzést és a kritikát lelkes baloldaliak pusztítóan erőteljesnek tekintették, csalódtak a szerző vérszegény, unalmas és bágyadt megoldási javaslatában. Néhány év alatt az egész javaslat csöndesen feledésbe merült.

felfogásomat, miszerint ütközés esetén a szabadság fontosabb, mint az egyenlőség. Az effajta ütközések egyébként egyáltalán nem ritkák.[72] Ahelyett azonban, hogy kompromisszumot elősegítő társadalmi mechanizmust ajánlana föl, a szocializmus csaknem mindig *elmélyíti* a konfliktust. Ezzel az érveléssel nyíltan elismerem, hogy inkább előnyben részesítem a liberalizmust mint formálódó világnézetem irányelvét. Azt is kijelentem, hogy nézetem szerint *nincs tudományos kutatás kiindulópontként használt értékek nélkül*. Becsületes kutató jobb, ha bevallja, melyek azok az értékek, amelyek vezetik tollát. Nincs értelme ezeket eltitkolni; nem származik belőle intellektuális előny vagy hírnév.

Noha fiatal koromban én is enyhén szocialista voltam, idővel kinőttem belőle. Személyes tapasztalatok alapján sokat tanultam a „létező szocializmus" valódi természetéről életem első felében. De hosszú ideig birkóztam a szocializmus és a kommunizmus eszméjével, amelyet tudatomba ültetett az 1960-as és a korai hetvenes évek magyarországi oktatási rendszere. A kijózanodás fájdalmas volt, és folyamatos lelki és erkölcsi küzdelmet követelt. Az intellektuális fejlődés magasabb fokára léptem, amikor elfogadtam a piaci kapitalizmust és a liberális demokráciát. A múlt század nyolcvanas éveiben és főleg 1989 után végig aktív közéleti szerepet játszottam a szocialista rendszer szétszerelésében és a kapitalizmus összeillesztésében nem csupán Magyarországon, hanem Közép- és Kelet-Európa sok más volt szocialista országában, illetve a Szovjetunió utódállamaiban is.[73]

[72] Az első konfliktusok egyikét Alexis de Tocqueville mesterien elemezte abban a halhatatlan könyvében, aminek címe: *Az ancien rezsim és a forradalom* (The Ancien Régime and the Revolution). A könyvet 1854-ben jelentette meg és szándéka szerint a francia forradalomnak szentelt nagyobb tanulmány első kötete lett volna. Sajnos azonban Tocqueville 1859-ben elhunyt.

[73] Az átmenet közgazdaságtanáról és kultúrájáról írott könyvem 2013-ban jelent meg a Közép-európai Egyetem (CEU) kiadóvállalatánál.

Miért számít mindez? Azért, mert nagyon fontos felismerni és elismerni, hogy gondolkodásunkat erőteljesen befolyásolják a bennünk rejlő és munkáló értékek. Nem létezik értékmentes társadalomtudomány. Őszintén, nyíltan és becsületesen be kell vallanunk az érveink mögött megbúvó értékeket. Nem segít, ha értékmentes objektivitást színlelünk. Kolnai Aurélnak igaza van.

Ennek a szem előtt tartásával kezdem az elemzést, és igyekszem megmutatni, hogy még a leginkább kifinomult és látszólag objektív, tényszerű álláspont is visszavezethető néhány kulcsfontosságú, mélyen rejlő alapértékre, függetlenül attól, hogy képviselője elismeri-e, vagy nem. Jó példája ennek a kommunisták és a szociáldemokraták gigászi összecsapása, amelyik csaknem pontosan száz évvel ezelőtt kezdődött és végigvonult az egész rövid huszadik századon. Nem számít mennyire értelmesek voltak a kifejtett álláspontok, mert végső soron *szögesen ellentétes alapvető értékeket* tükröztek. És ez nemcsak akkor volt igaz, hanem most is az.

2. Lehetséges-e a szocializmus?

2.1. Mi a szocializmus?

„Mit jelent az »igazi« szocializmus, kivéve azt a szocializmust, amit szeretünk?"[1]

A szocializmus *létezett*. Ezzel a megállapítással a könyv itt befejezhető lenne. Miért érdemes ezt a kérdést feltenni egyáltalán, amikor a szocializmus igenis lehetségesnek bizonyult? Ezen a szinten a válasz nyilván világos és egyértelmű, hiszen sokféle társadalmi és politikai rendszer létezett és működött, ami szocialistának vagy kommunistának hívta önmagát a rövid huszadik században.[2] A fejezetcím kérdése ebből a szempontból teljesen fölöslegesnek tűnik.

Mégsem az. Mises és más konzervatív és liberális gondolkodók a szocializmust működésképtelennek, sokszor megvalósíthatatlannak minősítették és állították, hogy a széles ideológiai elképzelés és politikai terv megléte semmit sem bizonyít. Sőt mi több, csatlakoztak hozzájuk szocialisták, akik, noha az elméleti építményt hibátlannak tekintették, de a megvalósított változatokat az „igazi" szocializmus *elárulásaként* utasították el.[3] Még ha félretesszük is a terminológiai problémát, vagyis azt, hogy a szocializmusnak nincs közös meghatározása, akkor is világos, hogy az eredeti eszme, ami a szocializmust olyan társadalommal azonosította, ahol a termelőeszközök községi, vagy

[1] Schumpeter 1975, 238. p.

[2] Kína, Vietnám, Észak-Korea, Kuba és Venezuela ma is büszkén viseli a szocialista jelzőt, noha közöttük is óriási különbségek vannak.

[3] Ebből a színes gyülekezetből leginkább a trockisták emelhetők ki, mint az árulás leghangosabb képviselői.

közösségi (állami) tulajdonban vannak, nagyon széles körű értelmezést enged. Ez kérdésünket értelmessé avatja.

Természetesen nem volt és soha nem lesz közmegegyezés abban, hogy mit jelent a szocializmus. Habár sokan, köztük befolyásos politikusok és tudósok, a huszadik században létezett szocializmust nem tartották szocializmusnak, fontos társadalmi mozgalmak és jelentős politikai képződmények alapultak azon a hiten, hogy a szocializmus – mint földi paradicsom és szép, új világ, ahol a kizsákmányolás, az egyenlőtlenség, a nyomor és mindenfajta embertelenség véglegesen megszűnik – igenis lehetséges. A kapitalizmusban tapasztalható kizsákmányolás, egyenlőtlenség, nyomor és embertelenség támogatta és újra meg újra megerősítette az égő vágyat valami ideális vagy legalábbis optimális megoldás iránt, amit szocializmusnak lehet hívni.[4]

Nem követem azokat az értelmiségieket, akik kétségbeesetten igyekeztek megalkotni saját fogalmukat a szocializmusról és ezen az alapon megtagadták, cáfolták és elutasították a szocializmus létező változatait. Elfogadom, hogy ami a huszadik században a széles értelemben vett szovjet világban létezett, *önálló civilizáció* volt, és jó okunk van arra, hogy szocializmusnak nevezzük. Ha vezetői annak hívták, ám legyen. Meghatározásokon lovagolni meddő dolog. Schumpeternek igaza van.

[4] Annak ellenére, hogy hamis prófétának tartotta, Karl Popper dicsérte Marx szándékát. „Nem lehet igazságot szolgáltatni Marxnak anélkül, hogy el ne ismernénk őszinteségét... Égett a vágytól, hogy segítse az elnyomottakat, és teljes mértékben tudatában volt annak, hogy ehhez nemcsak szavak, hanem tettek is kellenek. Úgy gondolom, hogy őszinte vágya az igazság felderítésére és intellektuális becsületessége kiemeli őt követői közül... Marx érdeklődése a társadalomtudományok és a társadalomfilozófia iránt alapvetően gyakorlati érdeklődés volt. A tudásban eszközét látta annak, hogy előremozdítsa az emberi haladás ügyét" (Popper 2011, 294. p.).

Sokkal gyümölcsözőbb a nemrég volt szocializmusok vezetőit elszámoltatni oly módon, hogy feltárjuk az *ő szocializmusuk* valódi természetét, és ezt vetjük össze azzal az ideológiával, amit *saját maguk* számára üdvözítőnek tartottak és népszerűsítettek a tömegek felé. A marxizmus – vagy minden más szocialista ihletésű ideológia – így nem önmagában lesz fontos, hanem mint *vonatkoztatási pont* a szocializmusnak azokhoz a változataihoz, amelyek valóban léteztek, és amelyek magukat szocializmusként jelölték meg. Ebből a szempontból teljesen értelmetlen a szocializmus bármely iskoláját annak „igazi elméleti forrásának" tekinteni és arról beszélni, hogy milyen kellett volna legyen a szocializmus ahelyett, hogy ténylegesen milyen volt.

Ebben az összefüggésben előzetes következtetésem az, hogy a szocializmus mint társadalmi rendszer nyilvánvalóan *lehetséges* volt azokkal az ismérvekkel, alkotórészekkel és hozzávalókkal, amelyek a huszadik századi történelme során meghatározták lényegi jellegzetességeit. A történelem egyúttal megmutatta, hogy a szocializmus alapvetően más lényegi jellemzőkkel, köztük olyanokkal, amelyeket Marx és hűséges követői rendkívül fontosnak tartottak, nem volt megvalósítható.[5] A marxi ihletésű szocializmus mint a kapitalizmushoz képest *magasabb rendű társadalmi rendszer* nem vált életképessé annak ellenére, hogy Marx néhány gyakorlati követelése, ahogy azt idejekorán,

[5] Marx elképzelését az első világháború végén még sokan megvalósíthatónak tartották. A második világháború végére számuk már jelentősen lecsökkent, később pedig szinte elolvadt. Vajon miért? Két előzetes feltételezés tűnik valószínűnek. Az egyik az, hogy a munkásosztály – legalábbis a legfejlettebb nyugati világban – eltávolodott a szocializmustól, és ennek következtében a társadalmi forradalomnak a marxi felfogáson alapuló változata alól kicsúsztak a szociológiai támasztékok. A másik kulcsfontosságú elem az, hogy a kommunizmus szovjet, majd pedig kínai válfajai fokozatosan, de biztosan lejáratták mind a marxi, mind a nem marxi alapon álló szocializmust.

már 1848-ban a Kommunista kiáltványban megfogalmazta, fontos kiindulópontja maradt a nyugati országokban megfogalmazott szocialista politikának, és sok ezek közül meg is valósult.[6] Ugyanakkor Poppernek igaza volt, amikor azt a következtetést vonta le, hogy Marxnak és Engelsnek a gazdasági historicizmuson és szociológiai determinizmuson alapuló előrejelzése hamis volt.[7]

Természetesen nem hagyható figyelmen kívül a nyugat-európai szocializmus valósága és nemcsak mint politikai mozgalom, hanem mint gazdasági-társadalmi rendszer. Ezt kell az eredeti törekvés jobb megtestesülésének tekintenünk? Nincs semmi okunk arra, hogy kizárjuk a szocializmus széles meghatározásából. A helyzet azonban az, hogy a szovjet kommunizmushoz képest a nyugat-európai szocializmus *még kevésbé* felel meg az eredeti marxi eszmének.[8]

Elfogadva munkahipotézisként, hogy a múlt században létezett szocializmust igazolhatóan nevezhetjük legalább a szocializmus *egyik változatának*, immár folytathatjuk azzal, hogy felvillantjuk ennek legfontosabb megkülönböztető jellegzetességeit függetlenül attól, hogy ezek mennyire feleltek meg a marxi,

[6] Popper 2011, 18. fej.: „A szocializmus eljövetele" (The Coming of Socialism), 349–351. pp. Visszatérünk erre a témára a 4.6. fejezetben.

[7] Popper két lehetőséget látott. Vagy lehetséges a szocializmus, de akkor nincs összhangban a marxi felfogással, vagy megfelel annak, de akkor nem lehet szocializmusnak tekinteni. Megmutatta, hogy „szembeszökő különbség volt az orosz forradalom és Marxnak a gazdasági valóságról és annak ideológiai visszfényéről alkotott metafizikai elmélete között". Popper úgy vélte, hogy „az orosz forradalmat lehetetlen a Marx által megjövendölt társadalmi forradalommal azonosítani; valójában a kettő között semmi hasonlóság nincs" (Popper 2011, 319. p.).

[8] Ha Poppernek igaza van, akkor az apránként bevezetett szociáldemokrata reformok másfajta szocializmushoz vezetnek. Ez a szocializmus nem felelhet meg a marxi elképzeléseknek. Ez megerősíti érvelésemet, miszerint a szovjet kommunizmus *közelebb volt a marxi tervrajzhoz*, mint annak „revizionista" értelmezései.

lenini, trockista, maoista vagy bármilyen másfajta szocialista ideológiának.

Melyek voltak a legfontosabb alapelemei annak, amit leginkább *szovjet típusú kommunizmusnak* hívhatunk a rövid huszadik században? Noha Marx és Engels rendre kigúnyolták azokat, akik már előzetesen megkísérelték megragadni a szocializmus várható valódi jellegzetességeit, mi már hivatkozhatunk olyan éles szemű megfigyelőkre, akik segítenek nekünk felfedezni ezeket.[9]

1. *A termelőeszközök túlnyomó többségének közös (kollektív) tulajdona.* Közös (kollektív) tulajdonon vagy *közvetlen állami*, vagy jugoszláv típusú *munkás-önigazgatás* értendő. Idetartozik a szovjet típusú mezőgazdasági termelőszövetkezet (kolhoz), valamint a kínai kommuna (gongshi) is. Negatív meghatározással a lényeg a *magántulajdon felszámolása* és a *profitérdek megszüntetése*, ami a kapitalizmusban a gazdasági és társadalmi élet elsődleges hajtóereje és sikermutatója.
2. *Kötelező tervutasítás* döntően *természetbeni célokkal.* Parancsgazdaság, ami felváltja a piac választási szabadságát. Diktatúra a szükségletek[10] és a munkaerő fölött. Megtakarítások kényszere, erőszakos kisajátítása és átcsoportosítása az állam által meghatározott beruházásokra. A gazdasági tevékenység társasági formáinak, illetve a versenynek a felszámolása. A pénz szétesése, a csere- és fizetési eszköz funkció lényegi megszűnése.
3. A kommunista párt *kizárólagos politikai és túlnyomó gazdasági hatalma*, ami nem demokratikus és a társadalom által ellenőrizhetetlen intézmény, megkülönböztethetetlen és

[9] Politikai gazdaságtani szempontból a „létező szocializmus" legátfogóbb leírását Kornai János kínálta (1992). Másik részletes leírás Bokros (2013) könyvében található.

[10] Fehér–Heller–Márkus, 1983.

elválaszthatatlan az államtól (pártállam). Teljes ellenőrzés a közélet és nemritkán a magánélet fontos vonatkozásai fölött. Nincs világos elválasztó vonal a közélet és a magánélet között.

4. *Zárt társadalom teljesen zárt vagy erősen ellenőrzött államhatárokkal.* A pártállam szigorúan korlátozza a külkereskedelmet, emberek, erőforrások és gondolatok áramlását. Az állam polgárai számára nem alternatíva a külföldi foglalkoztatás és befektetés. Az igazságszolgáltatás alá van vetve a pártállam kényének-kedvének. Közvetlenül irányított és ellenőrzött művészet, tudomány, kultúra és oktatás.

Minden szocialista ország, minden kormányzó kommunista párt, miután megvalósította az ideológia által előírt legalapvetőbb dolgot, a magántulajdon kisajátítását és a tőkésosztály elpusztítását, nagyjában és egészében ugyanazt a széles utat járta be. Minden olyan rendszer, amit az uralmon levő kommunista párt szocialistának nyilvánított, kivétel nélkül felmutatta ezeket a jellemzőket. Ez tehát kulcsfontosságú kiindulópontja a létező szocializmus elemzésének.

Feltéve most már az egyik legfontosabb következő kérdést, nevezetesen azt, hogy a szocializmus nem pusztán lehetséges, hanem vajon *működőképes* is abból a szempontból, hogy a kapitalizmusban rejlő ellentmondások közül legalább néhányat megold oly módon, hogy ezzel világosan bebizonyítja, hogy a tőkés társadalmi rendszernél hatékonyabb; nos ehhez át kell tekintenünk azt, amit talán a szocialista rendszer *képzetes közgazdaságtanának* hívhatunk.[11] Ha a szocializmus általunk kiválasztott változatának közgazdaságtanával akarunk foglalkozni,

[11] Képzetes, mert egyáltalán nem biztos, hogy a szocializmus elméleti építményében megjelenő elemek azonosak azokkal, amelyek a szocializmus valódi gyakorlatában is léteztek. A létező szocializmus elemzése, ami nagyon különbözik az ideológiailag tételezett elméleti szocializmusétól, mindig szenvedett ettől az alapvető hibától. Sohasem volt elég világos, hogy

akkor nincs befolyásosabb személyiség, aki rengeteg időt szentelt a szeme előtt felemelkedő szocialista gazdasági és társadalmi rendszer elemzésének, mint Ludwig von Mises.[12]

1920-ban jelent meg Mises úttörő cikke a *„Gazdasági kalkuláció a szocialista közösségben"* (Economic Calculation in the Socialist Commonwealth) címmel.[13] Ez azon az előadáson alapult, amit a szerző Otto Neurath osztrák születésű filozófus[14]

valamely szocializmusról szóló tanulmány a marxi vagy éppen más elméleti modellel foglalkozik, és milyen mértékben tükrözi a „létező" szocializmust.

[12] Mint már a bevezetőben említettem, Ludwig von Mises nyugodtan belefoglalható lett volna azok közé a tudós óriások közé, akikről a könyv szól; személyes és szakmai adatai rendkívül hasonlók a többiekéhez, főleg, ami Schumpetert és Hayeket illeti. Mises is az Osztrák–Magyar Monarchia szülötte és polgára volt, mint Schumpeter, Polányi, Hayek és Popper. Lembergben (ma: Lviv, Ukrajna) született 1881-ben, csak két évvel Schumpeter előtt, ők ketten akár tökéletes kortársaknak tekinthetők. Ő is a bécsi egyetemre járt az első világháború előtt, és miután néhány évet Svájcban töltött, 1940-ben kivándorolt az Egyesült Államokba. Kivételesen hosszú életet élt – hasonlóan Hayekhez. 1973-ban, kilencvenhárom éves korában halt meg New Yorkban. Sokan mondják, hogy az a Nobel-díj, amit (a baloldali svéd közgazdásszal, Gunnar Myrdallal együtt) Hayek vett át 1974-ben, tulajdonképpen Mises-t illette volna, hiszen végső soron ő volt a gazdasági liberalizmus atyja a hírneves osztrák közgazdaságtani iskolában. Hayek sok írásában illendően elismerte Mises örökségét és saját intellektuális adósságát elődjével szemben.

[13] Természetesen az eredeti szöveg németül íródott *(Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen)* és a Társadalomtudományok Tárának *(Archiv für Sozialwissenschaften)* 47. számában jelent meg. Érdekes, hogy hírnévre csak angolul tett szert, miután 1935-ben megjelent a Hayek által szerkesztett *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism* (Routledge & Sons, London) kötetben.

[14] Otto Neurath Bécsben született zsidó családban 1882-ben, egy évvel Mises után és Schumpeter előtt, így őt is kortársnak lehet tekinteni. Ugyanaz a nehéz sors várt rá, mint sok más neves értelmiségire. El kellett hagynia a német nyelvű világot, és a nácizmus elől Angliába menekült. Ott halt meg 1945-ben, a második világháború végén. Neurath nemcsak fiatal korában volt szocialista, hanem egész életében a szocializmus állhatatos védelmezője maradt.

könyvére adott közvetlen válaszként tartott. Neurath sima és egyenes átmenetet javasolt a hadigazdálkodásból a naturálgazdálkodásba (Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft). Neurath, a meggyőződéses szocialista úgy látta, hogy a (kötelező) tervutasítások rendszere tökéletesen működőképes, és annak gyakorlati megvalósításán dolgozott. Tekintettel az éppen véget ért háborúban tapasztalt intézkedésekre, igaza volt.

Mises elvetette Neurath álláspontját, és a szocializmust *működésképtelennek* nyilvánította. Nem tagadta a szocializmus megvalósításának lehetőségét, de hangsúlyozta annak a szocializmusnak a *hatékonytalanságát*, amit Marx és hű tanítványai és követői a kapitalizmusnál magasabb rendűnek minősítettek.[15]

Ez rendkívül fontos pont. A szocializmus megvalósítása épp akkor kezdődött, amikor Mises cikkét megírta. A bolsevik hatalom mindössze hároméves volt. Az oroszországi polgárháború a Vörös Hadsereg győzelmével lassan véget ért.[16] Habár a magyar és a bajor kísérlet a bolsevik jellegű szocializmussal 1919-ben rövid életűnek bizonyult és kudarcba fulladt,[17] nem volt semmi biztosíték arra, hogy nem lesznek máshol újabb és

[15] A működésképtelen nem azonos a lehetetlennel *(unmöglich)*. Joseph Salerno, a Pace Egyetem közgazdásztanára, aki 1990-ben utószót írt Mises cikkéhez, azt állítja, hogy Mises valójában nem arra gondolt, hogy a „szocializmus csupán nem hatékony, vagy kevésbé innovatív, vagy kevésbé képes felhasználni a gazdaságban megosztottan jelentkező ismereteket, hanem valójában és szó szerint arra, hogy lehetetlen" (Mises 1990, 51. p.). Ez komoly torzítás. Mises nagyon sokszor nyíltan elismerte, hogy a szocializmus nemcsak lehetséges volt, hanem az előtte feltornyosuló szörnyet hatalmas kihívásnak, egzisztenciális fenyegetésnek tekintette általában a nyugati civilizáció, különösen a piacgazdaság szempontjából. *Ha valami lehetetlen, az nem jelenthet veszélyt*. Sajnálatos, hogy még a Mises Institute képviselői sem feltétlenül értik példaképük gondolatainak igazi értelmét.

[16] Pipes 1994, Brovkin 1994.

[17] A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21-én alakult meg és ugyanabban az évben augusztus 1-én ért véget. A bajor (müncheni) tanácshatalom még rövidebb életű volt: április 7-én kiáltották ki és május 3-án megszűnt.

talán sikeres próbálkozások kommunista hatalomátvételre.[18] 1919-ben a radikális baloldali szociáldemokraták külön pártokat alapítottak, amelyeket már *kommunistának* hívtak.[19] Még fontosabb, hogy *szocialista szakpolitikai intézkedések* kezdtek formát nyerni, és hamarosan megkezdődött nem bolsevik jellegű megvalósításuk mind Németországban, mind pedig Ausztriában, tehát abban a két országban, amelyek nagyon erős marxista hagyományokkal rendelkeztek, és ahol a háború után szociáldemokrata vezetésű kormányok alakultak.[20] Mises maga is ezekben az országokban fejtette ki tevékenységét. Éles

[18] Valóban, 1923 októberében volt egy újabb elvetélt kísérlet a kommunista hatalomátvételre Németországban. Fűtve a Komintern és különösen az Osztrák–Magyar Monarchiában született, lengyel zsidó származású, radikális szocialista Karl Radek által, aki az 1905-ös varsói felkelés után német forradalmárrá változott és végül a Komintern titkára lett Moszkvában, Németország Kommunista Pártja (KPD) lázadást kezdeményezett Hamburg kikötővárosban. A német munkások időleges radikalizálódásához hozzájárult, hogy francia csapatok megszállták a Ruhr-vidéket, és Gustav Stresemann német kancellár megszüntette az emiatt meghirdetett bojkottot. Az elvetélt hamburgi felkelés nyomán Stresemann élt rendkívüli felhatalmazásával és feloszlatta az SPD és a KPD koalíciós kormányait Türingiában és Szászországban. Miután a német munkások nem akartak egy újabb lázadást kirobbantani, a Kominternnek nem volt más választása, mint lefújni a tervezett felkelést Türingiában és Szászországban. Többé nem volt bolsevik típusú fegyveres felkelés a „burzsoá demokrácia" ellen német földön.

[19] Radikális baloldali pártok azonosulása az új névvel azután kezdődött, hogy az Oroszországi Szociáldemokrata (bolsevik) Munkáspárt a saját nevét kommunistára változtatta. Ezt Lenin javasolta 1918. március 8-án, a párt VII. kongresszusán. Indítványát azzal indokolta, hogy „a »szociáldemokrata párt« elnevezés tudományos szempontból helytelen (...) Amikor a munkások megteremtették saját államukat, elérkeztek oda, hogy a demokratizmus – a burzsoá demokratizmus – régi fogalma forradalmunk fejlődése folyamán túlhaladottnak bizonyult. (...) A kommunista párt elnevezés ezért az egyetlen, amely tudományos szempontból helyes" (Lenin [1918b]: LÖM 36. köt., 1972. 41–42. pp.).

[20] Az osztrák szocializmus előrehaladásának egyik legjobb leírása található Macartney (1926) művében.

pártpolitikai és szakpolitikai különbségek ellenére, beleértve ez utóbbiba a gazdaságpolitikát is, volt egy rendkívül jelentős *közös eleme* a szociáldemokrata és a kommunista felfogásnak, nevezetesen a magántulajdon *kisajátítása/államosítása* és a termelőeszközök széles körének *köztulajdona*. Ez elégséges alapot kínált Mises számára, hogy támadja a kibontakozó szocialista kísérletek csaknem minden formáját.

Mises érvelésének fő vonulata az alábbiakban foglalható össze. Kiindulópontja az, hogy a „szocializmusban a termelőeszközök az egész közösség tulajdonában vannak."[21] „Egyedül a közösség rendelkezhet velük és az határozza meg, hogy mit termeljenek velük."[22] Függetlenül attól, hogy a fogyasztási cikkek elosztását a munkások között milyen elv támasztja alá, legyen az a teljes egyenlőség, vagy szigorúan a kifejtett munka szerint, szükség van a fogyasztási cikkek cseréjére a végső fogyasztók között. Tehát a *csere elkerülhetetlen*. A fogyasztók „üdvözölni fogják a cserét. De a csere tárgyai csak fogyasztási cikkek lesznek. A termelés a szocialista társadalomban mindig közösségi, a termelőeszközök köztulajdonban vannak, ami kívül esik a kereskedelem hatókörén (res extra commercium)."[23]

Itt meg kell állnunk egy pillanatra, hogy azonosítsuk Mises két kulcsfontosságú érvét. Az egyik az, hogy lesz és kell legyen csere a szocialista gazdaságban. A másik pedig az, hogy csak a fogyasztási cikkek cseréjét nevezhetjük *kereskedelmi* jellegűnek.[24] Lesz és lehetséges a piac a *fogyasztási cikkek* cseréjét

[21] Ez tökéletesen összhangban van azzal, amit a szocializmus alaptulajdonságairól már írtam a 79–80. oldalon.

[22] Mises 1990, 3. p.

[23] Uo., 6. p.

[24] Ez abszolút lényegi eleme lesz annak, amit a szocializmuson belül *piaci reformnak* fogunk hívni. Ahogy később látjuk majd, a szocializmus kétségbeesetten igyekezett kísérletezni a piaci irányultsággal annak érdekében, hogy némi lendületet és hatékonyságot kölcsönözzön a parancsgazdaság üszkösödő gépezetének. Ezeknek a piaci reformoknak a keretén belül a szocializmus

illetően. De a termelőeszközök cseréje szigorúan közösségi, előre eldöntött, megtervezett és meghatározott; semmiképpen nem lesz kitéve a kereslet és a kínálat változásainak, amik netán valamiféle szabad piacon nyilvánulnak meg (res extra commercium). A termelőeszközöknek tehát nem lesz piaca.

Más szavakkal, éles különbséget kell tenni a csere két fajtája, a *kereskedelmi* és a nem kereskedelmi, vagyis *természetbeni* csere között. Mises szerint a szocializmusban a kereskedelmi csere kizárólag a fogyasztási javakra vonatkozik. A termelőeszközök cseréje azonban nem lehet kereskedelmi jellegű, mert ezt a köztulajdon kizárja. A probléma az, hogyha a kétféle csere egyidejűleg áll fenn, akkor ez *óriási feszültséget* teremt, ami *hatékonytalansághoz* vezet.

Mises a termelőeszközök kereskedelmi jellegű cseréjének hiányát a szocialista gazdaság *alapvető torzulásának* tekintette azért, mert kereskedelem hiányában a szocialista gazdaság nem képes meghatározni a termelési eszközök *értékét*. Ha pedig a termelési eszközök értéke ismeretlen marad, vagy ami még fontosabb, *megismerhetetlen*, akkor a „termelés észszerű megszervezése lehetetlenné válik. Minden lépés, ami eltávolít bennünket a termelőeszközök magántulajdonától és a pénz használatától, egyúttal eltávolít az észszerű gazdálkodástól is."[25]

egyre több és több szabadságot engedett a termékek és a munkaerő piacának. De volt egy küszöb, amit a szocialista társadalmak sohasem léptek át: sohasem engedték meg a *tőkepiac* megjelenését (Bokros 2013, 44. p.). Noha a termelőeszközök és a tőke piaca nem azonos, szoros összefüggésük tagadhatatlan. Lásd 4.3. fejezet.

[25] Mises 1990, 20. p. Persze csak akkor használhatjuk az „észszerű" kifejezést, ha elfogadjuk, hogy gazdasági észszerűség csak a piacgazdaságban lelhető föl. Ez azonban nem szükségképpen igaz, ahogy később látni fogjuk. A parancsgazdaságnak is megvan a maga észszerűsége, ami természetesen különbözik a piacgazdaságétól. Sőt mi több, a politikai észszerűség *összeütközhet* a gazdasági észszerűséggel.

Mises elméletben sikeresen cáfolt minden ellenérvet.[26] Ha remek érvelésével sikerült volna meggyőzni a szocialistákat, akkor az emberiség megtakaríthatta volna magának a szocializmus rettenetes pazarlását és elhúzódó nyomorúságát.

De a tények logikája mindig erősebb az érvekénél.[27] A bolsevikoktól nem volt elvárható, hogy önként adják föl hatalmukat azután, hogy parancsgazdasági vállalkozásuk teljes reménytelenségét bemutatta valami borúlátó és számukra jelentéktelen elmélet.[28] Ezzel szemben a szociáldemokraták sohasem tettek kísérletet a piacgazdaság felszámolására. Függetlenül attól, hogy mennyit államosítottak, mindig megőrizték a piac *elégséges mértékét*. Következésképpen az ő kormányzásuk alatt a piaci alapú gazdasági számítás lehetséges maradt.

Ez az eredmény kulcsfontosságú, hiszen Mises nem szükségképpen ellenezte *egyes* vállalatok államosítását.[29] Nem bírálta a szindikalista szocializmust, vagyis a termelési egységek közvetlen tulajdonát az ott dolgozók által, mert ez nem számolta föl a piacot és az észszerű kalkulációt. Elismerte, hogy egyes vállalatok, legyenek tulajdonosaik a községek vagy akár az állam, ha továbbra is a *piaci verseny körülményei* közepette működnek, akkor megtarthatják – és képesek is megtartani – a gazdasági hatékonyság bizonyos fokát. Azt állította csupán, hogy a magántulajdon teljes megsemmisítése és a piaci gazdaság helyettesítése természetbeni, naturális gazdasággal lehetetlenné teszi az észszerű gazdasági kalkulációt. Ezt a következtetését tekintve pedig kezdettől fogva igaza volt.[30]

De mi van akkor, ha a szocializmus nem kívánja megőrizni a fogyasztási cikkek kereskedelmi jellegű elosztását sem? Mi történik akkor, ha a kétféle elosztási módszer közötti feszültséget úgy oldják föl, hogy teljesen felszámolják a javak kereskedelmét? Helyreállítható-e a gazdasági hatékonyság a kereskedelem teljes kiküszöbölésével? Fordított esetben pedig következik-e mindebből az, hogy a hatékony piacgazdaság mindig megköveteli a magántulajdont? „Gazdasági kalkuláció nélkül nincs gazdaság."[31] Ez Mises másik olyan erőteljes kijelentése, ami komoly félreértésekhez vezetett. Természetesen Mises ez alatt nem azt értette, hogy a piacon kívül *bármiféle* gazdasági tevékenység lehetetlen. Csupán azt mondta, hogyha

[26] Schumpetert nem tudta meggyőzni. Elfogadván, hogy Mises az egyetlen olyan szerző, akit egyáltalán érdemes megemlíteni a szocializmus tagadói közül, Schumpeter fenntartotta, hogy Enrico Barone 1908-ban írt úttörő munkájában sikeresen megoldotta az észszerű gazdasági kalkuláció problémáját. De azzal, hogy Barone művét olyannak tekintette, mint ami a kérdést szigorú bizonyítással végleg nyugvópontra juttatta, Schumpeter továbbra is figyelmen kívül hagyta a fogyasztói választás (consumer choice) alapvető kérdését.

[27] Kautsky 1931, *Die Gesellschaft*, VIII. 3. sz.

[28] Mint ismeretes, Marx ünnepélyesen megtiltotta, sőt gúny tárgyává tette, hogy tanítványai elmélkedjenek a jövőbeni szocialista gazdaság természetéről és működéséről. Nehéz elhessegetni a gyanút, hogy ennek oka elsősorban az lehetett, hogy maga is rájött a nem piaci alapon működő gazdaság hatékony működésének lehetetlenségére. De akkor már túl késő volt. Nem tudta összeszedni magát ahhoz, hogy megtagadja egész élete munkáját, elfogadva, hogy a hatékonyságot illetően a piaci mechanizmusnak nincs megvalósítható alternatívája.

[29] Az 1920-as évek első felében mind Németországban, mind Ausztriában a szociáldemokrata kormányok eredetileg viszonylag sok magáncég kisajátítását tervezték, de végül sokkal kevesebbet hajtottak végre ebből. Ez volt az első gyakorlati lépés, hogy a szociáldemokraták lemondjanak a marxizmusról. A második világháború után Nyugat-Németországban megvalósult az, amit a szociáldemokraták azóta is előszeretettel neveznek szociális piacgazdaságnak (Soziale Marktwirtschaft), ezzel a vegyes gazdaságnak egy olyan alternatív formája jött létre, ami a szocializmus felé mutatott. A skandináv (svéd) szocializmus, ami a személyi jövedelmet terhelő magas adókkal jelentős költségvetési újraelosztást hajt végre és mindenki által könnyen hozzáférhető közszolgáltatásokat (például egészségügy és oktatás) finanszíroz, a másik fontos európai példája a nem marxi ihletésű szocializmusnak. Erre a témára a 4.8. fejezetben visszatérek.

[30] A gazdaságtörténet fényesen igazolta következtetésének helyességét – ez a rövid huszadik században létezett szocializmus történetének legfőbb tanulsága.

[31] Mises 1990, 21. p.

a gazdaságot oly módon ágyazzák be a társadalmi életbe, hogy viszonylagos önállósága, saját törvényei, saját vezérlő eszméje, létének legfontosabb értelme, megkülönböztető jellegzetessége megszűnik, akkor a gazdasági hatékonyság elpusztul. „Ha nincs szabad piac, akkor nincs hatékony árképződés; annak hiányában pedig nincs gazdasági kalkuláció."[32]

Ha Mises a „beágyazottság" fogalmát a nem piaci parancsgazdaságra értette volna, akkor Polányi Károly egyszerre lett volna boldog és szomorú. A magyar szocialista gondolkodó rendkívül pesszimista volt a „szabad piacot" illetően. Szerette ez utóbbit „önszabályozó piacnak" (self-regulating market) hívni, és úgy vélte, hogy az szétszakítja a társadalom szövetét. Híve volt annak, hogy a gazdaság legyen minél erősebben „beágyazva" a politikába és a társadalomba. A gazdaságot tudatos politikai irányítás és ellenőrzés alá kívánta helyezni. Éppen azért találta ki ezt a szemléletes kifejezést, hogy megjelölje a gazdaság kívánatos helyét az emberi társadalomban. Polányi mindig azt vallotta, hogy a szocializmus magasabb rendű a kapitalizmusnál, nem utolsósorban éppen azért, mert annak gazdasága szerinte mindenképpen be lenne ágyazva a szabad társadalomba. Azzal vádolta Misest, hogy egyenlőségjelet tett a természetbeni csere és általában a csere közé.[33] Bíráló megjegyzése azonban nem igazolható. Mises tökéletesen tudta, hogy mi a különbség a természetbeni csere és a kereskedelmi csere között. Világosan elismerte a munkamegosztást abban a szocialista gazdaságban, amelyik egyszersmind lemondott az áruk cseréjéről, legalábbis a termelőeszközök vonatkozásában. Ez a meglátása egyébként tökéletesen összhangban volt a termelőeszközök közösségi tulajdonáról szóló felfogással, amit a marxizmus alapító atyái hangoztattak.

[32] Uo., 27. p.
[33] Polányi 2001, 46. p.

Mises cikke a gazdasági kalkuláció szocializmusbeli lehetetlenségéről hosszú, élénk vitát váltott ki a szocialista, liberális és konzervatív gondolkodók között.[34] Nincs szándékom követni ezt a vitát, mert a szövegek legnagyobb része éppen a szocializmus meghatározásával foglalkozott, alátámasztva Schumpeter híres mondását, miszerint az „igazi szocializmus" mindig az, amit legjobban szeretünk. A szocializmus fogalmával kapcsolatos viták a huszadik század folyamán értelmetlenné váltak. Sokkal gyümölcsözőbb megvizsgálni azt, hogy a gazdasági kalkuláció állítólagos lehetetlensége, ahogy Mises gondolta, képes-e bizonyítani, hogy a szocializmus bármely formája *alacsonyabb rendű*, mint a kapitalizmus, ha és amennyiben ragaszkodunk a létező szocializmus négy említett jellemzőjéhez.

A vizsgálódást azzal kell kezdeni, hogy a szocialista termelésnek és elosztásnak milyen mértékben kell piacon alapulnia. Mises bizonyos mértékig teret engedett a fogyasztó önállóságának, mert a tervgazdaságot sohasem terjesztette ki teljesen a fogyasztásra. Pedig éppen ebből a szempontból jelentős különbség volt a bolsevik és a szociáldemokrata felfogás között. A kommunisták szó szerint követték az eredeti marxi gondolatot és mind a magántulajdont, mind a piacot teljesen fel kívánták számolni. Ennek nyomán nem volt más választásuk, mint tagadni a fogyasztó szuverenitását is. A szociáldemokraták meg akarták menteni a piacot, ezért megengedték a *tulajdon*

[34] Barone (1908) után a szocialisták részéről elsősorban Lange (1938) és Lerner (1944) voltak azok, akik leginkább hozzájárultak a gazdasági kalkuláció problémájáról és a szocializmus piaci jellegéről folytatott híres vitához a huszadik század első felében. De ez tisztán elméleti vita volt. A létező szocialista gazdaság – összhangban a marxi tervrajzzal – *parancsgazdaság* volt, nem pedig piacgazdaság. A kötelező tervutasításos rendszer bevezetését pontosan a piacgazdaságban uralkodó anarchiával indokolták. A sztálinista parancsgazdaság nem hagyott sok teret a piacoknak még a fogyasztás területén sem.

sokszínűségét. Ennek eredményeképpen viszont nagyon nagy mértékben megőrizték a *fogyasztó szabadságát* is.

Cikkében Mises nem vizsgálta külön a fogyasztó önállóságának problémáját. Adottnak vette, hogy a valódi szocialista gazdaságnak nem lehet szándéka, hogy érdemben korlátozza, netán megszüntesse a fogyasztó szuverenitását. Viszont a fogyasztói szabadság tételezése beemelte az elemzésbe a piaci hatékonyság kérdését, és ennek alapján volt képes feltárni a szocializmus hatékonytalanságát.

De mi történik akkor, ha a kommunista kormány nem ismeri el a fogyasztó szuverenitását? Mit jelent, ha a fogyasztó önállósága nem része a gondolati építménynek, mert a kommunista párt meg van győződve arról, hogy a fogyasztóknál *jobban tudja*, hogy azoknak mi a jó? Milyen következményekkel jár, hogy a kommunista párt, miközben kovácsolja a „szovjet ember" típusát, fenntartja magának a jogot, hogy eldöntse, mi elfogadható a fogyasztásban? Ha a munkások állítólag képtelenek arra, hogy felismerjék saját igazi érdekeiket és önállóan beteljesítsék történelmi küldetésüket, vagyis szükségük van az élcsapat szerepét betöltő kommunista pártra, hogy az a forradalomba és az osztály nélküli társadalomba vezesse őket, akkor vajon nem igaz-e ugyanígy, hogy a munkásosztály nem ismeri föl saját érdekeit a termelés megszervezésében és a fogyasztásban? Rendkívül fontos, ámde a szocializmusról folytatott elméleti vitában jobbára teljesen figyelmen kívül hagyott kérdések tömege vetődik fel.

A fogyasztói szuverenitás tagadása szükségszerű és logikus eredménye volt a bolsevik ideológiának, amit először Lenin fejtett ki *Mi a teendő?* című híres könyvében, 1902-ben.[35] Rá-

[35] Figyelemre méltó, hogy még Brovkin is lebecsüli az ideológia jelentőségét, amikor azt írja, hogy a „marxista ideológia nem zárta ki, hogy Kamenyev elismerje a szovjetek többpárti jellegét, vagy a mensevikek ragaszkodását az Alkotmányozó Gyűléshez. Nem arról volt szó, hogy a marxista ideológia megrontotta Oroszországot; sokkal inkább arról az ősrégi történetről, hogy a hatalom átformálta annak birtokosait" (Brovkin 1987, 296. p.). Ez a mondat némi nosztalgiát mutat a marxizmus iránt és figyelmen kívül hagyja azt, amit Lenin, aki a szovjet hatalmi szerkezet messze legfontosabb szereplője volt, gondolt a proletárdiktatúra valódi jellegéről.

adásul éppen ez volt a tényleges gyakorlata nemcsak a szocializmus első, hadikommunizmusnak elnevezett szakaszának, hanem – ami sokkal fontosabb – ez volt az alapgondolata a klasszikus sztálinista gazdaságnak (Bokros 2013). *A fogyasztói szuverenitás elvét a kommunista ideológia sohasem ismerte el.* Amikor nagyobb teret engedett a fogyasztók választásának és a piac nagyobb szerepet kapott az elosztásban és a fogyasztásban, az mindig a hatalommal szemben álló vagy kifejezetten ellenséges valóságnak tett *engedmény* volt.[36] Az igazi vagy létező szocializmus, ahogy az ténylegesen megvalósult, sohasem alapult a fogyasztók szabad választásának kifejezett elismerésén. Legjobb esetben a kérdés elsikkadt, mert a javak korlátlan bőségének egyébként megalapozatlan tételezése fölöslegessé tette az elosztás miként jéről való komoly gondolkodást. Az ideológia kifejezetten azt tanította, hogy a fogyasztást ugyanúgy a központi tervek fogják irányítani, mint a termelést. Ez logikus kiterjesztése volt a tervezés gondolatának, ami tökéletesen egybeesett Marx elképzeléseivel.

[36] Száz évvel ezelőtt a szocialisták egymástól rendkívül eltérő nézeteket vallottak a piac és a pénz szerepéről a jövőbeni tervgazdaságban. Kautsky mindig azt gondolta, hogy a pénz a szocialista gazdaság kulcseleme marad. Mások, mint Neurath, úgy vélték, hogy a pénzre nem lesz szükség még a számbavételhez sem. Úgy érezte, hogy maga a gazdaság mutatta ki az összehasonlítás szükségtelen mivoltát. Ez fontos kiindulópont volt Mises számára, aki ennek éppen az ellenkezőjét kívánta bebizonyítani. A vélemények széles skálája szemléletesen megmutatja, hogy milyen sűrű volt a köd az emberek agyában a szocialista gazdaság valódi természetét illetően. Még a piac és a parancs alapvető ellentétének következményei sem voltak világosak.

Nyilvánvaló, hogy a termelést nem lehet hatékonyan szervezni, ha a fogyasztás nincs alávetve a parancsgazdaságnak. Márpedig az eredeti dogma, a tervezés fölénye a piaccal szemben, mindenfajta szocialista ideológia egyik legalapvetőbb tétele volt.

2.2. Két könyv – két szakítás

„Forradalmi elmélet nélkül
nem lehet forradalmi mozgalom sem"[37]

A létező szocializmus legnagyobb baja nem a gazdasági hatékonytalanság volt. A gazdaságban jelen lévő hatékonytalanságnak, ami szükségszerűen következett a parancsgazdaság természetéből, volt egy mélyebben fekvő oka. Az alapvető probléma a szocialista állam *diktatórikus* jellegéből fakadt, a *proletárdiktatúra* természetéből (Bokros 2013). A szocialista államnak éppen az volt az elsődleges feladata, hogy *irányítsa* mind a termelést, mind pedig a fogyasztást. Mihelyt elfogadottá vált, hogy a párt *jobban tudja*, mint a nép vagy a munkásosztály, hogy mi jó ez utóbbiaknak, a következmény a *diktatórikus állam* felemelkedése volt.

Nagy szerencsétlenség, hogy a német munkásmozgalom ideológiai atyái nem adtak világos eligazítást a szociáldemokratáknak ahhoz, hogy a demokrácia és a diktatúra kérdésében egyértelmű és vitathatatlan álláspontot foglaljanak el. Mielőtt a szociáldemokrata pártok a hatalom közelébe jutottak volna, a kérdés másképp merült föl. Vajon a burzsoá demokrácia keretei között a munkásosztály képes-e *békés eszközökkel* megragadni a hatalmat, vagy mivel a demokrácia nem más, mint a tőkések diktatúrájának *homlokzata*, a burzsoázia uralmának megdöntéséhez mindenképpen *erőszakra* van szükség.

Popper nagyon szemléletesen írt erről az úgynevezett „eredendő bűnről". Szerinte a „radikális szárny Marx nyomán ragaszkodott ahhoz, hogy minden osztályuralom szükségképpen diktatúra, vagyis önkényuralom. Igazi demokrácia csak osztály nélküli társadalomban lehetséges. Ehhez azonban meg kell

[37] Lenin (1902): LÖM 6. köt., 1964. 22. p.

dönteni, ha szükséges, akkor erőszakkal, a kapitalista diktatúrát. A mérsékelt szárny ezzel nem értett egyet és hangsúlyozta, hogy a demokrácia, legalábbis bizonyos mértékig, megvalósulhat a kapitalizmusban békés és fokozatos reformok révén. De még a mérsékeltek is elfogadták, hogy az effajta békés fejlődés bizonytalan; valószínű, hogy a burzsoázia erőszakhoz fog folyamodni, ha úgy látja, hogy a munkások legyőzik a demokrácia csatamezején; ebben az esetben pedig a dolgozóknak joguk lesz visszavágni és uralmukat erőszakkal megteremteni. Mindkét szárny azt állította, hogy ő képviseli Marx igazi marxizmusát, és bizony valamilyen mértékig mindegyiknek igaza van. Marx nézetei historicista felfogása miatt ebben a tekintetben meglehetősen kétértelműek voltak; ... úgy tűnik, hogy élete során változtatta nézeteit, radikálisként kezdte és később mérsékeltebb álláspontot foglalt el."[38]

Marx nézeteinek kétértelműsége azt a gyorsan változó valóságot tükrözte vissza, ami az egyes országokban az idők során rendkívül különböző gazdasági és politikai helyzeteket teremtett. Nem volt meglepő, hogy az önmagukat felkent marxisták rendre nagyon különböző felfogást követtek, ami a saját országukban uralkodó rendkívül változatos körülményekből táplálkozott. Ezen túlmenően az egyes országok nagyon eltérő fejlődési szakaszaiban a szocialista értelmiségiek rendkívül eltérő élettapasztalatra tettek szert. Ebből azután sokféle szocialista *hagyomány* keletkezett, ami visszahatott a forradalmárok *politikai stratégiájára*. Semmi sem fejezi ki élénkebben ezt az eltérést, mint a vezető német és orosz szociáldemokraták közötti óriási különbség, akik a huszadik század fordulóján az európai szocialista mozgalom két legjelentősebb ágához tartoztak.

Kezdetben minden világosnak és egyszerűnek tűnt. A tizenkilencedik század utolsó évtizedében az iparosodás és a városiasodás kéz a kézben és gyorsan haladt előre nemcsak Németországban, hanem már az Orosz Birodalomban is.[39] A kapitalizmus világméretű előretörése és győzelme elkerülhetetlennek tűnt. A kapitalizmus létrehozta a *nagyipari munkásságot*, és a munkásosztály olyan *politikai tényezővé* lépett elő, amivel mindenkinek számolni kellett. Habár Otto von Bismarck német birodalmi kancellár, kihasználva az I. Vilmos császár ellen gyors egymásutánban megkísérelt két merényletet, 1878-ban betiltatta Németország Szocialista Munkáspártját (Sozialistengesetz), a történelem menetét nem lehetett feltartóztatni. Amikor II. Vilmos császár 1888-ban az úgynevezett „három császár évében" trónra lépett,[40] kezdeményezte és 1890-ben el is érte a Sozialistengesetz visszavonását az idős kancellár erős ellenállásával szemben.[41]

[38] Popper 2011, 361–362. pp.

[39] Szergej Witte, balti német származású nemes, 1892 és 1903 között pénzügyminiszter, volt az atyja az állam által irányított iparosításnak, ami a századfordulón látványosan átalakította az orosz gazdaság tájképét. Teljesítménye meggyőzte Lenint arról, hogy a kapitalista fejlődési szakasz immár elkerülhetetlen Oroszországban. Az ipar fejlődése nyomán a munkások száma gyorsan növekedett, márpedig ők voltak a szocializmus feltételezett motorjai. Ez a fejlemény üdvözlendő volt az oroszországi szociáldemokraták szempontjából és segítette őket abban, hogy elhatárolják magukat a szociálforradalmároktól, akik továbbra is a parasztság vezető szerepét hangsúlyozták a társadalmi forradalomban.

[40] I. Vilmos császár kilencvenegy éves korában halt meg, fia III. Frigyes néven lépett trónra, mint német császár és porosz király. „De az új uralkodónak mindössze 99 fájdalmas nap adatott meg, mielőtt a korona újra apáról fiúra szállt. Szinte mindenki, aki látta a gyenge, beszédre képtelen császárt, arra a következtetésre jutott, hogy le kellene mondania; úgy hírlett, hogy csak Viktória császárné fiával szembeni ellenszenve magyarázhatta, hogy az ügyek intézése nem szállt még át fiukra, Vilmosra, aki most trónörökössé lépett elő. Szörnyű konfliktusok alakultak ki a császárné és fia között" (Röhl 2014, 35–36. pp.).

[41] Nagyon fontos megjegyezni, hogy a szociáldemokraták választott képviselői végig benn ültek a Reichstagban – ugyanúgy, mint ahogy a bolsevik képviselők is élvezték a Duma tagságát és kiváltságait 1907 után, amikor pártjuk illegalitásba szorult. Ez éles különbség a huszadik század későbbi

Amikor a német szociáldemokrata párt újból törvényessé vált, felvette azt a nevet, amit – kitérőkkel ugyan, de – máig használ: Németország Szociáldemokrata Pártja (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD). A név jól tükrözi azt a korabeli felfogást, hogy a munkásmozgalom természettől fogva nemzetközi, a német párt pedig az összeurópai mozgalom szerves alkotórésze.[42]

Az SPD látványos fejlődésen ment keresztül az 1890 és 1914 közötti negyedszázadban. Egyre erősebbé vált, és egyik győzelemről a másikra haladt. 1890-ben a Reichstag-választásokon a szavazatoknak csaknem 20 százalékát kapta meg, 1912-ben, a háború előtti utolsó választáson pedig már körülbelül 35 százalékot szerzett. Növekedése és térnyerése ezalatt csaknem töretlen volt, és követőinek gyarapodása nyomán az SPD Európában a legnagyobb és talán a legfontosabb, de mindenképpen a munkásság vezető pártja lett. Az SPD minden más szociáldemokrata párt számára követendő világítótoronnyá vált.

Felemelkedésének kulcstényezője volt nemcsak a mennyiség, hanem a *minőség* is. Az SPD birtokolta a *siker világnézetét*. Ez közvetlenül következett erős marxista ihletettségéből, ami a szocializmus végső győzelmét történelmileg *elkerülhetetlen*

gyakorlatával szemben, amit Eric Hobsbawm találóan a *szélsőségek korának* (Age of Extremes) nevezett. Totalitárius rendszerekben az illegális ellenzék képviselői nem a parlamentben, hanem a fegyházban vagy koncentrációs táborban ültek, ha volt olyan szerencséjük, hogy egyáltalán életben maradtak. Vajon melyik rezsim engedett több teret a demokráciának és az emberi jogoknak?

[42] Ugyanezt a megfogalmazást vette át 1889-ben Ausztria Szociáldemokrata Pártja (Socialdemokratische Partei Österreichs), valamint a rá következő évben megalakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt. Noha a nevek változtak a következő évszázad folyamán, fontos észrevenni a munkásmozgalom első pártjainak *nemzetközi* ihletését és törekvéseit.

szükségszerűségnek tartotta.[43] Voltak-e bolondok és tudatlanok, akik nem akartak együtt menetelni azokkal, akik a jövő biztos győztesei?

De az előrehaladás nem bizonyult simának, mert az út tele volt gödrökkel és kátyúkkal. Az SPD vezetőinek egyike, Eduard Bernstein 1899-ben erős támadást intézett az uralkodó marxista ideológia ellen, mindössze négy évvel Engels halála után. Nehéz könyvet jelentetett meg tudatosan keveset sejtető, unalmas címmel: A *szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*[44] (Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie). A könyv hamar hírnévre tett szert, miközben mások szemében hírhedtté vált. Idővel elhíresült, mint a később *revizionizmusnak* nevezett vonal kiindulópontja.

A könyv komoly kihívást intézett a hagyományos marxista felfogás több alaptétele ellen. Bernstein elvetette mind a munkaérték-elméletet, mind pedig az értéktöbblet-elméletet, amelyek Marx közgazdaságtanának alappillérei voltak, és amelyek nélkül a kizsákmányolás elmélete – ami a tőkés termelési mód végső és elkerülhetetlen összeomlásához vezet – nem áll meg. Korabeli adatok átfogó elemzése alapján bizonyította, hogy

[43] Ebben a tekintetben Popper bírálata megsemmisítő. Popper felelőssé tette Marxot azért, hogy félrevezetett „rengeteg értelmes embert, akik elhitték, hogy a társadalmi problémák kezelésének tudományos megközelítési módja a történelmi jóslás. Marx felelős a historicista gondolkodásmód pusztító hatásáért azok között, akik a nyílt társadalom ügyét kívánták elősegíteni" (Popper 2011, 294. p.). Vajon ez nem a gondolat tragédiája?

[44] A könyv valójában az 1897 és 1899 között a *Die Neue Zeit*ben megjelent két korábbi cikkének kiegészítése és összefoglalása volt. A hetilapot Karl Kautsky, a német szociáldemokrácia másik óriása szerkesztette. Noha Engels barátja volt, és amikor húszéves száműzetésének egy részét Londonban töltötte, rendszeresen beszéltek egymással, Bernstein már korábban megkezdte a marxizmus elleni támadását.

a tőkekoncentráció és -centralizáció tételei sem tarthatók.[45] A munkásosztály egyre növekvő elnyomorodásáról (Verelendung) szóló marxi tanokat is elvetette. Habár megőrizte az *osztályharc* abban az időben széles körben elfogadott tételét, megkérdőjelezte, hogy ennek mindenképpen forradalomhoz, a tőkés rendszer erőszakos megdöntéséhez kell vezetnie. Forradalom helyett *reformokat* sürgetett a munkásosztály munka- és életkörülményeinek javítása végett, amelyeket nemcsak szükségesnek, hanem immár lehetségesnek is tartott a szélesedő burzsoá demokrácia keretei között.[46] Ennek alapján Bernstein elmélete és programja valóban jelentősen eltért a klasszikus marxi gondolatoktól.

A német szociáldemokrata vezetők többségének első válasza Bernstein könyvére meglehetősen negatív, esetenként élesen elutasító volt. Bernstein elméletét és javaslatait elvetette Karl Kautsky, August Bebel, Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg egyaránt, vagyis az akkori SPD összes fontos vezetője.[47] Elszörnyedtek Bernstein mondatán, miszerint a „végső cél, bármi legyen is az, semmit sem jelent nekem, a mozgalom minden". Nem csoda tehát, hogy ezt a bátor és valóban revizionista áramlatot sok szociáldemokrata *tragédiának* tekintette nemcsak Németországban, hanem máshol is.[48]

[45] Popper véleménye óvatosabb volt erről a jelenségről: „ami a tőke egyre kevesebb kézben történő összpontosulását illeti, a dolgok nem ennyire egyszerűek. Kétségkívül létezik ez az irányzat, és megengedhető, hogy a korlátozatlan kapitalizmusban kevés ez ellen ható erő munkál. Nem sokat mondhatunk Marxnak a szabadversenyes kapitalizmusra vonatkozó elemzése ellen. De ha jóslatként fogjuk fel, akkor már kevésbé állja meg a helyét" (Popper 2011, 376. p.).

[46] A második Német Birodalomban annak 1871-es megalapítása óta általános választójoguk volt a felnőtt férfiaknak a Reichstag-választásokon. Ahogy a Reichstag egyre nagyobb szerepet kapott a törvényhozásban a birodalom egyes alkotórészei fölött, úgy nyertek a választások egyre nagyobb értelmet és jelentőséget. Ennek következtében a tömegek egyre jobban megértették és egyre többre értékelték a demokratikus eljárásokat. De mindig érdemes emlékezni arra, hogy a munkásmozgalom alapító atyái legjobb esetben kétkedő, rosszabb esetben elutasító álláspontot foglaltak el az általuk „formálisnak" nevezett burzsoá demokráciával szemben. Marx és Engels nyomán a legtöbb szociáldemokrata vezető úgy vélte, hogy a burzsoá demokrácia fügefalevél a kapitalista kizsákmányolás elleplezésére, amit csak a kapitalizmus megszüntetésével lehet felszámolni.

Három évvel később, 1902 márciusában Stuttgartban kinyomtattak egy másik könyvet. Szerzője egy jobbára ismeretlen orosz fiatalember volt, aki oroszul írta könyvét, de otthon nem tudta közzétenni az Orosz Birodalomban uralkodó cenzúra miatt. Címe: *Mi a teendő?* volt, alcíme pedig a következő: *„Mozgalmunk legégetőbb kérdései"*. A rövid politikai pamfletet gyorsan kellett összerakni, mert szerzője figyelmét és értékes idejét lekötötte egy másik feladat: a különböző orosz szociáldemokrata körök egyesítése otthon és külföldön egyaránt.

A szándékolt egyesítés azonban a következő évben kudarcba fulladt. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt

[47] Georgij Plehanov, az orosz marxizmus atyja szintén bírálta Bernsteint és megvédte a forradalmi marxizmust. Plehanov egyszersmind Pjotr Sztruve, Lenin kortársa és korábbi marxista vezető ellen is fellépett, aki később liberális lett és még a fehér erőkhöz is csatlakozott az 1918–1921-es polgárháború idején (Pipes 1970; 1980).

[48] Bernsteinnek a könyvében kifejtett gondolatait nagymértékben befolyásolták húszévi száműzetésének tapasztalatai. Élt Zürichben, Londonban és Amszterdamban, így kivételes alkalma nyílt megfigyelni és elemezni a kapitalizmus és a politikai demokrácia előrehaladását a korabeli Európa legfejlettebb országaiban. Revizionizmusa nem más, mint a kapitalizmus és a demokrácia rugalmasságának és alkalmazkodóképességének a bizonyítéka. Saját szemszögéből nézve nem tett mást, mint rámutatott a marxi tanok rugalmatlanságára és arra, hogy képtelenek befogadni és megmagyarázni a társadalmi fejlődés új, ellentmondásos jelenségeit. Sajnos egy teljes évszázadra volt szükség ahhoz, hogy a marxi szocializmus végérvényesen elavulttá váljon és ekként legyen elismerhető.

II. kongresszusán, amit Brüsszelben és Londonban[49] tartottak 1903-ban, *végleges szakításra* került sor két csoport között, aminek tragikus következményei lettek az egész huszadik században. Az a személy, aki vezető szerepet játszott az európai szocialista mozgalomnak ebben a második jelentős szakadásában, az említett könyv szerzője, Vlagyimir Iljics Lenin volt.[50]

1902-ben megjelent könyve azt a szándékát tükrözte, hogy biztosítsa a szociáldemokrata párt ideológiai tisztaságát, illetve a felette való ellenőrzést. Ez az első oldaltól kezdve teljesen nyilvánvaló, sőt már azt megelőzően is. Amit könyve mottójául választott, hűen tükrözi felfogását, és nem volt véletlen.[51] Ez egy idézet Lassalle Marxhoz címzett leveléből, amit 1852. június 24-én írt. Nagyon világosan megmutatja, hogy milyen óriási hatást tett Lassalle Leninre, ugyanúgy, ahogy Lenin könyve tükrözi a *narodnyik* ideológia és gyakorlat hatalmas befolyását a jövendő orosz forradalmárára. (Csábító megelőlegezni azt a következtetést, hogy Lenin nem volt más, mint a lassalleánus-narodnyik elhajló az ortodox marxizmustól. Több szempontból ténylegesen az volt.)

A *Mi a teendő?* külföldön, németországi emigrációban született. Lenin ebben az időben München Schwabing nevű kerületében lakott. Miután 1900 júliusában elhagyta Oroszországot, először Svájcba ment. Törekvése az volt, hogy újságot alapít az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt számára. Felvette a kapcsolatot a külföldön élő szociáldemokratákkal és megszerezte Georgij Plehanov, Pavel Akszelrod és Vera Zaszulics támogatását. Lenin nagyra tartotta ezeket a személyeket mint az orosz marxizmus alapítóit. Ugyanakkor erősen kételkedett képességeikben. Két másik fiatalemberrel, Julij Martovval és Alekszandr Potreszovval együtt elkezdett pénzt gyűjteni a megalapítandó lap számára. Nevet is választott neki: *Iszkra* (Szikra).[52]

A híres hatok – *Plehanov, Akszelrod, Zaszulics, Martov, Potreszov és Lenin* – alkották az *Iszkra* szerkesztőbizottságát.[53]

[49] Mások ezt az összejövetelt tekintették az első, alapító kongresszusnak, mert a megelőző, 1898-ban Minszkben titokban megtartott kongresszuson mindössze kilenc küldött vett részt három szervezet képviseletében. Noha ott sikerült megválasztani a Központi Bizottságot és meghallgatták az előadást a pártprogram vázlatáról, amit nem kisebb személyiség, mint Pjotr Sztruve rakott össze, a cári titkosrendőrség, az Ohrana a küldöttek többségét egy hónapon belül letartóztatta.

[50] Vlagyimir Iljics Uljanov írói nevét N. Leninként Zürichben kezdte használni, ahova rövid szibériai száműzetése után először ment. Az új országban való tartózkodása első évében cikkeket kezdett írni a hamarosan megalapítandó (újra összehívandó?) szociáldemokrata párt azonnali feladatairól. Az idő sürgette a szociáldemokratákat, mert 1902 januárjában megalakult a szociálforradalmárok versengő pártja, csatlakozott a II. Internacionáléhoz és a marxizmus örökösének kiáltotta ki magát. Lenin kétségbeesetten igyekezett megszerezni a marxi örökség feletti kizárólagos ellenőrzést, sőt, ami még fontosabb, uralkodó helyzetbe hozni a kommunista eszme általa elfogadott válfaját. A bennfentes történet mindennél beszédesebb azoknak az értelmiségieknek a féltékenységét illetően, akik önmagukat a tömegek felkent vezetőinek tartották, miközben szélsőségesen türelmetlenek voltak még saját elvtársaikkal szemben is. Noha a belső vita és veszekedések nem csupán a szocialista mozgalmat jellemezték, különösen tragikus, hogy a szociáldemokraták, akik fel akarták szabadítani a munkásosztályt és akik ebben az időben még nagyon kevesen voltak, nem voltak képesek saját magukat felszabadítani a heves és végső soron pusztító hatású belső küzdelmektől és intrikáktól.

[51] „... A pártharcból erőt és elevenséget merít a párt; a párt gyengeségének legfőbb bizonyítéka az, ha elmosódottá válik és/ha tompítja az élesen kiütköző határokat; a párt erősödik azzal, hogy megtisztítja magát..." (Lenin [1902]: LÖM 6. köt., 1934. 1. p.).

[52] Service 1988, 3. p. Robert Service, a híres brit történész, kitűnő bevezetőt írt Lenin *Mi a teendő?* című könyvéhez.

[53] Tevékenységük színhelye München volt: egyrészt közelebb volt Oroszországhoz, és a német szociáldemokraták kiváló nyomdákkal rendelkeztek ott; másrészt Lenin távolságot akart tartani Plehanovtól, aki főként Svájcban élt. Mindenesetre az *Iszkra* két legfontosabb szerzője Plehanov és Lenin volt (Service 1988, 3. p.).

Kezdettől fogva rengeteget vitatkoztak – akár lármás és féktelen társaságnak is nevezhetjük őket.[54] Éles különbségeik előrevetítették a párt második kongresszusán végbement szakítást, és nagyban hozzájárultak az ideológiai szakadékok későbbi megszilárdulásához.

Melyek voltak a vitára okot adó kérdések? Azon túl, hogy az *Iszkra* szerkesztőbizottságával állandóan civakodott, Lenin két csoporttal harcolt, akik a szerkesztőségen kívül álltak, de tagjai voltak az orosz szociáldemokráciának: egyrészt az úgynevezett „ökonomistákkal", másrészt az úgynevezett „legális marxistákkal".[55]

Az ökonomistákkal folytatott vitát Lenin két kortársa, Szergej Prokopovics és felesége, Jekatyerina Kuszkova váltották ki, akik a szakszervezeti mozgalom támogatását, benne a magasabb bérekért és a dolgozók jobb életkörülményeiért folytatott küzdelem segítését jelölték meg a szociáldemokraták legfontosabb feladataként. „A munkások számára a gyomor megtöltése kell legyen az első."[56] Kuszkova *Credo* című könyvét Lenin

[54] „Az a tény, hogy az *Iszkra* a párton belül kemény harcok megvívásával indult el, sok szociáldemokratát elkeserített. Az emigránsok, minden intellektuális kiválóságuk ellenére, sohasem hagyták abba a veszekedést. Ekkor keletkezett az a vicc, hogy talán a ritka alpesi levegő az, ami elvette józan eszüket. Összezárva kis közösségekben, messze távol szülőföldjüktől és attól, hogy kormányzati szerepet játsszanak, a forradalmárok olyan hevesen vetették bele magukat a vitába, hogy ez eltaszította tőlük az európai szocialisták jelentős részét. Nem csak az orosz marxistáknak volt rossz hírneve. Az egész orosz emigráció, jóval azelőtt, hogy a marxizmus követőkre talált volna körükben, már több évtizede hírhedt volt kötekedő természetéről" (Service 1988, 4. p.).

[55] A két jelzőt szándékosan sértő céllal találták ki és így is használták az orosz szociáldemokraták között. Elítélő megbélyegzéseket mindig azzal a nyilvánvaló céllal alkalmaztak, hogy lejárassák ellenfeleiket, ami kifejezte a szociáldemokraták között dúló élet-halál harcot. Visszataszító eleme ennek a szubkultúrának, noha semmi új nincs benne.

[56] Service 1988, 17. p.

1899-ben szibériai száműzetése színhelyén, Susenszkojéban olvasta, és megrökönyödött azon, hogy egy „marxista (ahogy a szociáldemokratákat hagyományosan szólították abban az időben, amikor a szervezett marxizmus hívei voltak) képes arra, hogy a politikai harcot kivegye a párt programjából. Mind ő, mind Plehanov taszítónak találta ezt az úgynevezett ökonomizmust. Kijelentették, hogy Prokopovics túlzott figyelmet fordított a dolgozók saját törekvéseire. Szocialista értelmiségieknek nem követni, hanem *vezetni* kell a tömegeket. Prokopovics azzal, hogy a marxistákat arra biztatta, hogy a munkások anyagi követeléseit helyezzék tevékenységük középpontjába, fordítva ült a lóra, amivel a cárellenes mozgalomnak nem az élére állott, hanem azt hátulról követte."[57]

Fantasztikus idézet, ami legalább két megdöbbentő mozzanatát villantja föl a jövőbeni bolsevizmusnak. Egyrészt azt, hogy elfogadhatatlan „túlzott" figyelmet fordítani a dolgozók saját maguk által megfogalmazott követeléseire. Elöl kell haladni, nem pedig hátul kullogni. Másrészt ez már tükrözte azt a felfogást, hogy a kommunisták „jobban tudják", hogy mik a munkások igazi érdekei, mint ők maguk.

A legális marxisták kevésbé befolyásos csoportot alkottak. Legjelentősebb elméletalkotójuk Pjotr Sztruve volt, aki az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt 1898-as minszki első kongresszusára az úgynevezett *Manifestót* írta.[58] A legális marxisták úgy vélték, hogy a kapitalista rendszer fejlődése nemcsak elkerülhetetlen, hanem kifejezetten hasznos az óriási Orosz Birodalomban. Támogatták Bernstein revizionizmusát, ezzel kiváltották a forradalmárok haragját. A két áramlat közötti

[57] Uo.

[58] A csoport híres tagja volt Nyikolaj Bergyajev, Szergej Bulgakov, Mihail Tugan-Baranovszkij és Szemjon Frank. Azért hívták őket „legális" marxistának, mert gondolataikat legális folyóiratokban hirdették Oroszországban.

szakadás 1905-ben véglegessé vált, amikor a legálisok elhagyták a marxizmust és elkezdtek sodródni a liberalizmus felé.

Napjainkban kevesen emlékeznek arra, miről is szól a *Mi a teendő?*[59] A rövidség érdekében csupán két legfontosabb újítására utalok. A könyv második és harmadik fejezete tartalmazza az ezeken az oldalakon megszülető *leninizmus* legfontosabb *ideológiai tételeit*. Ezek lényege az, hogy habár a munkásosztály a kapitalizmus elleni és a szocialista forradalomért vívott elkerülhetetlen harc motorja, a munkások maguk csak *spontán* tevékenységre képesek. Lenin úgy vélte, hogy a forradalmi öntudatot *kívülről* kell bevinni a munkásosztályba. Magukra hagyatva a dolgozók megelégednek a szakszervezeti tevékenységgel annak érdekében, hogy javítsák élet- és munkakörülményeiket. (Pontosan ezt kívánták az ökonomisták.) De a munkásosztály *történelmi küldetése* az, hogy *uralkodó osztállyá* emelkedjék a kapitalizmust követő és annál magasabb rendű társadalomban. Hogy ez valósággá váljon, szükség van a *forradalmi élcsapatra*, azaz *hivatásos forradalmárok* pártjára. Ebben a pártban a saját osztályuktól elidegenedett értelmiségiek vezető szerepet kell hogy játsszanak, mert ők azok, akik rendelkeznek a szükséges tudással és megfelelő szabad idővel ahhoz, hogy kialakítsák az ideológiát és irányt szabjanak annak a politikai tevékenységnek, amelyik felemeli a munkásságot. Vajon nem igaz-e, hogy Marx és Engels, a burzsoá értelmiség legjobb alakjai voltak azok, akik osztályuktól elfordulva nagymértékben hozzájárultak a szocialista ideológia kifejlődéséhez és azoknak a szociáldemokrata pártoknak a megalakításához, amelyek nélkülözhetetlennek bizonyultak az osztályharc irányításában?

[59] Habár a könyv a kommunista uralom idején kötelező olvasmány volt a társadalomtudományokkal foglalkozó diákok számára, semmit sem hallottunk megírásának különös körülményeiről és azoknak a szerzőknek a valódi nézeteiről, akiket Lenin hevesen bírált. A későbbi történelmi események fényében és a könyv megjelenése körüli élénk vitákat elhallgató fülsiketítő csendben mi – a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem fiatal diákjai – arra a következtetésre lettünk rávezetve, hogy Leninnek minden látnoki jövendölésében tökéletesen igaza volt.

Minden demagógia azért gyakorol hatást, mert benne van az *igazság magja*. Kiábrándult értelmiségiek szerepe és fontossága modern társadalmi és politikai mozgalmakban nem tagadható. De vajon jelenti-e ez azt, hogy a munkásokat az értelmiségieknek kell az öntudat olyan magaslataira eljuttatni, amire önmaguk nem lennének képesek? Ki dönti el, hogy az értelmiségiek által *felsőbbrendűnek* tekintett osztályöntudat vajon helyesebben tükrözi a dolgozók érdekeit, mint az önmaguk által kifejlesztett spontán felfogás? És ami a legfontosabb: mi van akkor, ha a munkásosztály *nem kíván* az osztályöntudat eme magaslatára hágni? Megengedhető-e, hogy a munkásság megelégedjen a reformista szocializmus céljaival? Szabadok-e a dolgozók abban, hogy mást értsenek szocializmus alatt, mint az értelmiségiek? Megengedhető-e, hogy a munkásokat *akaratuk ellenére* osztályharcra és forradalmi tevékenységre *kényszerítsék*?

Az a felfogás, hogy a forradalmi lelkesedést és öntudatot kívülről kell bevinni a munkásosztályba, nem Lenintől származik. Könyvében Lenin hivatkozhatott Kautskyra, akit abban az időben még rendkívül tisztelt. Kautsky, amikor elemezte az Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja (SDAPÖ) programját, az alábbiakat írta:

„...a szocializmus, mint doktrína, a modern kor gazdasági viszonyaiban gyökerezik csakúgy, mint a proletariátus osztályharca, és ez utóbbihoz hasonlóan a tőkések által teremtett szegénységből és tömegnyomorból táplálkozik. De a szocializmus és az osztályharc egymás mellett állnak, egyik sem következik a másikból; a kettő eltérő feltételekből ered. A modern szocialista öntudat csak mély tudományos tudásból fakadhat.

Valóban, a modern közgazdaság-tudomány ugyanúgy feltétele a szocialista termelésnek, mint a modern technológia, és a proletariátus egyiket sem tudja megteremteni, bármennyire is kívánná azt; mindegyik a modern társadalmi folyamatok következménye. A tudomány hordozója nem a proletariátus, hanem a *burzsoá értelmiség* (kiemelés – K. Kautsky), a modern szocializmus elmélete ennek a rétegnek az agyából származik, ők voltak azok, akik közvetítették ezt az intellektuálisan fejlettebb munkások felé, akik aztán bevezették ezt a proletár osztályharcba, amikor megértek ennek a feltételei. Tehát a szocialista öntudat az valami olyan, amit kívülről kellett bevinni (von Aussen Hineingetragenes), nem pedig olyasmi, ami spontán módon belül született (urwüchsig)."[60]

Kautsky és Lenin között a távolság azonban egyre nőtt a munkásosztályba kívülről betáplált forradalmi osztálytudat *következményeit* illetően. Kautsky nagyra értékelte a párt tevékenységét abban, hogy vezeti a munkásosztályt az osztályharcban, de sohasem gondolta, hogy a pártnak „élcsapat" szerepe lenne. Vele ellentétben Lenin megfogalmazta azt a véleményét, hogy a „munkásmozgalom *spontán* fejlődése éppen afelé halad, hogy a munkásmozgalom a burzsoá ideológia befolyása alá kerül, *éppen* a »Credo« *programjának vonalán halad,* mert az ösztönös munkásmozgalom nem egyéb, mint trade-unionizmus, Nur-Gewerkschaftlerei, a trade-unionizmus pedig éppen azt jelenti, hogy a burzsoázia eszmeileg leigázza a munkásságot. Ezért feladatunk, a szociáldemokrácia feladata éppen az, hogy *harcoljunk a spontaneitás ellen,* hogy a munkásmozgalmat *eltérítsük* a trade-unionizmustól, amely spontánul a burzsoázia szárnyai alá igyekszik, és vonjuk a forradalmi szociáldemokrácia szárnyai alá."[61]

[60] Kautsky: *Die Neue Zeit,* 1901–1902, XX. I. No. 3. 79. p.; vö. Lenin [1902]: LÖM 6. köt., 1964. 36. p.

A spontaneitás elleni harc azonban nem ugyanaz, mint elfogadni, hogy bizonyos értelemben építünk rá. Lenin teljes mértékben lebecsülte a munkásosztály öntudatát és képességét arra, hogy önmagát megszervezze. Még az is lehetséges, hogy felismerte, hogy a munkások nem szükségképpen a legjobb nyersanyagai a forradalomnak.[62]

„Miután felismerte, hogy az ipari munkásság nem szükségképpen forradalmi, hanem valójában »burzsoá« jellegű..., Lenin előtt két lehetőség állt. Az egyik az volt, hogy feladja a forradalom eszméjét. Ezt azonban képtelen volt megtenni. A forradalom számára nem valamiféle cél elérésének eszköze volt, hanem maga a cél. A másik választás a felülről végrehajtott forradalom volt, amit összeesküvés, puccs módjára kell előirányozni függetlenül a tömegek óhajától. Lenin ez utóbbit választotta."[63]

[61] Lenin [1902]: LÖM 6. köt., 1964. 37. p.

[62] „Minél tovább figyelte a munkások magatartását Oroszországban és azon kívül, annál inkább rákényszerült elfogadni azt a következtetést, hogy tökéletesen ellentétben a marxizmus alaptételeivel, a munkásosztály (a proletariátus) egyáltalán nem volt forradalmi osztály: magára hagyva megelégedne a tőkések profitjának nagyobb szeletével, de nem döntené meg a kapitalizmust. Ez ugyanaz a vélemény volt, mint ami Szergej Zubatovot (az orosz belügyminisztérium rendőri főosztálya különleges ügyosztályának vezetőjét 1902–1903-ban) (megjegyzés – B. L.) a rendőrség által felügyelt szakszervezetek megalapításához vezette. 1900-ban egy kulcsfontosságú cikkében Lenin kimondta az elgondolhatatlant: „a munkásmozgalom, ha elválasztják a szociáldemokráciától, elkerülhetetlenül burzsoá irányba fordul". Ennek a döbbenetes kijelentésnek a logikus következménye az volt, hogy a munkások, hacsak nem vezeti őket egy rajtuk kívül álló és tőlük független szocialista párt, akkor elárulják osztályérdekeiket. Csak a nem munkások – az értelmiség – tudták, hogy mik ezek az érdekek" (Pipes 1990, 358. p.).

[63] Uo.

A *Mi a teendő?* pontosan tükrözte a fenti dilemmát és Lenin választását. Éppen ezért helyezett olyan nagy hangsúlyt a *párt szervezésére és irányítására.*[64] Ebből a szempontból a narodnyik hagyomány remekül megfelelt céljainak. Azzal, hogy szélsőségekbe hajtotta a párt vezető szerepének gondolatát, nem maradt más választása, mint teljes mértékben elfogadni a *hivatásos forradalmárok központosított titkos társaságának* eszméjét. Lassan, fokozatosan kiformálódott a megbízható összeesküvők zárt csoportja által nem demokratikusan irányított és ellenőrzött titkos harci szövetség modellje. Ez volt Lenin nagy találmánya, a nyers leninizmus első ideológiai teljesítménye.[65]

Az ötletet erőteljesen elutasította mindenki, aki számított. Bírálta Alekszandr Martinov, az „ökonomisták" vezetője, akit Lenin mérgezett tolla hegyére tűzött és Szergej Akimov, a Bund, az Általános Zsidó Munkásszövetség vezére is.[66] Hamarosan csatlakozott a bírálók kórusához Plehanov is, csakúgy, mint Akszelrod, akit Leninnek sikerült kizárnia az *Iszkra* szerkesztőbizottságából a párt második kongresszusán.[67] Trockij írt egy gúnyos pamfletet Lenin nézetei ellen.[68] Rosa Luxemburg is úgy

[64] Ezt korabeli bírálói kevésbé értették, mert nem jutott eszükbe az alapvető dilemma.

[65] A demokratikus centralizmus kifejezés nyilvánvalóan tudatos ferdítés volt azért, hogy a valódi célt elrejtse.

[66] Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt második kongresszusa idején (1903) a Bundnak több tagja volt, mint a szociáldemokrata pártnak.

[67] Valójában az *Iszkra* szerkesztőbizottsága összetételének megváltoztatása volt az egyik legfontosabb oka annak, hogy a párt a második kongresszuson kettészakadt bolsevik és mensevik frakcióra.

[68] A szakítás előtt a fiatal Trockij Lenin barátja volt. Mensevik maradt egészen a párt hatodik kongresszusáig, amit a bolsevik puccs előtt alig két hónappal tartottak. Aztán egy időre bolsevikabb lett, mint a bolsevikok többsége. Ezt a lépését volt ideje megbánni, miután 1928-ban emigrálni kényszerült.

érezte, hogy Lenin túl messzire ment, és megbírálta a bolsevikok elméletét és gyakorlatát. Figyelemre méltó azonban, hogy Kautsky hallgatott: talán ízléstelennek tartotta, hogy beavatkozzon egy kicsiny testvérpárt belügyeibe. Vagy talán abban az időben Lenint és pártját teljesen jelentéktelennek tartotta?

Tizenöt évvel később már késő volt.

2.3. Párbaj öt könyvben

„A demokrácia kiterjeszti az egyéni szabadságot,
a szocializmus korlátozza azt.
A demokrácia minden lehetséges értékkel felruházza az embert,
a szocializmus minden embert eszközzé fokozza le, csupán egy szám lesz.
A demokráciában és a szocializmusban nincs semmi közös,
kivéve egyetlen szót: az egyenlőséget.
De vegyük észre a különbséget: amíg a demokrácia
az egyenlőséget a szabadságban keresi,
a szocializmus a korlátozásban és a szolgaságban."[69]

Egy nagyon sokatmondó marxi kifejezés jól tükrözte a formálódó leninista választ 1917 legfontosabb politikai kérdésére: milyen formát ölt majd a szovjethatalom? Ez a *proletárdiktatúra* volt.[70] A 1917. februári forradalom után kevesen emlékezhettek arra, hogy a fogalom eltérő értelmezései milyen jelentős mértékben járultak hozzá a szakadáshoz tizenöt évvel korábban.

Ortodox marxisták a marxi szövegeket szentírásnak tartották. Sajnos azonban Marx sohasem magyarázta meg részletesen, hogy mit értett proletárdiktatúrán, ami így erősen különböző értelmezéseket engedett meg. Ugyanakkor könnyű volt utalni arra, hogy Marx és Engels a proletárdiktatúrát abszolút szükségesnek tartotta a munkásosztálynak a burzsoázia, a szocializmusnak a kapitalizmus feletti végső győzelméhez. Az eredeti és legtöbbet idézett mondat Marx bíráló megjegyzései között

[69] „Discours prononcé á l'assemblée constituante le 12 Septembre 1848 sur la question du droit au travail" (Œuvres completes d'Alexis de Tocqueville, vol. IX. 1866. 546. p.). Idézi Hayek 1944, 18. p.

[70] Ezt a megfogalmazást először egy porosz tiszt, Joseph *Weydemeyer* használta a *Turn-Zeitung*ban egy 1852. január elsején megjelent cikkében. Marx ünnepelte őt levelében, amit 1852. március 5-én küldött neki. Hosszú ideig a gondolatot nem dolgozták ki, de Marx fontosnak találta használni a kifejezést *A gothai program kritikája* című írásában 1875-ben. Visszatérünk ehhez a következő fejezetben.

található, amit a Németország Szocialista Munkáspártja[71] gothai programjához írt az alábbiak szerint:

„A kapitalista és a kommunista társadalom között van a forradalmi átalakulás szakasza. Ennek felel meg a politikai átmenet azon időszaka, amelynek során az állam nem lehet más, mint a *proletariátus forradalmi diktatúrája.*"[72]

Ezt a mondatot vég nélkül használták, illetve éltek vele vissza a szocialisták legkülönbözőbb áramlatai. Lenin korai könyvében, a *Mi a teendő?* lapjain nem jelent meg nyíltan. De burkolt formában mindig része volt a feltételezéseknek, amiről a bolsevik vezető sohasem mondott le. A kifejezés nagyon megfelelő volt arra, hogy megjelölje a bolsevik uralom úgynevezett osztálytartalmát, miközben elrejtette annak erősen antidemokratikus természetét. A kétértelműség remek ideológiai csemegét kínált támadóknak és védőknek egyaránt.

Száz évvel ezelőtt öt olyan könyv jelent meg gyors egymásutánban, amelyek komolyan foglalkoztak a témával. Megrázhatták volna a világot, de nem tették. Habár az érvek tanítanak, a tények és a tapasztalat még inkább. Sajnos szükség volt arra, hogy jó néhány nemzedék saját bőrén tapasztalja meg, mit jelent élni bolsevik uralom alatt a rövid, de annál kegyetlenebb huszadik század folyamán.

Karl Kautsky volt az első, aki felismerte a bolsevik kihívás óriási horderejét. Megrémült attól, ami az ő szemszögéből nézve szörnynek tűnt föl és azonnal erőteljes ideológiai támadást indított a kibontakozó szovjet kommunizmus ellen. És ami különösen fontos: támadása *marxista alapelveken* nyugodott. Éppen ez az, ami a bolsevizmus elleni küzdelmét különösen hitelessé teszi.

[71] A Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands két munkáspárt egyesülésével jött létre 1875-ben.

[72] Marx (1875) levelét Engels azonban csak 1891-ben hozta nyilvánosságra, amikor a proletárdiktatúra témája ismét felmerült az SPD erfurti kongresszusára készített új programban (Kautsky 1965).

Bernsteinnel szöges ellentétben, aki nyíltan hangoztatta revizionista nézeteit, Kautsky *ortodox marxistának* tekinthető. Élete minden vonatkozásban bizonyíték erre. Legtöbb szocialista kortársa is ilyennek tartotta, legalábbis addig, amíg Lenin meg nem támadta és el nem utasította Kautsky nézeteit.

Kautsky 1854-ben született Prágában, a Habsburg-monarchia cseh részének fővárosában. Abban az évben Marx mindössze 36, Engels pedig 34 éves volt. Amikor Marx meghalt (1883), Kautsky 29, amikor Engels távozott (1895), 41 éves volt. Figyelemre méltó, hogy Kautsky nagyon hosszú életet élt, 84 éves korában halt meg Amszterdamban, ahova Hitler hatalomra jutása után önkéntes száműzetésbe vonult. Lenint 14 évvel élte túl, és röviddel Trockij előtt hunyt el (1940). Már ebből is nyilvánvaló, hogy Kautsky rendkívül fontos, talán egyedülálló *kapocsszerepet* töltött be a marxizmus alapító atyái és a huszadik század fordulójának fiatal, felnövekvő kommunista nemzedéke között.

Kautsky kivételesen mély filozófiai és ideológiai felkészültséggel rendelkezett. Nem volt soha pártvezető, hanem újságíró és elméleti ember. 1883-tól 1917-ig az SPD kiadványának, a *Die Neue Zeit*nek a főszerkesztője volt. Engels halála után őt tekintették a legkiválóbb marxista elméleti szakembernek nemcsak Németországban, hanem Oroszországban is. Marx végrendelete szerint ő lett a marxizmus alapító atyái irodalmi hagyatékának felkent őrzője és gondozója. Végül, de nem utolsósorban ő is kiemelkedő jelentőségű polgára volt az Osztrák–Magyar Monarchiának, és végső soron nagyon tragikus sorsú figura.

A párviadal Kautsky *A proletárdiktatúra* című könyvével kezdődött, ami 1918 augusztusában jelent meg Bécsben.[73] A közlés dátuma és helye rendkívül fontos. Amikor Kautsky befejezte a könyvét, a világháború még javában folyt, de már csaknem egy év telt el az oroszországi októberi forradalom óta. 1917 végére a bolsevikok már nagyjából elpusztították a regionális és a helyi közigazgatás szerveit, amelyek jelentős részét a mensevikek és az eszerek ellenőrizték.[74] 1918. január 5-én feszült viták és tanácskozások egyetlen délutánja és éjszakája után a bolsevikok szétkergették az Összoroszországi Alkotmányozó Gyűlést (Vszjerosszijszkoje Ucsregyityelnoje Szobranyije).[75] Habár a breszt-litovszki békeszerződés 1918. márciusi aláírása és

[73] A könyvet németül írta: *Die Diktatur des Proletariats* (Volksbuchhandlung J. Brand) címmel. A következő évben lefordították angolra és megjelent Nagy-Britanniában a National Labour Press Ltd. kiadónál. Az angol nyelvű kiadás sürgőssége és sebessége jól tükrözte a téma jelentőségét. A brit Munkáspárt nem követte a bolsevik példát. Még az úgynevezett Független Munkáspárt (Independent Labour Party) sem, ami jóval baloldalibb tömörülés volt.

[74] „Az októbert követő első hónapokban a bolsevikok minden erőfeszítést megtettek arra, hogy a tartományi közigazgatás fölötti ellenőrzést átvegyék a zemsztvóktól és a dumáktól, amelyek többségét általános választójog alapján már korábban megválasztották 1917-ben. Az európai Oroszország csaknem minden városában a helyi dumákat a mensevikek és az eszerek irányították. Ezeket a testületeket egytől egyig felszámolták annak ellenére, hogy a bolsevikoknak még saját bevallásuk szerint sem volt elegendő szakképzett emberük ahhoz, hogy működő közigazgatást hozzanak létre" (Brovkin 1987, 51. p.).

[75] „Ez a cselekedet fordulópontot jelentett a bolsevikok és a petrográdi munkások viszonyában is. A vörös őrség belelőtt az Alkotmányozó Gyűlés épületét védő békés menetbe, és utcai máglyákon égette el a tüntetők tábláit. Összehasonlítva a hamarosan kibontakozó vörös terrorral, ez csak egy kisebb incidens volt; mindössze 21 embert öltek meg. Ezt megelőzően azonban a bolsevikok arról voltak híresek, hogy támadták Alekszandr Kerenszkijt azért, mert vissza akarta állítani a halálbüntetést a frontról való szökések esetében, azzal vádolták a Kadet, a mensevik és az eszer pártot, hogy halasztják és akadályozzák az Alkotmányozó Gyűlés összehívását. 1917. november 11-én a bolsevik újságok öles szalagcímekben emlékeztették a népet arra, hogy kizárólag a bolsevik hatalomátvétel tette lehetővé az Alkotmányozó Gyűlés összehívását. A bolsevikokról kialakult a radikális, kompromisszumot nem ismerő, forradalmi és demokratikus párt képe. Ezt törték össze a január 5-i események" (uo., 59. p.).

a polgárháború júniusi kitörése között megfigyelhető volt a *perediska*, a lélegzetvétel rövid időszaka, a demokratikus pártok, újságjaik, összejöveteleik zaklatása egy pillanatra sem szűnt meg. Aztán következett az „új kurzus", ami a gazdaságban és a politikában egyaránt a csavarok meghúzását jelentette.

„1918 nyarán a bolsevikok felhagytak mérsékeltebb gazdaságpolitikájukkal és visszatértek az osztályharcos megközelítéshez. A kormány és az ellenzék közötti, a bíróság előtti küzdelmeket felváltották a tárgyalás nélküli azonnali kivégzések. A szovjeteken belüli választási harcok helyett a legtöbb városban bevezették a hadiállapotot, a munkások független szervezeteit felszámolták."[76] 1918 második félévére a bolsevik uralom *diktatórikus és terrorista természete* mindenki számára világossá lett, aki azt látni akarta. Kautsky éles elméjét mutatja, hogy azonnal észrevette a szörnyeteg igazi természetét és elhatározta, hogy válaszol a halálos fenyegetésre, amit a bolsevik uralom jelentett a szociáldemokráciára nézve Európában.

Kautsky könyve megjelenésének *színhelye* sem volt véletlen. 1917-ben megtörtént a régóta várt szakadás a német szociáldemokrácia soraiban. Ennek legfontosabb indoka a folytatódó háború eltérő megítélése volt. Az USPD (Unabhängige [független] Sozialdemokratische Partei Deutschlands) 1917 áprilisában[77] alakult meg azokból a középutas és baloldali elemekből, akik csaknem kezdettől fogva ellenezték a háborút.[78]

[76] Uo., 77. p.

[77] Nem volt véletlen, hogy az USDP 1917 áprilisában született, alig több mint egy hónappal az oroszországi februári forradalom után. A baloldali szociáldemokraták, akik mindig ellenezték a háborút, most úgy érezték, hogy végre lehet és kell valamit csinálni. Ahogy Oroszország sodródott, ha nem is a béke, de legalább a fegyverszünet felé, lehetségesnek tűnt megállítani az értelmetlen mészárlást, majd pedig elérni a területi foglalás és kártérítés nélküli békét. Egyébként végig ez volt a pacifisták jelszava.

[78] Ők már 1915 decemberében elutasították a hadikölcsönök újabb körét, ezért 1916 márciusában kizárták őket az SPD-ből. Akkor önálló frakciót alapítottak azzal a szerény névvel, hogy Szociáldemokrata Munkaközösség (Sozialdemokratische Arbeitgemeinschaft). A névválasztás talán azt tükrözi, hogy kizárásukat az SPD-ből nem tekintették véglegesnek.

Érdekes módon az USPD is széles kört foglalt magában: tagjai voltak Eduard Bernstein (revizionista), Karl Kautsky[79] (centrista), valamint Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg, a Spartakus-szövetség vezetői is.

Az új párt elnöke, Hugo Haase azt tanácsolta Kautskynak, hogy ne indítson támadást a bolsevikok ellen. De Kautsky nagyon aggódott, hogy a bolsevik betegség megfertőzi és tovább gyengíti az amúgy is egyre törékenyebb német szociáldemokrata mozgalmat.[80] Ezért úgy döntött, hogy megjelenteti könyvét. De Haase-ra való tekintettel ezt Bécsben tette, a még néhány hónapig létező Osztrák–Magyar Monarchia távoli fővárosában.

Lenin hasonlóan körültekintő és előrelátó volt. Úgy döntött, hogy azonnal felveszi a kesztyűt és válaszol a kihívásra annak ellenére, hogy a kormányzás feladata nem tűrt halasztást, és a polgárháború is elkezdődött Oroszországban. Nem szabad elfelejteni, hogy abban az időben a bolsevik párt összes vezetője mélyen meg volt győződve arról, hogy az orosz szocializmus túlélésének egyetlen esélye, ha a *forradalom elterjed nyugaton* is.[81]

[79] Nem lehetett könnyű döntés Kautsky számára, de ő az elvek embere volt erős meggyőződéssel. Nagy árat fizetett érte: 35 (!) évi odaadó szolgálat után „kitették a *Die Neue Zeit* szerkesztőbizottságából és helyettesítették a többség egyik támogatójával, Heinrich Cunow-val" (Shachtman 1961, vii. p.).

[80] Pontosan így történt. Nem túlzás azt állítani, hogy Kautsky kivételes előrelátó képességgel rendelkezett még az általában magasan képzett és körültekintő német szociáldemokraták között is.

[81] Ez összhangban volt azzal, amit Marx gondolhatott a szocialista átalakulás oroszországi esélyeiről. Marx nem tagadta a szocialista forradalom lehetőségét Oroszországban, de kategorikusan kizárta a szocialista rendszer túlélését a fejlett nyugati államok szocialista kormányainak támogatása nélkül.

Lenin abszolút fontosnak tekintette, hogy megszerezze a nyugati szociáldemokraták politikai támogatását és némi anyagi segítségben is reménykedett a fejlett nyugaton hamarosan győztes szocialista kormányok részéről. Teljesen tisztában volt Kautsky súlyával és azzal, hogy nézetei milyen nagy hatást gyakorolnak majd a nyugati vezetőkre. Ezért viszonozta a támadást.

„A bolsevik össztűz célpontja nem volt véletlen. Az orosz szocialista ellenzék – a mensevikek és az eszerek – vezetőit Oroszországon kívül a szocialista tömegek alig ismerték; írásaik pedig csaknem teljesen ismeretlenek voltak. Kautsky helyzete teljesen más volt."[82]

[82] „Karl Kautsky ifjú korában ismerte mind Marxot, mind Engelst. Haláluk után ő lett a modern szocializmus két megalapítója irodalmi hagyatékának kezelője. Széles körű témákról szóló írásait mindenütt a szocialista nézet klasszikus kifejtésének tartották. Lényegében ő alapította és 35 éven át szerkesztette a német szociáldemokrácia elméleti lapját, a *Die Neue Zeit*et és nem túlzás azt állítani, hogy semmilyen más folyóirat nem gyakorolt nála mélyebb befolyást marxisták egész nemzedékére az első világháború előtt – nem kizárólag Németországban, hanem az egész világon. Saját pártjában és a (II.) Szocialista Internacionálében negyedszázadon keresztül mielőtt az a háború nyomán szétesett volna, Kautsky kivételes presztízzsel és tekintéllyel bírt a marxista elmélet vonatkozásában minden más lehetséges szocialista iskola előtt. Hírneve aligha szenvedett csorbát – legalábbis a világháború kitörése előtt – attól, hogy a szocialisták kicsi, de radikálisabb szárnya alkalomadtán megkérdőjelezte a marxista ortodoxia néhány tételét, vagy attól, hogy a párt hivatalos vezetése folyamatosan eltávolodott tőle. Érdemes azt is megemlíteni, hogy a lengyelek és természetesen az oroszok kivételével a nemzetközi szocialista mozgalomban senki sem mutatott nagyobb érdeklődést, mélyebb ismereteket és megértést a cárizmus alatt sínylődő orosz szocialista mozgalom problémái iránt, mint Kautsky. A mindenféle irányvonalat képviselő orosz marxisták Kautskyt hihetetlen becsben tartották. Egészen 1914 augusztusáig Lenin írásai tele voltak olyan megjegyzésekkel, amelyek Kautskyt a legnagyobb tisztelet hangján említették, sőt dicsérettel illették, és Lenin igyekezett a legnagyobb mértékben azonosulni Kautsky nézeteivel, akinek helybenhagyó megjegyzéseit amikor csak lehetett, mindig felhozta, mint alapvető hozzájárulást az orosz szocialista

Lenin megértette azt a halálos veszélyt, ami Kautsky írásából keletkezett. Úgy döntött, hogy hasonlóképpen válaszol. Tipikus gorombaságával kamatostul visszaadta a kölcsönt. Már a könyv címe sem hagy kétséget annak tartalma és maró stílusa felől: *A proletárforradalom és a renegát Kautsky*.[83]

Az ember azt gondolhatná, hogy Kautsky végre abbahagyta a vitát, mert nem dédelgethetett illúziókat afelől, hogy egyetlen német nyelvű könyv hatást gyakorolhat a diktatórikus kormány munkájára Oroszországban. De nem így volt. A legutóbbi, a tragikus eseményekről szóló még ijesztőbb információk alapján Kautsky új könyvet írt igen egyértelmű címmel: *Terrorizmus és kommunizmus*. A könyvet Berlinben adta ki 1919 júniusában.[84] Erre a válasz Trockijtól, a nemrég megszervezett és hamarosan győzedelmes Vörös Hadsereg vezetőjétől érkezett 1920-ban. Címe pontosan ugyanaz volt, mint Kautskyé.[85] Végül Kautsky írt egy újabb választ, az ötödik könyvet ebben a vitában azzal a nagyon kifejező címmel, hogy: *A demokráciától az állami rabszolgaságig* (Von der Demokratie

ellentmondások vitáiban." Kautsky unokája, John Kautsky átvette ezt a hosszú dicsérő megjegyzést Shachtman írásából (1961) abban a bevezetőben, amit nagyapja könyvének új kiadásához bevezetőként írt (Kautsky 1964, xi–xiii. pp.).

[83] Eredetileg oroszul írta: *Proletarszkaja Revoljucija i Renegat Kautskii* (Knyigoizdatyelsztvo „Kommunyiszt"), Moszkva, 1918. A könyv első angol kiadása: 1934, International Publishers, New York. Magyar kiadása: 1973, LÖM 37. köt., Budapest, Kossuth.

[84] Kautsky második könyve angolul szintén a National Labour Press kiadónál jelent meg 1920-ban Londonban.

[85] A *Terrorizm i Kommunyizm* még ugyanabban az évben megjelent német fordításban immár a Kommunista Internacionálé nyugat-európai titkárságának gondozásában (Terrorismus und Kommunismus: Anti-Kautsky, 1920, Hamburg). Angolul először 1922-ben New Yorkban az Egyesült Államok Kommunista Pártja adta ki (University of Michigan Press, Ann Arbor, 1961), de rossz címmel: Dictatorship versus Democracy. A hiba alaposan felboszszantotta Trockijt.

zur Staatssklaverei). Ez a könyv 1921-ben jelent meg Berlinben.[86]

„A forradalom kezdetétől fogva a bolsevikok keresték az Oroszországon kívüli szocialisták támogatását, nemcsak mint saját forradalmukkal rokonszenvezőkét, hanem a világforradalom érdekében, amit a Harmadik Internacionálé – aminek a mihamarabbi megalapítását szorgalmazták – vezet majd. Ebből a szempontból egy olyan szocialistának az ellenkezése, aki Kautsky tekintélyével rendelkezett, kivételes aggodalomra adott okot. Ebből fakad az a túlfűtött szenvedély, hév és mindenre kiterjedő figyelem, ami Lenin és Trockij vitairatát jellemzi..."[87]

Szükségtelen rámutatni arra, hogy Kautsky kétségbeesett tiltakozása semmi hatást nem gyakorolt az egyre nagyobb mértékben és büszkén diktatórikus bolsevik kormány cselekedeteire. Kautskynak nem voltak illúziói. Így írt erről 1931-ben, amikor a társadalom átalakításának brutális sztálini kísérlete már kibontakozott: „...azért írtam a könyvet, hogy megmentsem lelkiismeretemet, nem pedig azért, mert bármi gyakorlati eredményt vártam. Hogy lehetett volna egyetlen német nyelvű pamflet, amit a háború alatt Bécsben adtak ki, hatással az eseményekre Petrográdban és Moszkvában? A legtöbb bolsevik nem is hallott róla. De ha olvasták volna, bizonyos, hogy akkor is hatás nélkül maradt volna. Nem lettek volna képesek arra, hogy visszaforduljanak az úton anélkül, hogy fel ne adják önmagukat. A tények logikája mindig erősebb az eszmék logikájánál."[88]

[86] Legjobb tudomásom szerint ezt a könyvet sohasem fordították le angolra és adták ki teljes egészében. Valószínűleg nem született meg orosz fordítása sem. Magyarul 1922-ben jelent meg *A demokráciától az állami rabszolgaságig* címmel.

[87] Shachtman 1961, vii. p.

[88] Kautsky [1931], idézi John Kautsky 1964, xi. p.

De mik voltak a vitatott témák? Bizony ezek számosan fellelhetők. Ahelyett, hogy mindegyiket sorra venném, kiemelem azokat, amelyek a legfontosabbak voltak nemcsak a szocialista eszme jövője, hanem a szocialista országok fejlődése szempontjából. Messze a legfontosabb ezek közül a *demokrácia és a diktatúra* kérdése. Ez állt a vita középpontjában mind az öt könyvben.

2.4. Das Problem

„A diktatúra nem kéri az ellenkező vélemények cáfolatát,
hanem erőszakkal elnyomja azokat.
Ezért a demokrácia és a diktatúra két olyan módszer,
amelyek már azelőtt kibékíthetetlenül összeütköznek,
mielőtt a vita megkezdődött volna.
Az egyik megköveteli a vitát, a másik betiltja."[89]

Ez a címe Kautsky első könyve első fejezetének. Azért, hogy mindenki azonnal és kristálytisztán megértse, Kautsky rávilágított a vita lényegére azzal, hogy párhuzamot vont a párizsi kommün és a bolsevik rezsim között az alábbiakban:

„A mostani orosz forradalom a történelem folyamán először emelt egy szocialista pártot kormányzati helyzetbe egy nagy birodalomban. Ez bizony sokkal fontosabb esemény, mint Párizs városának irányítása a proletariátus által 1871-ben. Mégis egy bizonyos szempontból a párizsi kommün felsőbbrendű, mint a szovjetek köztársasága. Az előbbi ugyanis a teljes munkásság műve volt. A szocialista mozgalom minden árnyalata részt vett benne, egyik sem vonult ki belőle, egyiket sem zárták ki.

Viszont az a szocialista párt, amelyik most Oroszországot kormányozza, a többi szocialista párt elleni harcban jutott hatalomra, és uralmát úgy gyakorolja, hogy a többi szocialista pártot kizárja a kormányzásból.

A két szocialista mozgalom ellentéte nem kicsinyes személyes féltékenységből táplálkozik: ez két alapvetően különböző módszer összecsapása, a demokráciáé és a diktatúráé. Mindegyiknek ugyanaz a célja: felszabadítani a proletariátust és vele az egész emberiséget a szocializmus által. De az egyikük által alkalmazott módszert a másik hibásnak tartja és olyannak, ami pusztuláshoz vezet."[90]

[89] Kautsky [1918] 1964, 3. p.
[90] Kautsky Uo., 2–3. pp.

Kautsky még megengedő volt: kegyesen föltételezte, hogy a bolsevik pártnak „ugyanaz a szándéka", *a proletariátus és az emberiség felszabadítása*. Tisztelettudó és udvarias maradt – nemcsak azért, mert ez felelt meg személyiségének, hanem azért is, mert ekkor még valószínűleg úgy érezte, hogy kár lenne felégetni minden hidat a bolsevik mozgalomhoz, ami félelmetes versenytársává vált a szociáldemokráciának nemcsak Oroszországban, hanem máshol is. Kautsky tehát gondosan megőrizte az udvarias szóhasználatot végig az első könyvben.

Ugyanakkor Kautsky teljesen egyértelműen leszögezte, hogy mi a vita tárgya: *a demokrácia a diktatúrával szemben*. Fontos emlékeznünk arra, hogy Marxnak a proletárdiktatúrára vonatkozó buzdításai ellenére a demokrácia megőrzése akkoriban nemcsak a szociáldemokraták, hanem általában a marxisták számára is *alapvető tantétel* volt. Ennek következtében a vita, legalábbis részben, a marxi örökség, illetve a marxizmus döntő jellemvonásai körül is forgott.[91]

Mivel a bolsevikok megtagadták és elvetették a demokráciát, Kautsky szemében *antimarxistákká* váltak. Szerinte a bolsevik eltérés a marxizmustól olyan mértékű, hogy az a szocialista mozgalom pusztulásához vezethet. Kautsky világossá tette, hogy az ő szemszögéből nézve a demokrácia a szocializmus *elengedhetetlen feltétele*. „Számunkra tehát a szocializmus elképzelhetetlen demokrácia nélkül. Modern szocializmuson nem csupán a termelés társadalmi szintű megszervezését értjük, hanem a társadalom demokratikus szervezését is. Ennek megfelelően számunkra a szocializmus elválaszthatatlanul

[91] Kautsky és Lenin magukat egyaránt a marxizmus igazi képviselőinek tekintették. Ez azért volt fontos, mert abban az időben a marxizmus még rendkívül erős és széles körben elfogadott hivatkozási alap volt minden árnyalatú szociáldemokraták számára. A „kommunista" pártok és a Kommunista Internacionálé megalapítása előtt senki sem állíthatta magáról azt, hogy ő és csakis ő hordozza az alapító atyák hamisítatlan örökségét.

összefügg a demokráciával. Nincs szocializmus demokrácia nélkül."[92]

Vajon igaza volt-e Kautskynak? Természetesen ez attól függ, mi a szocializmus általunk elfogadott magas meghatározása. Nem volt igaza, ha szocializmuson azt értjük, ami valójában létezett a huszadik században. De az eredeti marxi eszme szempontjából volt némi igaza, mert az a szocializmust olyan társadalomként írta le, amelyben a *jólét és a szabadság maximálisan* kifejlődik. Lehet, hogy ez utópikus felfogást tükrözött, de nem tagadható, hogy legalább *humanista* gondolat volt.[93] Kautskynak akkor is igaza volt, amikor megvédte a marxista ideológiának azt a betű szerinti alappillérét, amelyik abban az időben azt tartotta, hogy a szocializmus csak a *legfejlettebb kapitalista országokban* elérhető. Ami Oroszországban ekkor megfigyelhető volt, az semmiképpen sem felelt meg a szocializmus marxista feltételeinek.[94]

[92] Kautsky [1918] 1964, 6–7. pp. Kautsky itt egy korábbi munkájából idéz, amit 1893-ban írt.

[93] „Marx bizony gyűlölte volna, ha moralistának tekintik, hiszen kommunistának tartotta magát, aki kidolgozta a tudományos szocializmus elméletét. Sok megfogalmazása viszont semmiképpen sem tekinthető annyira »tudományosnak«, ahogy gondolta. Egyik legszigorúbb kritikusa, Karl Popper elismeréssel adózik Marx erkölcsi alapállásának, amivel a tizenkilencedik századi kapitalizmust vád alá helyezte. »Marx szenvedélyes tiltakozása a tőkés társadalom bűnei ellen örökre helyet biztosít számára az emberiség felszabadítói között« – írta Popper. De azok, akik Marx nézeteit használva, illetve azokkal visszaélve hatalomra jutottak, minden voltak, csak nem felszabadítók" (Brown 2009, 9–10. pp.).

[94] „...a bolsevikok első lépéseit jóindulatú várakozással figyeltem. Lehetetlennek tartottam, hogy azonnal elérjék a szocializmust, ahogy ők gondolták. Ennek ellenére intelligens és sok ismerettel rendelkező emberek voltak, akik óriási hatalmat szereztek. Talán sikerülhet nekik új módszereket felfedezni, amivel a munkásokat felemelik és amiből még a nyugat is tanulhat.

Sajnos jóindulatú várakozásom nem tartott sokáig. Bánatomra egyre jobban felismertem, hogy a bolsevikok teljesen félreértették saját helyzetüket és eszetlenül kezeltek olyan problémákat, amelyek megoldásának minden

Kautsky parancsolóan fontosnak találta, hogy felsorolja a szocializmus előfeltételeit, ahogy ő látta. Legfontosabb gondolatait összefoglalta könyve harmadik fejezetében: *„Demokrácia és a proletariátus érési folyamata"* címmel.[95] Négy abszolút elengedhetetlen feltételt fogalmazott meg: (1) a proletariátus akaratát a szocializmusra, (2) nagyipar, (3) a munkásosztály legyen többségben a lakosságban, (4) a proletariátus legyen képes megtartani a politikai hatalmat és építeni a szocializmust. Ezen követelmények szerint mérve Kautsky kétségtelen helyes következtetésre jutott, amikor azt állította, hogy Oroszország *egyáltalán nem érett* a szocializmus építésére. Vagy legalábbis nem annak a szocializmusnak az építésére, amelyet Kautsky a marxi filozófiában és közgazdaságtanban gyökerezőnek tekintett.

Érdekes módon éppen ez volt a mensevikek ideológiai álláspontja is. Az 1917. augusztusi, úgynevezett Kornyilov-válság után a mensevik párt nem ellenezte többé egy tisztán szovjet kormány megalakítását, amely a három legnagyobb szocialista párt, a bolsevikok, a mensevikek és a baloldali eszerek képviselőiből állt volna.[96] 1917. szeptember 14-én kezdődött az úgynevezett

fontos feltétele hiányzott. Abban a kísérletükben, hogy brutális erőszak alkalmazásával elérjék a lehetetlent, olyan utakat választottak, amikre a dolgozó tömegek sem gazdaságilag, sem intellektuálisan, sem erkölcsileg nem voltak felkészülve, hanem éppen ellenkezőleg, sokkal mélyebbre süllyedtek, mint valaha voltak a cárizmus és a világháború alatt" (Kautskyt [1931] idézi Kautsky 1964, IX. p.).

[95] Kautsky [1918] 1964, 12–24. pp.

[96] „A Kornyilov-válság után a három nagy orosz párt mindegyike közeledett a szocialista kormány gondolatához, vagy legalább valamiféle határozott szakítást terveztek a burzsoáziával. Martov baloldali mensevik frakciója, amelyik előnyben részesítette ezt a megoldást, folyamatosan növelte táborát a párt tagjai között. Nyomásukra a mensevik párt központi bizottsága szeptember elsején határozatot hozott »egynemű demokratikus kormány« megalakításáról. A baloldali eszerek befolyása is megnövekedett, a válság után ők már lényegében külön pártot alkottak. Három legfőbb politikai

„Demokratikus Konferencia", ami próbálta megoldani a hatalom problémáját. De a konferencia nyomorúságos kudarccal végződött.[97] Szánalmas sikertelensége megnyitotta az utat a bolsevik hatalomátvételhez, amire nem több, mint négy hét múlva került sor. Lehet, hogy Oroszország nem volt érett a marxista ihletésű szocializmus építésére, de könnyű zsákmánynak bizonyult egy olyan radikális, gátlástalan és hataloméhes alakulat számára, amelyik semmire sem értékelte a demokráciát.

Kautsky mindenáron megpróbálta megvédeni példaképének szerencsétlen kifejezését – a proletárdiktatúrát. Érvelése intelligens, de sebezhető volt. Elismerte, hogy „szó szerint véve, a szó a demokrácia felfüggesztését jelenti. De szó szerinti értelemben egyetlen, a törvény által nem kötött ember korlátlan uralmát is jelentheti."[98] Mindazonáltal Kautsky úgy érvelt, hogy a kifejezés „nem egyetlen személy, hanem egy osztály diktatúráját jelenti".[99] Úgy érezte, hogy ez kizárja azt a következtetést, hogy Marx szó szerinti értelemben gondolt volna diktatúrára.

De gyakorlati szempontból keveset számított, hogy Marx mit értett pontosan eme végzetes fogalom alatt. Sokkal fontosabb volt, hogy Lenin miként értelmezte az apostol szavait. Még fontosabb volt, hogy vajon lehetett-e ezeket olyan módon magyarázni, hogy elfogadható módon megtartották a marxi gondolat eredeti magját, egyszersmind jól elrejtették a bolsevikok törekvését a *kizárólagos politikai hatalom örökös megtartására*. A kifejezés kellőképpen rugalmas volt ahhoz, hogy Lenin nézeteit befogadja. Ő pedig elég intelligens volt ahhoz, hogy Kautsky nyakatekert magyarázatát éles elmével szétzúzza.[100] Ez elég volt neki ahhoz, hogy a bokszmeccset döntetlenre hozza ki.

Kautsky hivatkozása a párizsi kommünre egyébként sem volt túl meggyőző. Idézte Engelst, aki Marx könyvének harmadik kiadásához[101] írott bevezetőjében kijelentette, hogy a párizsi kommün proletárdiktatúra volt. Leszögezte, hogy a kommün nem függesztette föl a demokráciát, hiszen ennek „legszélesebb, mindenkire kiterjesztett gyakorlatán, az általános választójogon alapult".[102] Függetlenül attól, hogy a diktatúra meglehetősen jól összefér az általános választójoggal,[103] az érvelés még abban az időben is gyengének bizonyult, hiszen a bolsevik probléma jóval szélesebb volt, mint a szovjeteknek,

követelésük – a szovjeteken alapuló szocialista kormány megalakítása, a nagy földbirtokok kisajátítása és a háború befejezése – teljes mértékben megfelelt a paraszti és katonatömegek kívánságainak, noha akkora volt a csalódás Kerenszkij és Csernov politikájában, hogy sokan elhagyták az eszer pártot és csatlakoztak a bolsevikokhoz" (Figes 1996, 464–465. pp.).

[97] „Négy nap után a konferencia anélkül ért véget, hogy véleményt alkotott volna arról az égető kérdésről, amiért összehívták. Nem az első, de nem is az utolsó alkalom volt az orosz demokratikus mozgalom rövid és megszakadt történelmében, amikor a képviseleti döntéshozatal alapvető készségei meghaladták a vezetők képességeit; viszont ez volt talán az az eset, aminek a következményei a legsúlyosabbak voltak" (Figes 1996, 466. p.).

[98] Kautsky [1918] 1964, 43. p.

[99] Uo.

[100] Lenin [1918c]: LÖM 37. köt., 1973. 237–238. pp.

[101] Engels [1891]: MEM 17. köt., 1968. 578. p.

[102] Kautsky [1918] 1964, 44. p.

[103] John Kautsky elismerte a problémát nagyapja könyvéhez írott bevezetőjében. Hangsúlyozta, hogy „Kautsky elképzelése a diktatúráról jelentősen különbözött a mienktől. Számára a diktatúra főleg abban különbözött a demokráciától, hogy nélkülözte az általános választójogot és a politikában való népi részvételt, miközben mi már rájöttünk, hogy az általános választójog és a tömegek mozgósítása fontos jellegzetességei a modern totalitarianizmusnak. Hasonlóképpen, Kautsky úgy vélte, hogy a katonai elnyomásra alapozott diktatúra polgárháborúhoz vezet, hacsak nem süllyed a nép teljes belenyugvásba. Ő nem értette – hiszen még nem érthette –, hogy totalitárius módszerek alkalmazásával mind a polgárháború, mind pedig az apátia elkerülhető" (Kautsky 1964, xvii. p.).

vagyis a forradalmi Oroszország új típusú törvényhozó testületeinek választásánál alkalmazott korlátozott választójog.[104]

Kautsky szilárdabb talajon mozgott, amikor nemcsak az általános választójog hiányára utalt is, hanem polgári szabadságjogok, mint a sajtó- és a gyülekezési szabadság hiányát is hangsúlyozta.[105] De a liberális demokrácia fényében, ami áthatotta égő vágyát arra, hogy harcoljon a leninizmus ellen, érvelésének legjobb része az, amikor összekapcsolta két alapvető tételét. Az egyik az volt, hogy „egy osztály csak uralkodni tud, de nem kormányozni,"[106] következésképpen „amikor a diktatúráról mint kormányzati formáról beszélünk, akkor ezen nem érthetjük egy osztály diktatúráját."[107] Másik tétele az volt, hogy megvilágította, hogy a proletariátus bizony lehet megosztott és képviselheti több mint egy párt. Pontosan ez volt a helyzet Oroszországban. Kautsky cáfolhatatlan logikával bebizonyította, hogy ilyen helyzetben „az egyik párt diktatúrája semmiképpen sem azonosítható a proletariátus diktatúrájával, hanem a proletariátus egyik fele gyakorol diktatúrát a másik fele fölött."[108]

Okos vonalvezetés volt nemcsak a proletárdiktatúra bolsevik értelmezésének, egyetlen párt megdönthetetlen uralmának cáfolata végett, amivel elutasította a leninizmus lényegét. Cseles módja volt annak is, hogy arra kényszerítse Lenint, hogy a mensevik és eszer pártot „kispolgáriaknak" bélyegezze, meg-

[104] Az egyik legnagyobb probléma az állami terrorizmus volt. A proletárdiktatúrához hasonlóan az erőszak legitim alkalmazása a kormánypolitika részeként elfogadhatatlan volt nemcsak Kautsky, hanem a magukat marxistának tekintő szociáldemokraták túlnyomó többsége számára is.

[105] „A diktatúra mint kormányzati forma az ellenzék lefegyverzését jelenti azáltal, hogy elveszítik választójogukat, a sajtó- és a gyülekezési szabadságot" (Kautsky [1918] 1964, 45. p.).

[106] Uo.

[107] Uo.

[108] Uo., 46. p.

tagadja szocialista mivoltukat, illetve kijelentse, hogy a bolsevik párt az egyetlen csoport, amelyik a proletariátus *valódi érdekeit* képviseli.[109] Ez a felfogás – *a kommunista párt hatalmi monopóliuma* – később megkövült, mint a létező szocializmus igazolásának alapvető és megkérdőjelezhetetlen pillére. Nem volt szükség többé bizonyítékokra. Jelszóvá emelkedett, egyszersmind a kommunizmus egyik alapvető ideológiai tételévé, ami csaknem vallási hit erejével bírt.

Miután levonta az egyetlen logikus következtetést, Kautsky még mindig kissé megengedő akart lenni a bolsevikokkal szemben. A szocialista építés érdekében elfogadott kivételeket a hatalom *megragadását,* noha nem annak megtartását illetően.

„A demokrácia felforgatása a diktatúra által csak kivételes esetekben jöhet számításba, amikor kedvező körülmények kivételes együttállása lehetővé teszi, hogy a munkáspárt megszerezze a politikai hatalmat, miközben a nép többsége vagy nem áll az oldalán, vagy kifejezetten ellene van.

Azok között, akik évtizedek óta részt vesznek a politikában és beléptek a párt öntőformáiba, ilyen véletlen győzelem aligha lehetséges. Erre csak nagyon elmaradott viszonyok között nyílik mód. Ha ilyen esetben aztán az általános választás a szocialista kormány ellen fordul, akkor vajon ennek azt kell-e tenni, amit minden kormánytól megkövetelünk, hogy hajtson fejet a nép akarata előtt és önbizalommal vegye föl újra a harcot az államhatalom megszerzéséért a demokráciában, vagy ássa alá a demokráciát a hatalom megtartása végett?"[110]

Oroszország elmaradott viszonyai között éppen ez történt. Lenin könnyen megtalálta a mocsárból kivezető utat: ragaszkodhatott ahhoz a régi felfogáshoz, miszerint a *burzsoá demokrácia*

[109] Vö. Lenin [1918c]: 37. köt., 1973. 299. skk.

[110] Kautsky [1918] 1964, 47–48. pp.

nem igazi demokrácia, hanem csak a kapitalista kizsákmányolást, a tőkések uralmát eltakaró *homlokzat*. Ebben a vonatkozásban a szociáldemokrácia kétértelmű, ha nem egyenesen negatív értékelést örökölt Marxtól és Engelstől.[111] Lenin ezért írhatta: „A polgári demokrácia, bár nagy történelmi haladás volt a középkorhoz képest, mindig szűk, korlátozott, hamis és képmutató lesz, paradicsom a gazdagok, csapda és csalás a kizsákmányoltak és a szegények számára – és a kapitalizmus alatt nem is lehet ez másként."[112] Úgy tűnik, hogy Lenin kényelmes „marxista" pozícióban volt, amikor Kautskynak a demokráciára vonatkozó álláspontját azzal utasította el, hogy az „kispolgári" jellegű, tehát olyan, ami figyelmen kívül hagyja a demokrácia osztálytartalmát.

Természetesen Lenin válasza nem meggyőző. Még ha a burzsoá demokrácia bohózatnak tekinthető is, ez nem igazolja azt, hogy a demokráciából bohózatot csináljunk a szocializmusban. Nehéz megmagyarázni a demokrácia elutasítását a szocializmus körülményei között a proletárdiktatúra nevében. A bolsevikok azonban nem érezték szükségét annak, hogy észszerű igazolását adják kizárólagos kormányzati hatalmuknak. Felszámolták a tőkés kizsákmányolást, a társadalmi rendszer lényege ezzel megváltozott. A proletariátus uralkodó osztállyá vált és érdekeit legjobban a kommunista párt képviselte. A demokrácia új tartalmat nyert, nem volt többé a kizsákmányolást és az elnyomást eltakaró fátyol, hanem az igazi népuralom

[111] Elegendő hivatkozni Engelsnek arra a híres mondására, ami Marx *A polgárháború Franciaországban* című művének a párizsi kommün huszadik évfordulójára megjelent harmadik kiadásának bevezetésében található. „Valójában azonban az állam nem egyéb, mint gépezet arra, hogy egyik osztály elnyomja a másikat, mégpedig a demokratikus köztársaságban nem kevésbé, mint a monarchiában" (Engels [1891]: MEM 17. köt., 1968. 577. p.).

[112] Lenin [1918c]: 37. köt., 1973. 239. p.

kerete. A burzsoázia érdekeit képviselő pártok ebben a földi paradicsomban senkinek sem hiányoztak.

Évszázados távlatból követve a vitát, a következtetés világos: Lenin érvei nem Kautsky szocializmusának védelmét szolgálták, hanem leírták az új, a „létező szocializmus" legfontosabb megkülönböztető jellegzetességeit.[113]

Jelölhetjük Kautsky nézeteit utópikusnak? Utópikusnak csak azért, mert a szocializmus marxi változata éppen nem öltött testet Szovjet-Oroszországban? Vagy azért, mert a szocializmus marxi változatának egyébként sem volt semmi esélye megvalósulni?

Kautsky maga, ahogy ezt már hangsúlyoztuk, ortodox marxista volt. A lekezelő és szándékosan sértő „renegát" jelző ellenére, amit Lenin alkalmazott vele szemben, Kautsky semmiképpen sem volt az ortodox marxizmus revizionistája. A revizionizmus megkérdőjelezte az osztályharc létjogosultságát és elutasította a forradalmat. Bernstein szerint a szocializmus *békés fejlődés* nyomán érhető el. Kautsky nem osztotta ezt a nézetet. Úgy gondolta, hogy a kibékíthetetlen osztályellentétek fennmaradnak a burzsoá demokráciában, mert változatlan marad a *kizsákmányolás*. Szerinte a demokrácia nem tette fölöslegessé az osztályharcot, legföljebb annak feltételeit alakította *kedvezőbbé*. A szocializmus – ahogy Marx is elfogadta – megteremthető békés eszközökkel, de ez sem teszi a forradalmat fölöslegessé. A forradalom lényege nem a fegyveres felkelés, hanem a termelési és uralmi viszonyok alapvető átalakítása;

[113] A marxi elmélet rugalmasságát akár „teremtő kétértelműségnek" is nevezhetjük. Marx írásai alapján, amelyek homályosak és sokszor ellentmondásosak voltak, a leninizmust könnyen fel lehetett tüntetni, mint a marxizmus természetes továbbfejlesztését. Ez több mint elegendő volt a bolsevik diktatúra igazolásának megalapozásához egészen a brezsnyevi pangás időszakáig. A marxizmus rugalmasságát idejekorán, már 1920-ban aláhúzta Jászi Oszkár, a híres magyar baloldali radikális gondolkodó (Jászi 1920).

mindenekelőtt a „kisajátítók kisajátítása". A demokrácia a *szocializmus lényege*. A demokrácia kiterjesztése a dolgozó tömegekre és elmélyítése a munkásoknak a termelésben való részvételével a szocializmus lényeges elemei. Tehát a demokrácia nem mellőzhető, nem számolható föl. A cél nem csupán az, hogy a kapitalizmusban kedvezőbb feltételeket teremtsünk az osztályharc megvívásához. Jóval fontosabb, hogy csak a *demokrácia garantálja a szabadságot a szocializmusban*. Végül Kautsky úgy vélte, hogy a demokráciában megvalósuló politikai szabadság nélkül a gazdasági kizsákmányolás sem tekinthető felszámoltnak.

Lenin válasza Kautsky könyvére távolról sem volt teljes körű a felvetett témákat és azok horderejét tekintve. Sok kérdést egyáltalán nem érintett, még többet válasz nélkül hagyott. Ez kínálta az alkalmat Kautskynak ahhoz, hogy megírja második könyvét; ezúttal sokkal erőteljesebb támadást intézve a bolsevizmus ellen, ami időközben teljesen elmerült a pusztító polgárháborúban és a visszataszító, államilag vezérelt terrorizmusban. Nem véletlen, hogy Kautsky bírálatát a terror ellen összpontosította.[114]

Kautsky ezt a könyvét 1919 kora nyarán fejezte be, akkor, amikor a berlini és a müncheni kommunista felkelés már összeomlott, a Magyar Tanácsköztársaság pedig már végóráit élte. A bolsevik típusú (kommunista) lázadások lassan, de biztosan véget értek. Kautsky azonban nagyon éber maradt és teljes joggal. Senki sem tudta előre látni a jövőt, különösen a III. (Kommunista) Internacionálé megalakulása után, ami, noha még kezdetleges állapotban volt, de máris meglehetősen sikeresnek

[114] Ahogy már említettem, Kautsky új könyvének címe *Terrorizmus és kommunizmus* volt, 1919-ben jelent meg. Trockij vette a lapot, és a témával kapcsolatos nézeteit azonos címmel, 1920-ban németül megjelent könyvében is kifejtette.

mutatkozott azáltal, hogy nem csupán újonnan alapított kommunista pártokat vonzott, hanem még régi vágású, megállapodott szociáldemokrata pártokat is.[115]

Kautsky ezúttal egy hosszú értekezést írt, ami személyiségének, újságírói és elméleti szakember mivoltának kiválóan megfelelt. A könyv legnagyobb része a 1871-es párizsi kommün *történelmi értékelése*.[116] Visszatekintve úgy tűnik föl, hogy a kommün jelentősége aránytalanul nagyra nőtt a szocialisták tudatában. De a szocializmus távlatairól szóló korabeli élénk viták tükrében a kommün két szempontból megérdemelte a fürkésző figyelmet. Egyrészt azért, mert ez volt az *egyetlen gyakorlati kísérlet* annak megvalósítására, amit proto-szocializmusnak lehetett tekinteni. Másrészt Marx és Engels életében történt, és az alapító atyák sokat írtak róla.[117] Ezek az írások

[115] Max Shachtman részletesen beszámolt a Kommunista Internacionálé korai életéről. Megírta például, hogy „1919-ben az új Internacionálé még sokkal inkább ígéret volt, mint valóság, hiszen első kongresszusán alig képviselt másokat, mint a bolsevik pártot. Az európai szocialista pártok még nem döntötték el, hogy hová adják le szavazatukat. Néhányuk esetében a jobbszárny helyzete meglehetősen szilárd volt: a Németország Szociáldemokrata Munkáspártja, a brit Munkáspárt, a belga, a holland és a dán pártok esetében. De lényegében mindenhol máshol Európában a vezetőség és a tagság különböző arányokban, de megosztott volt a középutas radikálisok és olyan elemek között, akik közelebb álltak a bolsevikokhoz, vagy egyenesen azonosították magukat velük" (Shachtman, 1961, viii. p.).

[116] „Második párizsi kommünt" említett, összehasonlítva azt a „Commune de Paris"-val, ami 1793–1795 között állhatott fenn.

[117] A párizsi kommünről Marx messze legfontosabb írása kétségkívül *A polgárháború Franciaországban* című munka, amit jelentés formájában írt a Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé) Főtanácsa számára. Brosúra formájában megjelent angolul 1871 júniusában, németül pár héttel később. A könyvet Engels újra kiadta a párizsi kommün huszadik évfordulójára 1891-ben, hozzáfűzve a maga utóiratát, ami a szocializmus kívánatos jellemzőiről folytatott későbbi viták másik alapvető dokumentumává és hivatkozási forrásává vált.

pedig hallatlanul értékes hivatkozási alapot képeztek a marxista beállítottságúak számára.

Két témát érdemes megvilágítani. Az egyik a *szocializmus előfeltételei* (Voraussetzungen). Ebben a tekintetben Kautsky újabb könyve az első folytatása volt. A második a *terrorizmus, az erőszak* (Gewalt), ami nyilvánvalóan a demokrácia hiányára utal. Ez új jelenség volt és akkor már sokkal fontosabb. Jelentősége vitathatatlan az egész huszadik században.

A szocializmus problémáját Kautsky ismét beágyazta a kommün kereteibe.[118] A kiinduló kérdés így az volt, hogy vajon a párizsi kommün, rövid hetvennapos fennállása ellenére, szocializmus volt-e, vagy sem.[119]

Kautsky határozottan nemmel válaszolt erre a kérdésre.[120] „Semmiképpen nem lehetett az. Nemcsak azért, mert rendkívül rövid ideig tartott és a versailles-i reakciós erők óriási katonai fölényben voltak, hanem ami még fontosabb, azért is, mert a szocializmus *anyagi feltételei* nem állottak fenn. A párizsi kommün csupán kísérlet volt, egyfajta főpróba, annak pedig fontos

[118] Az alfejezet címe ezt világosan tükrözi: „A kommün szocializmusa" (Der Sozialismus der Kommune).

[119] Következtetése nyilvánvalóan az, hogy a párizsi kommün nem lehet hivatkozási alap a bolsevikok számára, mert a második párizsi kommün, szemben a bolsevik kísérlettel, meglepően enyhe volt, hiszen elutasította mind az erőszakot, mind pedig a terrort.

[120] Maga Marx nem adott világos választ erre a kérdésre az I. Internacionáléhoz intézett harmadik üzenetében. Más írásainak tükrében azonban válaszát negatívnak kell tekinteni. Engels ebben a tekintetben tiszteletben tartotta Marx örökségét, és csak azt hangsúlyozta, hogy a hibák, amelyeket a kommün fennállásának rövid hetven napja alatt elkövettek, döntően abból fakadtak, hogy a kommünárok többsége Blanqui, kisebbsége pedig Proudhon követője volt. Boldogan mutatott rá, hogy Blanqui és Proudhon eszméi az utóbbi húsz évben teljesen eltűntek a munkásmozgalomból. Az üzenet természetesen az volt, hogy a marxizmus győzött. Ez mérhetetlen büszkeség forrása volt az idős Engels számára.

és csodálatos. De nem volt képes a túlélésre, mert a szocializmus előfeltételei nem léteztek."[121]

Ez volt minden, amit Marx szükségesnek érzett elmondani a párizsi kommün fölötti halotti beszédben. Kautsky bátran továbbment. Kiásta Marxnak egy rég elfeledett írását, ami 1850-ben született, amikor még sok kommunista úgy vélte, hogy „csak az akaraton múlik", vagyis a puszta akarat (blosse Wille) a forradalom legfontosabb hajtókereke (Triebrad).[122] Marx elutasította ezt az idealista megközelítést és egy évtizedet töltött a kapitalizmus ama gazdasági feltételeinek kidolgozásával, amelyekre alapozva a szocializmus megvalósulhat. *A történelmi materializmus* azonban a marxizmusban *gazdasági determinizmushoz vezetett*. Kautsky elfogadta ezt és a bolsevik forradalom szocialista jellegével szembeni érvként használta föl.

Szemben a párizsi kommünnel, Kautsky Németországot a termelőeszközök társadalmasítására (államosításra) érettnek

[121] Marx a következő szemléletes bekezdést írta erről, amikor ugyan megdicsérte a párizsi kommün munkásait, de nem tulajdonított nekik kellő politikai öntudatot: „A munkásosztály nem várt csodákat a Kommüntől. Nincsenek kész utópiái, amelyeket néphatározattal (par décret du peuple) bevezetne. Tudja, hogy amíg kivívhatja saját felszabadulását és ezzel együtt azt a magasabb formát, amely felé a jelenlegi társadalom a maga gazdasági hatóerői révén feltartóztathatatlanul halad, hosszú küzdelmeken, történelmi folyamatok egész sorozatán kell átmennie, amelyek mind a körülményeket, mind az embereket meg fogják változtatni. Nem eszményeket kell megvalósítania, csak ki kell szabadítania az új társadalomnak a régi, összeomló burzsoá társadalom méhében már megfogalmazott elemeit. Történelmi küldetésének teljes tudatában és azzal a hősi elhatározással, hogy ennek eleget is tesz, a munkásosztály csak mosolyoghat a toll és a tinta felbérelt urainak otromba szitkozódásán, valamint jóindulatú burzsoá doktrinerek oktató pártfogásán, akik tudatlan közhelyeiket és szektás rögeszméiket a tudományos csalhatatlanság orákulumi hangján nyilatkoztatják ki" (Marx [1871]: MEM 17. köt., 1968. 333–334. pp.).

[122] Kautsky [1919] 1964, 246. p.

tartotta.[123] Úgy vélte, hogy fél évszázad intenzív kapitalista fejlődése 1871 és 1919 között megteremtette a szükséges feltételeket legalább néhány jelentős lépés számára a szocializmus felé. Ezzel kapcsolatban rámutatott két vitathatatlan tényre. Először, hogy azok, akik az agrárvilágban dolgoztak, 1919-ben már csak negyedét képviselték a lakosságnak, míg 1872-ben még ők voltak többségben.[124] Másodszor, 1919-ben a munkások már *viszonylagos,* ha nem is abszolút *többségben* voltak a német társadalomban.[125] Szemben Németországgal, az 1871-es párizsi kommün és az 1916-os oroszországi helyzet egészen más képet mutatott. Az 1916-os népszámlálás szerint Oroszországnak 170 millió lakosa volt, az ipari munkások száma viszont

[123] Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a termelőeszközök kollektív (állami) tulajdonát abban az időben a szocialisták túlnyomó többsége a szocialista rendszer legfontosabb pillérének tartotta. Marx írásai ebben a tekintetben egyértelműek voltak. Ebben a vonatkozásban nem volt számottevő különbség a szociáldemokraták és a kommunisták között sem. Lehettek eltérések a kisajátítók kisajátításának *mértékét, módját és ütemét* illetően. Az első világháború után hatalomra kerülő szocialista pártok számára ez súlyos problémák forrása lett. Az osztrák és a német szociáldemokraták mérsékelt álláspontot foglaltak el és fokozatos, korlátozott államosítást hirdettek meg. A kommunisták, mindenekelőtt Oroszországban, sokkal radikálisabbak voltak és kisajátították még a kis méretű magánvállalatokat is. Nem csoda, hiszen a *hadikommunizmus teljes államosítást* követelt meg.

[124] Fontos megemlíteni, hogy Kautsky a parasztságot egyáltalán nem tartotta forradalmi osztálynak. „Marx nyomán úgy vélte, hogy a német parasztokat a tőke majd fokozatosan kisajátítja. Marxhoz hasonlóan szilárdan hitt a nagy méretű mezőgazdasági vállalkozások fölényében. Ennek nyomán két okból is ellenezte a kisparaszti gazdaságok támogatását: részint technikai okokból, részben pedig azért, mert a parasztság proletarizálódása lépés volt a végső szocialista átalakulás irányába. Ha a parasztságot pusztulásra ítélte a történelem és ez a társadalmi haladás fontos lépése volt, akkor mi dolga van a szociáldemokráciának azzal, hogy lassítja a haladást? (Nem meglepő, hogy a szociáldemokraták sohasem kaptak érdemi támogatást Németország vidéki területein)" (Nove 1969, 35–36. pp.).

[125] Kautsky [1919] 1964, 251. p.

alig haladta meg a 3 milliót.[126] Ráadásul ez a szám is gyorsan csökkent a bolsevik forradalom nyomán. A városi élelmiszerhiány miatt nagyon sok ipari munkás visszatért vidékre.[127] Fokozta a nehézségeket, hogy a bolsevik kormány megtiltotta a vidékre utazást élelmiszer-beszerzés céljából és elkezdte a rettenetesen rossz hatékonyságú, de nagyon erőszakos *begyűjtési kampányt* (prodrazversztka), vagyis a paraszti többlet ellenszolgáltatás nélküli kisajátítását. Ha nem lenne olyan tragikus, akkor talán megengedhetnénk magunknak azt a gúnyos megjegyzést, hogy az új Oroszország politikai felépítménye mindenáron szocialista akart lenni, miközben az a gazdasági és társadalmi alap, amire épült volna, semmiképpen sem volt az (Bokros 2019b).

De ahogy könyvének címe is mutatja, Kautsky fő aggodalma a *terrorizmus* volt, a bolsevikok szélsőséges erőszaka, amit hivatalos kormánypolitika rangjára emeltek. Az emberi élet és a személyes szabadság teljes lebecsülése kétségkívül a bolsevik rezsim egyik leginkább visszataszító vonása volt. Ez sikeresen egyesített számos szociáldemokratát a hagyományos konzervatív erőkkel. Egyike volt azoknak a fontos tényezőknek, amelyek a szociáldemokraták és kommunisták közötti politikai szakítást elkerülhetetlenné és véglegessé tették a huszadik században.[128]

Kautskyt, a finom modorú humanista értelmiségit őszintén felháborította az oroszországi polgárháború nyomán mind nagyobb

[126] Malia 1994, 84. p.

[127] A nyers- és fűtőanyagok, elsősorban a szén hiánya miatt sok gyár bezárt. A munka nélkül maradt munkások, noha jogosultak voltak élelmiszerjegyre, úgy érezték, hogy érdekükben áll elhagyni a várost.

[128] Sok kísérlet történt az erőszak politikai, ideológiai észszerűsítésére és erkölcsi igazolására. Az elsők egyikét Georges Sorel francia forradalmár szindikalista kínálta *Réflexions sur la violence* című könyvében 1908-ban. Friedrich és Brzezinski szerint Sorel volt az egyetlen marxista író, aki dicsőítette az erőszakot (Friedrich–Brzezinski 1965, 360. p.).

mértékben eluralkodó *állami terrorizmus*. Meggyőzte magát arról, hogy a francia forradalomban 1792-ben megjelent jakobinus terror egyfajta „feltételes teher" (contingent liability) volt, amit az európai reakciós erők közös támadása tett elkerülhetetlenné. Elismerte, hogy a jakobinusok Közbiztonsági Bizottsága terroruralmat vezetett be. De megvédte az 1871-es párizsi kommünt, mert az összességében *elvette a terrort*, kivéve a túszok szedését.[129] A versailles-i csapatok civilizálatlan viselkedése ellenére a kommün képviselői nagyvonalúnak és tisztességesnek mutatkoztak, talán túlságosan is.[130] Kautsky úgy érezte, hogy a nagy háború után az új idők szellemének egyébként is a kevesebb erőszak és a több udvariasság felel meg. Egész fejezetet írt arról, amit úgy jellemzett, hogy a *„modor szelídülése"* (Die Milderung der Sitten), és ezen belül külön alfejezetet szentelt a tizenkilencedik századi forradalmárok viselkedésének javulásáról.[131] Habár nagy fájdalommal említette az első világháborúnak az emberi magatartásra gyakorolt pusztító hatását, egyszerűen nem tudta elképzelni, hogy a korábbi humanizáló irányzat egyszer csak megfordul.[132]

A bolsevik rezsim fejlődése az állami terrorizmus irányába azonban nem csak a polgárháború következménye volt. Szervesen alakult ki a bolsevizmusból, és ezt a forradalmi ideológia *szentesítette*. Sőt még a polgárháború is sokkal inkább következménye, nem pedig oka volt annak a brutális elnyomásnak, amiben a mensevik és az eszer párt részesült; ez utóbbi pedig

[129] Kautsky [1919] 1964, 261. p.

[130] „Valójában a kommün nemeslelkű és igazságos volt, nem járt el a szörnyű tétel szerint: szemet szemért és fogat fogért" (Kautsky [1919] 1964, 262. p.).

[131] Kautsky [1919] 1964, 7. fej.: 266–293. pp., alfej.: 280–287. pp.

[132] Kautsky [1919] (1990a). Sajnos tévedett: az egész rövid huszadik század a „szélsőségek korának" bizonyult, ahogy Eric Hobsbawm (1995) nevezte el az 1914 és 1989 közötti időszakot.

logikusan és csaknem elkerülhetetlenül következett a bolsevizmus egész ideológiai felfogásából.[133] A bolsevik párt *kizárólagossága és kivételessége* természetesen vezetett a *terror tömeges alkalmazásához*. Kautskynak igaza volt akkor, amikor a terrorizmust a bolsevizmus lényegi jellegzetességének nyilvánította és felismerte, hogy ez örökre elválasztja a bolsevizmust a szociáldemokráciától.

Ahogy már láttuk, mindez a bolsevizmus alapelveiből következett, amelyek a maguk részéről visszatükrözték Oroszország nyomasztó elmaradottságát.[134] „Plehanov, aki visszatért az elemi marxista érvekhez – az ipari munkásság gyengesége, az orosz kapitalizmus elmaradottsága, a paraszti tömegek óriási többsége –, jó előre figyelmeztette Lenint arra, hogyha sikerül is megszereznie a hatalmat, kénytelen lesz diktatúrát és terrorista kormányzási módszereket bevezetni, akár akarja, akár nem."[135] Trockij már 1903-ban jelezte, hogy Lenin szervezeti intézkedései, különösen a demokratikus centralizmus, egyetlen személy diktatúrájához fognak vezetni. Bírálatáról azután kényelmesen elfelejtkezett, amikor 1917-ben a bolsevik hatalomátvétel előtt hatalmába kerítette őt a forradalmi lelkesedés. Csak akkor kezdte megérteni és sajnálni ezt a fordulatot, amikor száműzetésbe ment. De mielőtt ez megtörtént volna, bolsevikabbá vált, mint Lenin. Ezért bízta meg őt Lenin azzal,

[133] Ellentétben a későbbi szovjet propagandával, Lenin nem az esztelen erőszak miatt ellenezte a világháborút. Nem a pacifizmus talajáról bírálta a háborút, hanem annak *imperialista jellege* miatt. Az imperialista háborút *forradalmi és polgárháborúvá* akarta átváltoztatni, ahol az egyes országok tömegei fegyvereiket saját nemzeti burzsoáziájuk ellen fordítják. Oroszországban pontosan az történt, amit kívánt és előre jelzett. Üdvözölte a polgárháborút mint kiváló alkalmat arra, hogy a bolsevizmus összes ellenfelével örökre leszámoljanak és azokat fizikailag megsemmisítsék.

[134] A narodnyik ideológia erős hatását a bolsevizmusra a 2.2. fejezetben elemeztük.

[135] Braudel 1995, 534. p.

hogy válaszoljon Kautsky megsemmisítő kritikájára a terrorizmust illetően. Megtette, igen lelkesen, miközben irányította az újonnan megalakított Vörös Hadsereget.

Trockij könyvében nincs egyetlen új érv sem. Azt is mondhatnánk, hogy nem tartalmaz egyetlen érvet sem, ezért akár teljesen figyelmen kívül hagyhatnánk. Az embernek az az érzése, hogy egy meglehetően *primitív politikai pamfletet* olvas, nem pedig valami olyan értékes munkát, ami pedig elvárható lenne az állítólag ragyogó elméleti szakembertől és sikeres gyakorló politikustól.[136] Mégis, Trockij könyve mérföldkő, mert ez volt az első eset, hogy egy kiemelkedő bolsevik vezető, aki nem Lenin volt, *tudatosan eltorzította* azt, amit a nemzetközi szociáldemokrácia nem kevésbé kiemelkedő vezetője leírt. Ez két dolgot árul el. Az egyik az, hogy Trockij biztos volt abban, hogy torzításait nem leplezik le, hiszen könyvét alapvetően belföldi fogyasztásra szánta, olvasóközönségének pedig egyáltalán nem volt módja megismerkedni ellenfele nézeteivel. Másrészt újdonságnak számított a közéletben, hogy nem csupán az ideológiát, hanem a tényeket is lehet nagyvonalúan, sőt gátlástalanul kezelni, mert a *cél szentesítette az eszközt*. Ez a bolsevik politikának tartós és visszataszító jellemvonásává vált.

Trockij érvelésének alacsony színvonala kitűnik abból, ahogy a többi szocialista pártot minden teketória nélkül az „ellenforradalmi" táborba sorolta. Erre azért volt szüksége, hogy igazolja az elnyomó intézkedéseket velük szemben. Viszont így érvelésének sekély és eltorzított volta azonnal kiderült. Hadd villantsam föl itt egyik legkevésbé meggyőző érvelését, ahol szükségesnek vélte elferdíteni a nyilvánvaló tényeket is.

[136] Trockij könyve bevezetőjét 1920 májusában írta, amikor már úgy látszott, hogy a Vörös Hadsereg megnyerte a polgárháborút. „A bolsevikok önbizalma, ami a könyv minden lapjáról sugárzik, a tetőfokára hágott" (Shachtman 1961, xi. p.). A büszkeség és a határtalan önbizalom félrevitte Trockij tollát.

„Kautsky panaszkodik, hogy betiltjuk a mensevikek és az eszerek újságjait, sőt letartóztatjuk vezetőiket. Vajon itt nem a szocialista proletármozgalmon belüli »árnyalatokról« van szó? A skolasztika vaskalapos tudósa nem látja a tényeket megszokott szavai mögött. Számára a mensevikek és az eszerek egyszerűen a szocializmus különböző árnyalatait képviselik, miközben a forradalom folyamán ezek már átalakultak olyan szervezetekké, amelyek aktívan együttműködnek az ellenforradalmi erőkkel és nyílt háborút folytatnak ellenünk. Kolcsak seregét a szociálforradalmárok szervezték és a mensevikek is támogatták."[137]

„Kautsky úgy gondolja, hogy lehetünk nyílt polgárháborúban a mensevikekkel és az eszerekkel, akik azoknak a csapatoknak a segítségével harcolnak a szocializmus általuk képviselt árnyalataiért, amelyeket Jugyenyics, Kolcsak és Gyenyikin számára maguk szerveztek, egyszersmind megengedhetnénk nekik, hogy ezeket az ártatlan »véleményárnyalatokat« a szabad sajtóban képviseljék a mi hátországunkban. Ha a mensevikekkel és az eszerekkel folytatott vitánkat rendezhetnénk meggyőzéssel és szavazással – tehát ők nem vonultak volna föl az orosz és külföldi imperialisták mögött –, akkor nem lenne polgárháború."[138]

Két rövid bekezdés, két tucat hazugság. Kolcsak hadseregét nem a mensevikek és az eszerek, hanem cári tisztek szervezték.[139] A mensevikek és az eszerek nem támogatták Jugyenyicset és Gyenyikint sem.[140] Éppen ellenkezőleg: *tartózkodtak*

[137] Trockij [1919] 1961, 61. p.

[138] Uo., 62. p.

[139] Pipes 1994, 1. fej.: „The Civil War: The First Battles", 3–50. pp.

[140] „A bolsevik diktatúra első évében a Szovjet-Oroszországban élő mensevikek és eszerek várakozó álláspontra helyezkedtek, mert meg voltak győződve arról, hogy a bolsevikok nem lesznek képesek sokáig kormányozni az ő segítségük nélkül. Ez a meggyőződés segítette őket, hogy türelemmel

mindenfajta katonai akciótól, ami segíthette volna a fehér hadseregeket. Többségük a fehéreket *rosszabbaknak* tekintette, mint a bolsevikokat. Ráadásul a mensevik és az eszer sajtó zaklatása jóval a polgárháború *előtt* kezdődött.[141] A mensevikek és az eszerek mindent megpróbáltak annak érdekében, hogy a vitákat meggyőzéssel és szavazással rendezzék még azután is, hogy a bolsevikok szétkergették az Alkotmányozó Gyűlést.[142] Továbbra is részt vettek a szovjetek munkájában még akkor is, amikor a bolsevikok állandóan manipulálták azokat saját hasznukra. Való igaz, hogy szerveztek egy párhuzamos és alternatív hatalmi testületet, az úgynevezett „Meghatalmazottak Munkásgyűlését" (upolnomocsennije), de ez szigorúan politikai, és semmiképpen sem katonai szervezet volt.[143] Ha a bolsevikok nem oszlatják föl az Alkotmányozó Gyűlést, akkor ott alkalmazhatták volna a meggyőzést és a szavazást. Ha a bolsevikok nem silányítják bohózattá a szovjeteket, akkor nem lett volna szükség a Meghatalmazottak Munkásgyűlésére. Ha ragaszkodtak volna a demokráciához, akkor a bolsevikok használhatták volna a meggyőzés és a szavazás eszközét minden politikai szervezetben – a szovjetekben, az Alkotmányozó Gyűlésben és a Meghatalmazottak Munkásgyűlésében egyaránt. Nem tették. Arra törekedtek, hogy szocialista ellenfeleiket, akik sok kérdésben valóban más árnyalatot képviseltek, *kizárják* a hatalomból. A szocialista pártok azonban még ezután sem döntöttek úgy, hogy katonailag harcolnak a bolsevik kormány ellen. Ahelyett, hogy szövetségre léptek volna a cári restauráció fehér erőivel, mindkét történelmi szocialista párt inkább feloszlatta magát, vezetőik pedig elhagyták az országot. Tragédiájuk – csakúgy, mint Kautskyé – éppen abból fakadt, hogy noha felismerték a bolsevizmus valódi természetét, továbbra is foglyai maradtak ortodox marxista illúzióiknak.

Kautsky második könyvében még mindig megengedő volt a bolsevikokkal szemben. Ezért írt egy viszonylag szelíd bekezdést, amit aztán Trockij mérgezett tolla hegyére tűzött. „A rendszer igazolása (vagyis a sajtó elnyomása) arra a naiv hitre épül, hogy létezik abszolút igazság (!) és csak a kommunisták birtokolják azt (!). Hasonlóképpen – folytatja Kautsky – ez arra enged következtetni, hogy csak a kommunisták az igazság fanatikus hívei (!). A valóságban hazugok és fanatikusok minden táborban megtalálhatók."[144] Az összes felkiáltójelet Trockij

elviseljék a bolsevik zaklatásokat. Jelszavuk az volt, hogy »sem Lenin, sem Gyenyikin (vagy Kolcsak)«. Kettejük közül a mensevikek voltak vérmesebbek. Habár megfosztották őket politikai jogaiktól, 1918 folyamán nem voltak hajlandók csatlakozni semmilyen antibolsevik szervezethez: tagjaiknak szigorúan megtiltották, hogy részt vegyenek bármilyen szovjetellenes tevékenységben. Biztosak voltak abban, hogy a tömegek demokratikus ösztönei végső soron győzedelmeskednek és rákényszerítik a bolsevik kormányt a hatalom megosztására: saját szerepüket mint lojális és legális ellenzékét képzelték el. Az eszerek megosztottak voltak. 1918. júliusi sikertelen puccskísérletük után a baloldali eszerek fokozatosan elolvadtak. Maga az eszer párt két frakcióra szakadt, egy radikálisabbra Viktor Csernov vezetése alatt, aki követni akarta a mensevik stratégiát és egy jobboldalira, amelyik az Alkotmányozó Gyűlés talaján állva kihívást akart intézni a rezsimhez. Ez utóbbi volt az, amelyik később megszervezte a KomUcs-ot és szeptemberben csatlakozott a direktóriumhoz" (Pipes (1994), 42–43. pp.). Ez az úgynevezett direktórium, ami csupán két rövid hónapig élt, volt a jobboldali eszerek néhány képviselőjének egyetlen erőtlen kísérlete arra, hogy együttműködjenek a monarchistákkal. Kolcsak az 1918. november 17–18-i katonai puccsa után a direktóriumot Omszkban feloszlatta.

[141] Brovkin 1987, 4. fej.: „The Beleaguered Press", 105–125. pp.

[142] „Csak a választásokra alapozott politika eltűnése után – tehát amikor már számtalan szovjetet feloszlattak, a sztrájkolókat rendre lecsukták és hadiállapotot vezettek be – fordult elő az, hogy a jobboldali mensevikek és eszerek, valamint sok helyütt a parasztok és sok városban a munkások fegyveres harchoz folyamodtak a bolsevik diktatúra ellen" (Brovkin 1987, 297. p.).

[143] Brovkin 1987, 6. fej.: „Shifting Political Allegiances", 161–196. pp.

[144] Trockij [1919] 1961, 60. p.

tette bele Kautsky szövegébe, ami segítette őt abban, hogy minden értelmes érvelést gúnnyal helyettesítsen. Meglehetősen tipikus módja volt ez a kapkodó pamfletírásnak.[145]

Az egyetlen további téma, ami megérdemli figyelmünket, Trockij könyvének legutolsó fejezetében található. Ez azt a szerény címet viseli: a *„Munka megszervezésének problémái"*. Az alfejezetek címei már többet árulnak el. Az egyik úgy szól, hogy a *„munka militarizálása"*, a másik pedig az úgynevezett *„munkahadseregről"* szól. Ezek az alfejezetek vezetnek el a fő témához, ami az *„egységes gazdasági terv"*. Noha Trockij igyekezett tompítani mondanivalója kemény élét azzal, amikor azt írta, hogy a „militarizálás csupán analógia", rögtön hozzátette, hogy „olyan párhuzam, aminek a tartalma rendkívül gazdag".[146]

Trockijnak igaza volt, de nem abban az értelemben, ahogy ő gondolta. Idézte saját jelentését, amit a szakszervezetek III. összoroszországi kongresszusa számára készített és kiegészítette azt az OK(b)P 1920 márciusában tartott IX. kongresszusa számára írott jelentéséből átvett kivonatokkal. Trockij ebben az időben képtelen volt türtőztetni magát és elrejteni túlcsorduló büszkeségét és határtalan hiúságát. A szokásos bolsevik óvatosságról teljesen megfeledkezett. Őszintén bevallotta, hogy nem kevesebbet akart, mint a „kötelező munkaszolgálat" bevezetését és általános alkalmazását.

„Trockij két különös tapasztalatot igyekezett általánosítani az egész nemzeti gazdaság szintjén: a »munkahadseregekét«, amibe a Vörös Hadsereg katonailag már nem aktív osztagait szervezték, másrészt azokat a jelentős sikereket, amiket az a különleges közlekedési bizottság ért el a vasúti szolgáltatások feljavításával, amelyet Trockij alapvetően katonai, diktatórikus eszközökkel irányított. Az általánosítás egyenlő volt a teljes hazai munkaerő-állomány militarizálásával."[147]

Trockij képzelete nem ismert többé határokat. Még tovább ment. Max Shachtman, a vele rokonszenvező trockista a következőket volt kénytelen írni:

„A munkásokat tehát úgy vezényelnék, mint a hadsereg katonáit a háborúban, és a szakszervezetek nem játszanának többé semmilyen önálló szerepet. Mivel az állam a munkásoké, nincs értelme vagy lehetősége annak, hogy a munkások érdeke szembekerüljön az állam érdekével. Ez az álláspont és a belőle folyó gyakorlat azonban növekvő ellenállásba ütközött nemcsak a bolsevik párton kívül, hanem azon belül is. A vita rendkívül heves volt. Forrpontjára jutott 1920 végén a szovjetek kongresszusára készülő bolsevik gyűlésen. Trockij ötletét elvetették és – ami döntőnek bizonyult – Lenin is elutasította."[148]

Három fontos megjegyzést fűzhetünk az események eme pontos leírásához. Az első az, hogy Trockij a politikai célszerűség egyik óvatlan pillanatában felfedte az igazi színeit annak, ami később bolsevik totalitarizmusba torkollott. Politikai gazdaságtani szempontból ugyanis Trockijnak teljesen igaza volt: a termelési eszközök osztatlan állami tulajdonán alapuló parancsgazdaságban, ami kötelező tervutasításokra épül, nincs helye a szabad munkavállalásnak és a fogyasztói szuverenitásnak. Az egységes gazdasági terv, ha pontosan akarják végrehajtani, megköveteli a munka katonai jellegű megszervezését, ahol a munkaerő szabad mozgása és a béralku kizárt. Ezt nagyjából nyolc év múlva a sztálinizmus meg is valósította akkor,

[145] Trockij kétségbeesetten igyekezett nevetségessé tenni Kautskynak ezt a fontos mondatát. Ez volt bírálatának legalacsonyabb pontja. Kautsky írásának mélyebb értelmét csak akkor fogta föl, amikor a szörny egy rövid évtized múlva eltaposta őt.

[146] Trockij [1919] 1961, 141. p.

[147] Shachtman 1961, xiv. p.

[148] Uo.

amikor a NEP kimerítette lehetőségeit és a piacosítás maradék hívei politikai vereséget szenvedtek.

A második megjegyzés az, hogy noha a totalitarizmus felé vezető irányzat látható volt és kezdettől fogva magában foglalta a bolsevik ideológiát, ekkor még a bolsevik párt sem volt teljesen érett logikus és következetes alkalmazására. Noha Lenin tisztában volt azzal, hogy a szovjet állam nem azonosítható teljesen a dolgozók érdekeivel, de úgy gondolta, hogy ennek oka főleg az állam bürokratizálódása. Nem vallhatta be, hogy a bürokratizálódás csupán logikus következménye a hatalmat ellenőrző fékek és egyensúlyok teljes kiiktatásának, a demokrácia maradék nélküli felszámolásának a bolsevik párton kívül. Viszont esze kellően éles volt annak felismeréséhez, hogy a bürokratizálódás, ahogyan ő nevezte, akadálya mind a gazdasági, mind pedig a politikai hatékonyságnak. Végül jó érzéke volt ahhoz is, hogy felismerje a bolsevik párt hangulatát.

Harmadszor lényeges, hogy Trockij könyvének elsietett közzététele hatalmas hibának bizonyult. Egyrészt bemutatta a bolsevik pártban jelen lévő totalitárius irányzatokat, másrészt lehetővé tette Kautsky számára, hogy megsemmisítő választ adjon Trockij írására.

Kautsky utolsó támadását a bolsevizmus ellen harmadik könyve foglalja össze. Ennek címe: *„A demokráciától az állami rabszolgaságig."* Kautskynak elege lett. Nem volt helye a további udvariasságnak.[149]

[149] Kautsky többé nem érezte szükségét annak, hogy udvarias legyen. Trockijnak a munka militarizálására épülő szocializmust felvillantó rémálmát élesen támadták a mensevik vezetők, közöttük különösen Fjodor Dan. „Sok orosz számára a »munka militarizálása« éppen akkor vesztette el értelmét és igazolását, amikor a kormány annak kiterjesztésére törekedett. A mensevik vezetők a munkások katonai szervezetekbe való besorolását az egyiptomi rabszolgasághoz hasonlították, amikor a fáraó a piramisok építésénél kényszermunkát alkalmazott. A mensevik vezetők kitartottak amellett, hogy a munkakötelezettség az iparban sem lesz sikeresebb, mint a mezőgazdaságban" (Avrich 1991, 27. p.).

Figyelemre méltó, hogy Kautsky harmadik könyvét sohasem fordították le angolra – és persze nyilvánvalóan oroszra sem. Nem volt iránta kellő érdeklődés. Németül 1921-ben jelent meg. Amikor napvilágra került, Szovjet-Oroszország már túl volt a kronstadti tengerészek brutálisan levert lázadásán, ami – egyéb tényezők mellett – kiváltotta a piaci viszonyok részleges helyreállítását tartalmazó gazdasági és politikai fordulatot. A NEP (új gazdaságpolitika) – Kautsky szerint – visszatérés volt az *államkapitalizmushoz* a bolsevizmus csúcsa után, ami a hadigazdaság volt. Kautsky a bolsevizmus összeomlására számított, noha erre nem volt hajlandó határozott menetrendet felállítani.[150]

Kautsky tévedett. A bolsevik kommunizmus történelmileg hosszú időn át életképesnek bizonyult. Helytelen volt az a marxista feltételezés, hogy a politikai uralom úgynevezett felépítményét minden körülmények között a gazdasági és társadalmi alap határozza meg. A szovjet világ ennek pontosan az ellenkezőjére kínált világos példát és bizonyítékot. A szovjet típusú uralomban a politikának mindig *elsőbbsége* volt a közgazdaságtan és a gazdaság fölött.[151] Ma már tudjuk, hogy még a kapitalizmusban is „a politika és a gazdaság kölcsönhatása sokkal

[150] „Számítanunk kell a kommunista diktatúra bukására a közeljövőben. Pontos határidő azonban erre nem adható. Megtörténhet egyik napról a másikra, de a rezsim sokkal tovább fennmaradhat, mint várjuk. Egy dolog azonban világos: a bolsevizmus már túljutott csúcspontján és hanyatló szakaszába lépett, ami természetesen egyre gyorsulhat" (ford. – B. L.), (Kautsky [1921] 1990, 238–239. pp.).

[151] Habár a piac, amikor egyáltalán létezett Szovjet-Oroszországban, akkor be volt ágyazva a politikába, illetve egyértelműen alá volt rendelve annak, ez azonban nem pontosan azt a helyzetet tükrözte, amit Polányi kívánt. Javára írható, hogy Polányi mindig ragaszkodott a demokráciához, terhére, hogy ezt lehetségesnek vélte a marxista szocializmusban.

finomabb, valószínűségi jellegű, árnyaltabb és kiegyensúlyozottabb".[152] Az ortodox marxisták tévedése, hogy a gazdasági szféra határozza meg a politikai felépítményt. Mivel a marxizmusnak eme alapvető tétele nem állja meg a helyét, Lenin kényelmes helyzetben volt, amikor meghirdette a *politika elsődlegességét* a szovjet rendszerben, tehát egy olyan keretben, ahol a szocializmus építése egy elmaradott agrártársadalomban – egy példa nélküli pusztítást eredményező háború után – vakmerő és egyáltalán nem marxi ihletésű vállalkozás volt.

Kautsky kudarca egyenesen következett a klasszikus marxista ideológia *gyakorlati bukásából;* a bolsevik diktatúra puszta léte a marxi „tudományos szocializmus" élő cáfolata volt. A „létező szocializmus" sohasem felelt meg a tudományos szocializmus jövendöléseinek, és hűséges terjesztői számára mindig óriási nehézséget jelentett az ideológia és a valóság között tátongó szakadék áthidalása. A Szovjetunióban a munkásosztály mindig ellenséges vagy közömbös maradt a szocializmussal szemben. A nyugati munkásosztály pedig általában rokonszenvezett a demokratikus kapitalizmussal, vagy közömbös maradt vele szemben, hiszen a kis lépések életképesnek és elégségesnek bizonyultak a jólét növelésében anélkül, hogy a tulajdonviszonyokban nagyszabású változásokra került volna sor. Leninnek ebben a vonatkozásban igaza volt: a magára hagyott munkásosztály elveszti forradalmi hevületét (ha egyáltalán volt neki ilyesmi) és belesüllyed a reformista szocializmusba. Nyugaton pontosan ez történt – különösen a második világháború után.[153]

[152] Bokros 2013, 58. p.

[153] „Ebből nem következett az, hogy a tizenkilencedik századi szocialisták alapvető tantételeit félredobták volna. A huszadik század közepén az európai szociáldemokraták túlnyomó többsége, még ha távolságot tartottak is Marxtól és felkent követőitől, fenntartották azt a nézetüket, hogy a kapitalizmus természetéből fakadóan diszfunkcionális, és a szocializmus

Van azonban egy vigaszdíj. Habár Kautsky elvesztette az ideológiai küzdelmet, részben megnyerte a politikai csatát. Írásai nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a szociáldemokraták nyugaton *eltorlaszolták* a bolsevik kommunizmus politikai győzelemhez vezető útját. Az első világháború után hatalomra kerülő szociáldemokraták sikeresen megakadályoztak minden bolsevik típusú kísérletet a hatalom átvételére.[154] Ennek nemcsak azért van jelentősége, mert a nyugati munkásosztály így megmenekült egy hatékonytalan és embertelen társadalmi rendszer legrosszabb következményeitől. Ugyanilyen fontos, hogy a bolsevikok megjelenésétől való félelem valósággá vált: forradalmuk és hatalmuk ezért *elszigetelt* maradt. (Néhányan úgy érzik, hogy ez a bolsevikok előnyére vált, mert így urai és vezetői maradhattak egy újonnan létrejött nemzetközi mozgalomnak – a III. [Kommunista] Internacionálénak – anélkül, hogy bármilyen komoly vetélytárs felbukkant volna. Ez a Kínai Kommunista Párt győzelméig talán igaz. De a csatlós pártokat és a sztálini klikket jellemző állandó belharcok már korábban sem tették könnyűvé a menetelést.)

Kautsky a nyugati civilizációba kapaszkodott a bolsevik totalitarizmus ellen. (Halála pillanatában úgy tűnt föl, hogy annak

mind erkölcsileg, mind pedig *gazdaságilag* felsőbbrendű. A kommunistáktól abban különböztek, hogy politikai tevékenységükkel nem voltak hajlandók hozzájárulni a kapitalizmus azonnali eltűnéséhez, vagy az eltűnés siettetésének bölcsességéhez. Feladatuk, ahogy a visszaesés, a megosztottság és a diktatúra évtizedei alatt értelmezték, az volt, hogy az állam erőforrásait felhasználják a kapitalista termelési mód és a korlátozatlan piac működéséből fakadó társadalmi betegségek eltüntetésére: tehát nem az, hogy utópiákat, hanem hogy jó társadalmat építsenek" (Judt 2005, 363. p.).

[154] A gyorsan megalakuló kommunista pártok ismételten megpróbálkoztak felkelések szervezésével vagy puccsokkal Németországban (1919; 1921; 1923), Ausztriában, Észtországban és másutt. Csak a magyarországi Tanácsköztársaság volt képes fennmaradni több mint négy hónapig.

már csak a romjaiba kapaszkodik.) Részben a kommunizmus ellenhatásaként a fasizmus és a nácizmus egy időre elöntötte Európa számos országát a két világháború közötti időszakban és utána. De a második világháború után a liberális demokrácia újból felemelkedett (Snyder 2018).

Vajon a liberális demokrácia a civilizáció csúcspontja? Lehetséges, de ennek megítélése saját értékrendünktől függ. Vajon a liberális demokrácia a történelmi fejlődés végpontja? Biztosan nem. Nincs olyasmi, hogy a „történelem vége".[155] Amíg emberi élet van a földön, nem is lehet. A jövőben is újabb és újabb, de a valóság talaján terméketlennek bizonyuló gondolatok ragadják meg a gyanútlan tömegek szívét és lelkét. Ezek egyike most éppen itt virágzik a szemünk előtt: az *illiberális és nacionalista populizmus*, ami gyűlöletet terjeszt, kizárólagosságot hangsúlyoz, ünnepli a kirekesztést és a nyers hatalmat (Ungváry 2014). Erőt kell merítenünk abból a tényből, hogy mindig voltak kiváló emberek, szocialisták, liberálisok és konzervatívok, akik szembeszálltak a barbársággal még akkor is, amikor ez rövid távon hiábavalónak, hosszú távon pedig reménytelennek tűnt.

Elérkezve egy közbülső következtetéshez, érdemes újra feltenni a kérdést: mi a szocializmus? Egyik módja a válasz megfogalmazásának az, ahogy Judt tette, amikor szembenézett a fogalom hasznosságával a huszadik században. „Elismerhetjük azt, hogy a szó és a gondolat milyen mértékben szennyeződött a huszadik századi diktatúrákkal való rokonsága miatt és ezért kirekeszthetjük a vitából. Ennek a haszna az egyszerűség lenne, de rögtön felmerül a képmutatás vádja. Ha egy eszme és annak politikai gyakorlata úgy beszél és úgy viselkedik, ahogy a szocializmus, nem kellene mégis elfogadni, hogy ez az, amiről szó

[155] Figyelemre méltó, hogyan tehet szert valaki világhírre egy ilyen abszurd és tarthatatlan elképzeléssel.

van? Reménykedhetünk abban, hogy a fogalom nem kerül elő újra a történelem lomtárából?

Nem gondolom, hogy így van. A szocializmus tizenkilencedik századi eszme huszadik századi történelemmel. Ez nem áthághatatlan akadály: ugyanez mondható el a liberalizmusról is. De a történelmi teher valóságos – a Szovjetunió és legtöbb függeléke magát szocialistának minősítette és ezt a tényt semennyi üres kifogás, hogy »ez nem volt valódi szocializmus«, nem tudja megkerülni. Ugyanezen okból kifolyólag a marxizmus visszavonhatatlanul meg van terhelve a szocializmus örökségével, bármilyen hasznot is húzhatunk Marx olvasásából. Azzal, hogy minden radikális javaslatot ellátunk a szocialista jelzővel, csak sterillé tesszük a vitát."[156]

Bárcsak ilyen egyszerű volna a helyzet. Tetszik, nem tetszik, a szocializmus él és hat még az Egyesült Államokban is. Bernie Sanders, a 2016-os és 2020-as elnökválasztások egyik vezető jelöltje gyakran használta a „demokratikus szocializmus" fogalmát és megkísérelte meghatározni annak néhány fő elemét is.[157] Amikor ismert politikusok ezt a meglehetősen elavult fogalmat ismét beemelik a politikai közbeszédbe, akkor nem vagyunk abban a helyzetben, hogy eldobjuk. Mindig visszajön és vissza is fog jönni. Képes új életre kelni. Jobb, ha megértjük, semmint, hogy figyelmen kívül hagyjuk.

[156] Judt 2010, 228–229. pp.

[157] Folyamatosan hangsúlyozta a társadalombiztosítási jellegű egészségügyet és a tandíjmentes felsőoktatást, amelyek, legalábbis Európában, nem a szocializmus, hanem a *jóléti állam* összetevői. Az amerikai szocializmus, amit többen fogalmi önellentmondásnak tartanak, új lendületet kapott a 2008–2010-es nagy visszaesés után. A szocializmus újból divatba jött. A múltbeli és jelenlegi amerikai szocializmus egyik leginkább szemléletes leírása megtalálható a *Financial Times*ban azzal a félrevezető címmel, hogy „A szocializmus jövője Amerikában" (March 14/15, 2020).

3. Elkerülhetetlen-e a szocializmus?

3.1. A konzervatív és a szocialista felfogás összhangja

„Túlélhet-e a kapitalizmus?
Nem gondolom"[1]

Schumpeter, a konzervatív közgazdász kivételesen borúlátó volt a kapitalizmus túlélési esélyeit illetően a második világháború idején. Noha nem szerette a szocializmust, de beletörődött abba a gondolatba, hogy annak előretörése csaknem elkerülhetetlen. Nem tárgyalta részletesen, hogy mit is ért szocializmus alatt a termelési eszközök társadalmi tulajdonán és a központi tervezésen túl. Ebből a szempontból nem haladta meg a marxi követelményeket. Fő feladata, amit maga elé tűzött, a kapitalizmus saját, *belső ellentmondásainak* vizsgálata volt. Annak kidolgozását, hogy mi jön a kapitalizmus után, a szocialistákra hagyta.

Schumpeter fő hozzájárulása a közgazdaságtanhoz a kapitalizmus *dinamikus* természetének megvilágítása volt. A kapitalizmus állandó *szerkezeti változások* útján halad előre.[2] A *„teremtő pusztítást"* (creative destruction) Schumpeter a tőkés rend legfontosabb jellegzetességeként azonosította.[3] Felismerte, hogy a monopóliumok vagy oligopóliumok nem jelentenek védelmet

[1] Schumpeter 1975, 61. p.

[2] „A kapitalizmus természete szerint a gazdasági változás formája vagy módja, és nem csak arról van szó, hogy sohasem áll egy helyben... A kapitalizmus motorját mozgásban tartó alapvető hajtóerő azokból az újfajta fogyasztási cikkekből, a termelés és a szállítás új módjaiból, az új piacokból, az ipari szervezet új formáiból ered, amit a kapitalista vállalkozás teremt" (uo., 82–83. pp.).

[3] Schumpeter 1975, VII. fej.: „A teremtő pusztítás folyamata", 81–86. pp.

új termékek, találmányok, új technológiák, új szervezési eljárások vagy új piacok ellen. Azt állította, hogy a *minőség* versenye fontosabb, mint az árverseny. Rájött arra – és ez rendkívül fontos felfedezés –, hogy a verseny *fenyegetése* legalább olyan erősen befolyásolja a vállalkozók magatartását, mint annak tényleges jelenléte.[4] Schumpeter szerint a kapitalizmus nem más, mint a *dinamikus életrevalóság* a stagnálás maradványai fölött.

Noha elismerte a klasszikus közgazdászok[5] felbecsülhetetlen hozzájárulását a közgazdaság-tudomány fejlődéséhez, úgy vélte, hogy a *magántulajdon* sokkal fontosabb, mint a tökéletes verseny. A magántulajdon a *nyereség hajtóerejével* együtt nemhogy nem zárta ki, hanem éppenséggel megengedte a társadalmi jó megközelítését. Fenntartotta, hogy nincs semmi belső ok, ami indokolná, hogy a nyereség hajszolása összeegyeztethetetlen a társadalmi jóléttel. A tőkés rend *elfogadható,* mert hasznára van a társadalom többségének.

Schumpeter mindennek ellenére meggyőzte magát arról, hogy a kapitalizmus halálra van ítélve, ha nem ellentmondásai, akkor éppen *sikere* miatt. Úgy vélte, hogy a tőkések osztálya idővel elveszti vállalkozói lelkületét, és legjobb képviselői *lélektelen hivatalnokokká* alakulnak át. Leghíresebb könyve, a *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* egyik mélyen borúlátó fejezetében a „vállalkozói szerep elavulásáról" írt, ami a *beruházási alkalmak eltűnése* miatt áll elő. Habár a gazdasági fejlődés megállását a távoli jövő jelenségének gondolta, világosan úgy érezte, hogy a romlás jelei már az ő korában megmutatkoztak.

[4] „Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy a verseny nemcsak akkor hat, amikor ténylegesen jelen van, hanem akkor is, amikor pusztán egy mindig érzékelhető fenyegetés. Fegyelmez, mielőtt támad" (uo., 75. p. lábj.).

[5] Schumpeter a „klasszikus közgazdászok" fogalmát öt jeles brit személyiségre korlátozta: Adam Smith, David Ricardo, Thomas Robert Malthus, James Mill és John Stuart Mill (uo.).

Sőt mi több, a stagnálást *önbeteljesítő jóslatnak* tekintette. „A haladást ugyanúgy lehet gépesíteni, ahogy a stagnáló gazdaság irányítását, és ez csaknem ugyanúgy hat a vállalkozásra és a tőkés társadalomra, mint a gazdasági fejlődés megállása."[6]

Továbbra is rejtély, hogy mi vezette Schumpetert, ezt a tökéletesen felkészült és művelt közgazdászt arra, hogy ennyire durván félreértse kedvenc társadalmi rendjének természetét. Nincs meggyőző érv, ami leszűrhető lenne személyes társadalmi viszonyaiból. Noha a második világháború meghatározó pillanat volt még azoknak az idősebb értelmiségieknek a számára is, akiknek sohasem kellett attól félni, hogy a harctérre küldik őket, nyughatatlan elméjük igyekezett megragadni a világban lezajló események felfoghatatlan abszurditásának okait.[7] A Vörös Hadsereg győzelme és a Szovjetunió világhatalmi felemelkedése erőteljes és tartós hatást gyakorolt értelmükre és előrevetítette azt a nem észszerűtlen érzést, hogy a nyugati civilizáció falai menthetetlenül omladoznak.[8]

Ez az a pont, ahol Schumpeter és Polányi Károly különös, de kellemes társra lel egymásban. Schumpeter úgy érezte, hogy a kapitalizmus annyira sikeres volt, hogy elpusztított minden védelmet, ami a világot élhetővé tette a legtöbb ember számára. Legfontosabb – és leginkább borúlátó – szavait érdemes idéznünk:

„A tőkés fejlődés folyamata, mind gazdasági mechanizmusa, mind lélektani hatásai nyomán eltüntette a társadalom védelmét.

[6] Uo., 131. p.

[7] Érdekes módon Schumpeter elvetette az imperializmusnak mint a kapitalizmus legfelső fokának a marxista elméletét. Éppen ellenkezőleg, úgy gondolta, hogy „minél inkább kapitalista jellegű egy nemzet szerkezete és beállítottsága, annál inkább pacifistának – mert annál inkább számolja a háború költségeit – fogjuk találni" (uo., 128–129. pp.).

[8] Könyvek egész sora idézte és újította föl a Nyugat hanyatlásának ősrégi gondolatát Oswald Spengler nyomán, aki már 1918-ban a „Nyugat alkonyáról" írt. Spengler (1928), Toynbee (1948). Herman (1997) könyve kitűnő összefoglalását adja az erről szóló gondolatoknak és könyveknek.

Sohasem adott esélyt arra, hogy ez a védelem kifejlődjön, vagy legalább valamivel helyettesíthesse magát. A következményeket megerősíti ugyanennek a folyamatnak egy másik hatása. A kapitalista fejlődés nemcsak az *isten kegyelméből* uralkodó királyt tüntette el, hanem mindazokat a politikai védműveket is, amelyeket, ha fenntarthatók maradtak volna, akkor a falu és a céh képviselte volna őket. Természetesen egyik sem volt fenntartható abban a konkrét formában, ahogy a kapitalizmus megtalálta őket. De a tőkések sokkal nagyobb pusztítást végeztek, mint ami elkerülhetetlen volt. Nekimentek a kézművesipar minden maradványának, ami egyébként végtelen ideig fennmaradhatott volna. Ráadásul rákényszerítették a parasztokra a korai liberalizmus minden áldását – a szabad és védelem nélküli individualista kötelet, amivel felakaszthatta magát.[9]

Amikor a kapitalizmus szétverte a társadalom prekapitalista keretét, akkor nemcsak azokat az akadályokat számolta föl, amelyek előrehaladását gátolták, hanem azokat a külső támfalakat is, amelyek a társadalmat megvédték az összeomlástól. Ez a folyamat, amely a maga könyörtelen szükségszerűségével tűnik ki, nemcsak az intézményes hulladékot takarította el, hanem a tőkés rétegnek azokat a partnereit is, amelyekkel való együttélés lényeges eleme lett volna a kapitalista fejlődésnek. Miután felfedeztük ezt a tényt, amit annyi hamis állítás homályosít el, meglepődhetünk azon, hogy vajon helyes-e a tőkés rendre *sui generis* társadalmi formációként tekinteni, vagy bárhogy másként, mint a feudalizmusnak nevezett társadalmi rend széthullásának utolsó szakaszára. Hajlamos vagyok azt

[9] Ez csaknem tökéletesen leninista szöveg. Lenin volt az, aki örömmel jövendölte meg azt a napot, amikor a tőkések eladják a kommunistáknak azt a kötelet, amivel az utóbbiak kivégzik az előbbieket. Vidám utalás a világ burzsoáziájának állítólagos kielégíthetetlen profitéhségére.

gondolni, hogy sajátosságai elegendőek ahhoz, hogy a kapitalizmust önálló társadalmi típusnak tekintsük és elfogadni, hogy osztályok együttélése, amelyek létüket különböző koroknak és folyamatoknak köszönhetik, inkább a szabály, semmint kivétel lenne – legalábbis így volt a legutóbbi hatezer évben, amióta lovas nomádok alávetették a talaj egyszerű szántóvetőit. De nincs határozott ellenvetésem az ellenkező felfogással szemben sem."[10]

Két fantasztikus bekezdés, amelyet nyugodtan írhatott volna a szocialista Polányi. A fenti kijelentés – és az egész ezt követő alfejezet – nem kevesebbet állít, mint hogy a *kapitalizmus elpusztítja a társadalom intézményi kereteit*. Ez pontosan ugyanaz, amit Polányi saját kapitalizmusbírálatának középpontjába állított.

„A modern társadalom fejlődésének dinamikáját egy évszázadon át kettős mozgás irányította: a piac folyamatosan terjeszkedett, ez azonban ellenmozgásba ütközött, ami meghatározott irányokban fékezte a bővülést. Bármilyen létfontosságú volt is a társadalom védelme szempontjából egy ilyen ellenmozgás, végső soron összeegyeztethetetlen volt a piaci önszabályozással, és magával a piaci rendszerrel is.

Ez a rendszer rohamosan fejlődött, elnyelt teret és időt, és a banki pénzteremtés megjelenésével korábban ismeretlen dinamikát hozott létre. 1914 táján, amikorra elérte maximális nagyságát, magában foglalta a földgolyó minden részét, minden lakóját, sőt még meg sem született nemzedékeit is; fizikai személyeket éppúgy, mint gazdasági társaságoknak nevezett hatalmas fiktív testületeket. Új életforma terjedt el a földön, s olyan egyetemességre tartott igényt, amilyenre nem volt példa azóta, hogy a kereszténység megkezdte pályafutását, csak most a mozgás pusztán materiális szinten zajlott.

[10] Schumpeter 1975, 138–139. pp.

Ám ezzel egyidejűleg megindult egy ellenmozgás is. Ez több volt, mint a társadalom szokásos védekező reakciója a változásra. Egy olyan felfordulásra adott reakció volt ez, ami megtámadta a társadalom szövetét, és lerombolta volna a termelésnek azt a szervezetét is, amelyet a piac életre hívott."[11]

Sok átfedés található a legutóbbi két terjedelmes idézetben, amelyek szerzőik közös aggodalmát tükrözik. Mindkét tudós széles történelmi tablót vázolt fel arról, hogyan pusztította el az előrehaladó kapitalizmus a feudalizmust és rombolta a társadalmat. Mindketten azt hitték, hogy a kapitalizmus kivételesen sikeresnek bizonyult, de messze túlment azon, ami a társadalom számára elviselhető volt. Mindketten úgy érezték, hogy saját belső ellentmondásai csaknem biztossá teszik a kapitalizmus végső eltűnését. Mindketten úgy vélték, hogy a versengő kapitalizmusban megfigyelhető monopolizáció és állami beavatkozás nemcsak szükséges, hanem elkerülhetetlen, noha ennek okairól és társadalmi hasznáról már különbözőképpen vélekedtek. Egyikük sem siratta a *laissez faire* rendszer eltűnését. A szocializmust mindketten *elkerülhetetlennek* tartották még akkor is, ha ellentétes vagy különböző nézeteket vallottak annak igazi természetéről és kívánatos mivoltáról.

A második világháború alatti és utáni borúlátó időszakban ez teljes mértékben összhangban volt az érzékelt történelmi fejlődéssel. Döbbenetes viszont az a felismerés, hogy mind Schumpeter, mind Polányi nagyrészt figyelmen kívül hagyta az akkor létező egyetlen szocializmus, a sztálinizmus kijózanító leckéit.[12]

[11] Polányi 1997, 167. p.

[12] Legyünk igazságosak: Schumpeter könyve legutolsó kilenc oldalát szentelte annak, hogy újraértékelje a szovjet állam szerepét a globális politikában. Elemzése azonban nem tartalmazza sem a szovjet hatalom eredményeit a szocializmus építésében, sem azt, hogy vajon a sztálini modell kínál-e bármit, ami a kapitalizmushoz képest felsőbbrendű. A kilenc oldal kizárólag *külpolitikáról* szól, arról viszont csodálatosan előrelátó megjegyzéseket tartalmaz. Emlékeztet bennünket a *politikai szociológia* fontosságára annak kimondásával, hogy „a sztálinista Oroszországban a külpolitika ugyanaz, mint a cárok idején volt. Az Egyesült Államokban a külpolitika viszont belpolitika"(Schumpeter 1975, 401. p.). Ez lényegbevágó és szemléletes kifejezése annak a ténynek, hogy a diktatúrában a diktátort kevés, vagy semennyi korlát sem köti a külpolitikában, de a demokráciában a választott vezetőnek nincs más választása, mint figyelembe venni a belföldi korlátokat még a külpolitikában is.

Mindebből az a következtetés adódik, hogy Schumpeter és Polányi valamiféle szocializmust nem annak egy elméletileg elképzelhető és pontosan kidolgozott programjából leszűrhető és jól meghatározható *sui generis* jellegzetességei miatt tartott elkerülhetetlennek, hanem azért, mert úgy érezték, hogy a tőkés rend *ellentmondásai* elviselhetetlenné teszik a kapitalizmust nemcsak a dolgozó tömegek, hanem az *uralkodó osztályok* számára is. Nem számít igazán, hogy Schumpeter ezeket az ellentmondásokat a vállalkozói sikerben és a termelés bürokratizálódásában ismerte föl, míg Polányi általában inkább a piaci rendszer végső kudarcát hangsúlyozta. Mindkét borúlátó következtetés tarthatatlannak bizonyult nemcsak a gyakorlatban, hanem elméletileg is. Nem volt és továbbra sem látszik semmiféle vége a világméretű piaci kapitalizmusnak. Nem volt és továbbra sincs hajnala semmiféle nem piaci szocializmusnak.

Schumpeternek teljesen igaza volt abban, hogy állította: a tőkések osztálya nem képes a túlélésre anélkül, hogy sorait ne töltené föl újra meg újra sikeres vállalkozókkal. De pontosan ez történik napjainkban is. Ha a gazdasági hatalom szerkezete *nem túlságosan monopolisztikus,* és a politikai hatalom szerkezete *nem túlságosan oligarchikus,* akkor új vállalkozók sikeresen felemelkednek és beépülnek a burzsoáziába. Ez nem csupán a kapitalizmus életerejét, hanem annak *fölényét* is bizonyítja. Más szavakkal: a *nyílt gazdaság* és a *nyitott társadalmak*

a kapitalizmus és a demokrácia túlélési képességének elsőrendű bizonyítékai.

De térjünk vissza Schumpeterhez, mert igazságot kell szolgáltatnunk neki annyiban, hogy ő kizárólag *programokat* (blueprints) hasonlított össze, elméleti modelleket, nem pedig valóban létező gazdasági és társadalmi rendszereket.[13] És ő a marxi példát követte. Némi gúnnyal azt is mondhatnánk, hogy Schumpeter csaknem ortodox marxista volt ebben a tekintetben.

Érvelését azzal kezdte, hogy a „szocializmus fölényét csak a nagyvállalatokkal, vagyis a »monopolista« kapitalizmussal szemben kell bizonyítani, mert akkor a »versengő« kapitalizmussal szembeni fölény még inkább *(a fortiori)* következik. Ez nyilvánvaló könyvem XVIII. fejezetéből" – írta Schumpeter.[14]

Igaz, feltéve, ha a monopolkapitalizmust magasabb rendűnek tartjuk, mint a *laissez faire* változatot. Sok tudós ezt másképp gondolta.[15] De ha elfogadjuk Schumpeter érvelését, hogy a monopolizáció és az állami beavatkozás a kapitalizmus figyelemre méltó előrehaladása (ami mellett igen szemléletesen érvel könyve XVIII. fejezetében), akkor rendben lévőnek tűnik, hogy az *adminisztratív* kapitalizmust az *adminisztratív* szocializmussal vetjük össze.

[13] Ez világosan kiderül könyve XVIII. fejezetének címéből: Programok összehasonlítása (Comparison of Blueprints). A harmadik alfejezet címe szintén meggyőző. „A szocialista program fölényének esete" (The Case for the Superiority of the Socialist Blueprint) (Schumpeter 1975).

[14] Uo., 188–189. pp.

[15] Közéjük tartozik Rudolf Hilferding, a német szociáldemokrácia egyik legfontosabb tanítómestere és apostola, aki vitatta volna Schumpeter állítását. Úttörő jelentőségű könyvet írt a kapitalizmus új szakaszáról *Finánctőke* (Das Finanzkapital) címmel (ami először Bécsben jelent meg 1910-ben). Hilferding az állam által támogatott monopolkapitalizmust a *hanyatlás szakaszaként* fogta föl, ami válságokhoz és valószínűleg összeomláshoz vezet. Ezzel a megközelítéssel szemben Schumpeter a monopolizációt és az állami beavatkozást haladásnak és előrelépésnek minősítette, ami szerinte a kapitalizmus életerejét mutatta.

Könyve legfontosabb alfejezetében Schumpeter világossá tette, hogy a szocialista *programot* (blueprint) a kapitalizmusénál *magasabb rendűnek* tekinti. „A szocialista gazdaságban minden... egyedülálló módon előre meghatározott. De ha létezne is egy elméletileg meghatározható állapot, ezt sokkal nehezebb és költségesebb elérni a kapitalizmusban, mint a szocialista gazdaságban."[16]

Ezt a döbbenetes állítást azzal támasztotta alá, hogy a szocializmusban kevesebb fölösleges kapacitás lenne, ez pedig enyhítené, vagy eltüntetné az üzleti ciklusokat, amelyek olyan nagy pusztítást végeztek a tőkés gazdaságban. Schumpeter szerint „a fejlődés tervezése, különösen a termelési ágakban felbukkanó új vállalatok tevékenységének rendszeres összehangolása és termékeik rendezett időbeli elosztása összehasonlíthatatlanul hatékonyabb lenne abban, hogy megelőzze mind a túltermelést, mind pedig a visszaesést, mint amennyire a kamatláb vagy a hitelkínálat automatikus vagy tudatos változása képes lehet erre. Valójában ez megszüntetné a termelés ciklikus hullámzásának okait, miközben a kapitalista gazdaságban ezt legföljebb enyhíteni lehet."[17]

Ez rendkívül lényeges téma. A huszadik század első felében, tehát 1950 előtt a fejlett nyugati kapitalizmus nem alkalmazta a keynesi ihletésű kormányzati keresletszabályozást az üzleti ciklus kilengéseinek fékezésére, vagy legalább annak pusztító társadalmi hatásainak enyhítésére. Schumpeter nem láthatta előre azoknak a megelőző intézkedéseknek az erőteljes alkalmazását, amelyek a kapitalizmust eléggé megszelídítik ahhoz, hogy kilengései elviselhetők legyenek. De bíráló megközelítése súlyos logikai hibában szenvedett, mert – állításával ellentétben – a „létező kapitalizmust" a szocialista programhoz

[16] Schumpeter 1975, 194. p.

[17] Uo., 195. p.

hasonlította, nem pedig a létező szocializmushoz. Vagy programokat, vagy létező valóságokat kell összevetni. Schumpeter elvesztette a vitát azzal, hogy egyrészt félreértette a kapitalizmus valóságát, másrészt figyelmen kívül hagyta a szovjet sztálinista kommunizmusét.[18]

Sajnos Schumpeter azt sem tudta eldönteni, hogy vajon az *ő* szocialista programja alapvetően piaci vagy parancsgazdasági elveken nyugodott-e. (Még akkor is, ha valaki a szocializmust a kettő keverékeként határozza meg, bölcs dolog azonosítani annak meghatározó jellegzetességét: piac vagy parancs.) Habár Schumpeter sohasem ismerte el a fogyasztói szuverenitás felszámolását, ami arra utal, hogy a piaci erőket beemelte társadalmi modelljébe, tökéletesen megbékélt azzal, hogy a munkaerőt *központilag osztják el* aszerint, ahogy a központi tervezés meghatározza a gazdaság igényeit. Még azt is elfogadta, hogy

[18] Könyve következő fejezetében, amelyik az „Emberi tényező" (The Human Element) címet viseli, sokszor hivatkozik szovjet példákra (Schumpeter 1975, 200–218. pp.). Ebben a fejezetben Schumpeter eltért a „programot programhoz" hasonlító megközelítéstől. Ennek következtében még megdöbbentőbb állításokat sikerült megfogalmaznia, amikor hangsúlyozta a bolsevik gyakorlati intézkedések észszerűségét és hasznosságát. Úgy tűnik föl, hogy elfogadta a szovjet kormány *autoritáriánus módszereit* a munkafegyelem megerősítésében. Előnyösnek, talán kifejezetten a felsőbbrendűség jelének tartotta, hogy a „szocialista vállalatvezetés részéről az elbocsátás a létfeltételek elvesztését is jelentheti, amit más állás elfogadásával nem lehet visszaszerezni" (uo., 215. p.). Még a szakszervezetek kiherélését is jóváhagyta Oroszországban Trockij azon megjegyzése alapján, hogy „az osztályharc megszűnésével a termelést akadályozó módszereknek is el kell tűnniük, és a kollektív megállapodások jellege meg kell hogy változzon" (uo., 217. p.). Úgy tűnik föl, hogy elfogadta az oroszországi fejlődésnek azt a gyakorlati megoldását, ami a pluralista intézményeknek a sztálinizmus monolit építményébe való betagolásához vezetett. Vajon ez eltévelyedése olyasvalakinek, aki szocialista akart lenni, vagy egészen természetes hajlama egy őskonzervatívnak, aki Szovjet-Oroszországot éppen azokért a jelenségekért kezdte el ünnepelni, mint amik a szociáldemokraták számára olyannyira visszataszítóak voltak?

a munkaerő vezénylése *katonai szabályok* szerint történjen. Annak fényében, hogy Trockij idejekorán ragaszkodott a munkaerő militarizálásához, Schumpeter felfogása a parancsgazdaság ellentmondásoktól mentes alkalmazását illetően egészen bolsevik jellegű volt.[19]

Schumpeter saját következtetését az alábbi figyelemre méltó módon fogalmazta meg: „Könyvem második részének érvelése abban a marxi nézetben foglalható össze, hogy a gazdasági folyamat *saját maga* társadalmasításának irányába hat – egyúttal pedig az emberi lélek társadalmasításának irányába is. Ez alatt azt értjük, hogy a szocializmus technológiai, szervezési, kereskedelmi, közigazgatási és lélektani előfeltételei egyre inkább teljesülnek. Képzeljük el a dolgoknak azt az állapotát, amit a jövő tartogat, ha ezt az irányzatot előrevetítjük. Az üzleti életet, a mezőgazdaságot kivéve, néhány bürokratikus szervezet uralja. A fejlődés lelassult és gépesítetté, illetve tervezetté vált. A kamatláb a nullához közelít. Nem időlegesen,

[19] Ebben a tekintetben Schumpeter egyesítette saját felfogását a bolsevik valósággal és úgy hivatkozott szovjet gyakorlati megoldásokra, mint amelyek *összhangban* voltak az ő programjával. Ennek következtében úgy vélte, hogy a sztálinizmus *igazi szocializmus* volt. Úgy érezte, hogy az a kegyetlenség és könyörtelenség, amivel az egyébként valódi szocialista módszereket átültették a gyakorlatba, kizárólag a helyzet „éretlenségéből fakadt, az ország helyzetéből és a kormányzást végző személyek minőségéből. Más körülmények között, a fejlődés más szakaszaiban, más kormányzókkal ez nem lenne szükséges" (uo., 218. p.). Ez visszatükrözi Schumpeter szilárd meggyőződését, hogy a szocializmus elkerülhetetlenül *autoritáriánus rendszer* volna, ami rákényszerülne szigorú fegyelmező eszközök alkalmazására függetlenül attól, hogy azokat civilizált vagy nem civilizált módon vezetik be. Ez sokat elmond Schumpeter szocializmus-felfogásáról, ami immár nem pusztán egy program volt, hanem a kapitalizmus szétesésének gyakorlati következménye. Ezt a következtetést tovább erősíti könyvének következő fejezete, ami a szocializmusba való átmenettel foglalkozik és éles különbséget tesz az érett és éretlen feltételek mellett végrehajtott társadalmasítás között (uo., 219–231. pp.).

a kormányzati politika nyomása, hanem folyamatosan és állandóan a befektetési lehetőségek szűkülése miatt. Az ipari tulajdon és irányítás elszemélytelenedik – a tulajdon részvények és kötvények tartásává silányul, a vállalatvezetők pedig a hivatalnokok észjárását veszik föl. A tőkés indíték és értékrend elvész. Hosszú távon nyilvánvaló tehát az átmenet a szocializmusba."[20]

Marx sem tudta volna szebben és meggyőzőbben leírni ezt a folyamatot.

A konzervatívok és szocialisták rendszerint sok mindenben egyetértenek. Mindegyikük gyanakvó azzal szemben, amit túlzott individualizmusnak tekintenek, és hajlamosak ragaszkodni a *kollektivizmus kényelmes védelméhez*, illetve újra felfedezni azt. A szervezett kollektivizmusnak az a formája, amihez előszeretettel vonzódnak, az *állam*. Tetszik nekik a nagy és erős állam. Gyakran jobban szeretik a nagyobb egyenlőséget még a kevesebb szabadság árán is. Végül, de nem utolsósorban mindkét típus fontosabbnak tekinti a társadalmi, mint a gazdasági ügyeket.[21]

Miután lelkesen ünnepelte a tőkés vállalkozó példamutató individualizmusát, a konzervatív Schumpeter beletörődött abba, hogy elfogadja az általa *adminisztratívnak* nevezett szocializmus felemelkedését. A szocialista Polányi viszont mindig ünnepelte a társadalmat, mint az emberi cselekvés végső célját. A szabad piacot *halálos fenyegetésnek* tekintette a társadalom stabilitására nézve. Noha elfogadta a piacok haladó szerepét a vagyon és az anyagi gazdagság létrehozásában, világosan elutasította, mint társadalmat integráló intézményt.

[20] Uo., 219. p.

[21] Ezek természetesen sokkal inkább irányzatok, semmint kidolgozott elméletek. Konkrét tantételek elemzésére itt nincs hely és szükség. Schumpeter és Polányi nézeteinek döbbenetes hasonlósága miatt viszont szükséges rámutatni a konzervativizmus és a szocializmus közös gyökereire.

Úgy tűnik föl, hogy Schumpeter beleesett a historicizmus csapdájába[22] – és ez nem véletlen azok esetében, akik elkerülhetetlennek tartották a kapitalizmus bukását és a szocializmus eljövetelét. Polányi követte Schumpetert a gödörbe. Felismerve azt, hogy a kapitalizmus előtt a piacok sohasem voltak a gazdaság és a társadalom integrálásának fő tényezői, azt vetítette előre, hogy ez a jövőben sem lehet így. Az *önszabályozó piacon* alapuló kapitalizmus – és a *piaci társadalom*, ahogy szerette megnevezni – a *kivétel* volt, nem pedig a szabály.[23] És ha egy új típusú nem piaci rendszer majd felváltja a kapitalizmust, mert a piaci társadalom nem képes a túlélésre, akkor az csakis a szocializmus lehet. Ez a társadalom *egyenjogúsítása* lesz: a piac által uralt gazdaság alárendeltségéből való felszabadítása.

Ezt az érvelést azonban több megjegyzés árnyalhatja. Fontos visszatérni a gazdaságnak a társadalomba való *beágyazottságához*. Polányi fő szabályként azt tartotta, hogy a társadalom fennmaradásához a gazdaságnak mindig a társadalom szilárd ellenőrzése alatt kell lennie. Bírálva a kapitalizmust, ami szerinte azzal volt egyenértékű, hogy a piac uralta a társadalmat, úgy

[22] Karl Popper elvetette a historicizmust – és vele együtt nyilvánvalóan a szocializmus elkerülhetetlenségét is. Lásd a következő fejezetet.

[23] „...a mi korunkat megelőzően a piacok mindig csak a gazdasági élet kiegészítői voltak. A gazdasági rendszert általában magába szívta a társadalmi rendszer, és azt láttuk, hogy bármilyen magatartási elv uralkodott is a gazdaságban, a piaci séma összeegyeztethető volt vele. A barter vagy az árucsere elve, amely e séma alapja, nemigen terjeszkedett a többi elv rovására. Ahol a piacok igen fejlettek voltak, mint a merkantilista rendszerben, egy központi adminisztráció ellenőrzése alatt virágoztak, amely erősítette mind a parasztgazdaság, mind a nemzeti élet autarchiáját. A szabályozás és a piacok igazából együtt fejlődtek ki. Az önszabályozó piac ismeretlen volt, az önszabályozás eszméjének felbukkanása voltaképpen teljesen megfordította a fejlődés irányát. A piacgazdaság alapjául szolgáló rendkívüli előfeltevéseket csak ezen tények fényében lehet teljesen megérteni" (Polányi 1997, 88. p.).

vélte, hogy ez halálos fenyegetést jelent a társadalom stabilitására. Polányi szerint ennek a fenyegetésnek a legfontosabb megjelenési formája az volt, hogy a piac *elvált a szabályozástól és önszabályozóvá* vált.

„Az önszabályozó piac nem kevesebbet követel, mint a társadalom intézményes szétválasztását gazdasági és politikai szférára. Ez a dichotómia valójában csak újrafogalmazása az önszabályozó piac létezésének a társadalom mint egész szempontjából. Mondhatnánk, hogy a két szféra elkülönültsége mindig és minden típusú társadalomban fennáll. Ez a következtetés azonban tévedésen alapulna. Igaz, hogy egyetlen társadalom sem létezhet olyan rendszer nélkül, amely biztosítja a rendet a javak termelésében és elosztásában, ebből azonban nem következik elkülönült gazdasági intézmények létezése. A gazdasági rend a társadalmi rend függvénye csupán. Mint láttuk, a törzsi, a feudális vagy a merkantilista körülmények között nem volt külön gazdasági rendszer a társadalomban. A tizenkilencedik századi társadalom, amelyben a gazdasági tevékenység el volt szigetelve és jól látható gazdasági indíték tartozott hozzá, egyedülálló kivétel volt."[24]

Ez némileg homályos érvelés. Egy dolog az, hogy a gazdaság elkülönül a többi társadalmi létszférától, megint másik dolog az, hogy úgy válik el, hogy aláveti a politikát és minden más társadalmi létszférát saját uralmának és törvényeinek. A felvilágosodás és a modernizáció jelentették pontosan azokat a szellemi és intellektuális folyamatokat, amivel *minden egyéb szféra* kibontakozott a politika fogságából. De egyenjogúságuk nem szükségképpen jelenti azt, hogy most ők uralják a többit. Ez a gazdaságra is igaz. A tőkés társadalmi rendben a piacok nem kerekednek a többi létszféra fölé, nem uralják azokat, legföljebb egyenlő jogot nyernek, *viszonylagos önmozgásra, autonómiára*

[24] Uo., 92. p.

tesznek szert.[25] A piacok nem vetik maguk alá a politikát; azzal, hogy integrálják a kapitalista gazdaságot, a politikai szféra mellé lépnek és együttműködnek más autonóm vagy félautonóm társadalmi létszférákkal.[26] Hibás az a következtetés, hogy a viszonyuk csakis alá-fölé rendelt lehet, ahol egyik vagy másik szükségképpen uralja a többit.[27]

Polányi szerint a kapitalizmus „eredendő bűne" az volt, hogy az önszabályozó piac a munkaerőt, a földet és a pénzt *fiktív árukká* változtatta.

„A lényeg a következő: a munkaerő, a föld és a pénz nélkülözhetetlen elemei az iparnak, ezeknek tehát ugyancsak piacokban kell megszerveződniük. Valójában ezek a piacok a gazdasági rendszer abszolút alapvető részét alkotják. De a munkaerő, a föld és a pénz nyilvánvalóan *nem* áruk, így az a posztulátum, hogy mindent, amit vesznek és eladnak, eladásra termelnek, ezekre vonatkozóan a leghatározottabban nem igaz. Más szóval, az áru empirikus definíciója szerint ezek nem áruk. A munka egyszerűen más megnevezése egy olyan emberi tevékenységnek, amely magával az élettel jár. Nem eladásra termelik, hanem teljesen más okokból, és ez a tevékenység nem választható el az élet többi részétől, nem tárolható és nem mozgatható. A föld a természet másik megnevezése csupán, amelyet nem az

[25] Senki sem bizonyította ezt szemléletesebben, mint maga Polányi könyve első fejezetében, amikor leírta a politikai és gazdasági tényezők közötti szoros kölcsönös függőséget és együttmozgást a „százéves béke" idején.

[26] „Míg a kommunista rendszerben a politikai szféra fontosabb volt, mint a gazdasági, ez nem jelenti azt, hogy a kapitalizmusban ez pont fordítva van. A politika és a gazdaság közötti összjáték és kölcsönhatás sokkal finomabb, valószínűségi, aprólékos és kiegyensúlyozott" (Bokros 2013, 58. p.). Ezt a mondatot már idéztem a 145–146. oldalon.

[27] Ez tipikus a totalitárius társadalmakban, ahol a politika uralja és bekebelezi a társadalmi lét többi szféráját. Éppen ezért tekinthető a kommunizmus és a fasizmus egyaránt antimodern ideológiának és a társadalmi haladás visszafordulásának.

ember hozott létre. Végül a tényleges pénz pusztán a vásárlóerő jelképe, amelyet általában nem termelnek, hanem banktevékenységen vagy az állami pénzügy mechanizmusán keresztül jön létre. Ezek egyikét sem eladásra termelik. A munkaerő, a föld és a pénz áruként való jellemzése teljesen fiktív."[28]

Ez a bekezdés szemléletesen visszatükrözi Polányi mélyen átérzett és őszinte felháborodását a piaci kapitalizmus lélektelen kegyetlensége miatt. Mint a tények tudományos leírása és következményeik pontos megragadása azonban nagyon sok kívánnivalót hagy maga után.

Először is távolról sem nyilvánvaló, hogy a munkaerő, a föld és a pénz nem tekinthető árunak csupán azért, mert Polányi saját meghatározását használva nem eladásra termelték őket. Ez a meghatározás nem tűnik működőképesnek. Sok dolgot, amit eredetileg nem szándékoztak eladni, el lehet adni – és bizony rendszeresen eladják őket. Piaci adásvétel tárgyai lehetnek a későbbiekben. Termékek, különösen tartós cikkek, életciklusuk folyamán bármikor elnyerhetik az áru jelleget, teljesen függetlenül létrehozójuk eredeti szándékától. A szándék nem játszik szerepet, nem tesz különbséget. Például kulturális termékeket és teljesítményeket nem biztos, hogy eladásra termeltek a nyereség szándékával, mégis rendszeresen eladják őket a lelkes közönségnek, ami megveszi azokat. Ez elkerülhetetlen sorsuk, bármi volt létrehozójuk eredeti szándéka vagy indítéka.[29] Az, hogy valami pusztán termék, vagy egyszersmind áru is, korántsem egymást kölcsönösen kizáró jellegzetesség.

[28] Polányi 1997, 93–94. pp.

[29] Ez a téma emlékeztet arra a terméketlen vitára, ami a kádári szocializmus alatt lázasan kibontakozott a múlt század hetvenes éveiben. A kérdés éppen az volt, hogy vajon szabad-e a kultúrát „leértékelni" és „megalázni" azzal, hogy árunak nevezzük. Ugyanezt az értelmetlen érvet használták és használják ma is a piaci ihletésű reformok ellenzői az egészségüggyel kapcsolatban a kapitalizmusba való átmenet során és nyomán.

Másodszor a munkaerőt, a földet és a pénzt *jelentős mértékben eladásra* termelik. Az oktatás – amit gyakran úgy nevezünk, mint *beruházás az emberi tőkébe* – az egyik módja annak, hogy a munkaerőt értékesebbé és piacképesebbé tegyük. Ezzel az égvilágon semmi probléma nincs, semmi felháborító vagy visszataszító. Igaz, hogy a föld a természet része, de ezzel egyidejűleg emberi beavatkozás révén áruvá válhat. Ha beruházásokkal növeljük termőerejét vagy javítjuk infrastruktúráját, az értékesebbé emeli, ez pedig jövedelmezőbbé teszi akár mint termelési tényezőt, akár mint másoknak eladható árucikket. A föld sohasem csupán a természet része, hanem mindig vannak *társadalmi jellemzői.* A pénz még bonyolultabb kérdés. Noha határozottan megtestesíti a vásárlóerőt, mindig több, mint pusztán vásárlóerő. Önmaga valódi adásvétel tárgya, nem csupán történelmileg hagyományos termékpénz formájában, hanem még mai modern *hitelpénz* formájában is. Semmi fiktív nincs benne, mindez valóságos. A pénzt széles körben és óriási összegekben adják-veszik a hitel-, deviza- és a származékos ügyletek világméretű piacain. A termékpénzt és származékait (a termékpénzre vonatkozó jogokat és követeléseket) ugyanúgy adták-vették a tőkés előtti társadalmakban és a szocialista parancsgazdaságokban is, legalábbis a fekete-, vagy az árnyékpiacokon. Mind a termékpénzt, mind a hitelpénzt kifejezetten eladásra termelik, illetve hozzák létre, ami még Polányi saját meghatározásának is megfelel. Értelmetlennek tűnik elválasztani a pénzt a piactól és úgymond „fiktív" árunak tekinteni. Ezt a felfogást a történelmi tények sem támasztják alá.

De a legnagyobb probléma Polányi leginkább figyelemreméltó fogalmával, a *beágyazottság megszűnésével* (disembedding) kapcsolatban merül föl. Polányi szerint ez a tizenkilencedik századi tőkés fejlődés meghatározó jellemvonása, ami egyúttal veszélybe sodorja az egész társadalmat.

Polányi elismeri, hogy a szabadelvű kapitalizmus világra jötténél a politika bábáskodott; tehát az önszabályozó piac nem születhetett volna meg *állami beavatkozás* nélkül. Sőt mi több, nagymértékű szabályozás keletkezett, ami az „állam közigazgatási feladatainak óriási megnövekedéséhez vezetett".[30] Polányi tehát nyíltan elismerte, hogy az állam és a piac, a politika és a gazdaság szorosan együtt élt és együtt mozgott, nem pedig az előbbi alá volt rendelve az utóbbinak. Ha ezt a történelmi folyamatot a gazdaság politikába való beágyazottságának megszűnéseként, a gazdaságnak az állami ellenőrzés alóli felszabadulásaként értelmezzük, akkor legalábbis arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Polányi szerint a *laissez faire* kapitalizmus *létezett* a valóságban.[31]

De ez teljesen rossz következtetés lenne, hiszen könyve más helyein Polányi többször maga kijelentette, hogy a beágyazottság

[30] „A *laissez faire* egyáltalán nem volt természetes. A szabad piacok sohasem jöttek volna létre pusztán attól, hogy hagyják a dolgokat menni a maguk útján. Ahogy a szövetgyárakat – a vezető szabadkereskedelmi ipart – védővámok, exportösztönzők és közvetett bérszubvenciók révén teremtették meg, magát a *laissez faire*-t is az állam erőszakolta ki. A harmincas és negyvenes évek nemcsak a korlátozó szabályokat hatályon kívül helyező törvénykezésnek, hanem annak is a tanúi voltak, hogy *erőteljesen növekedtek az állam adminisztratív funkciói*. Így már rendelkezésre állt egy olyan központi bürokrácia, amely alkalmas volt a liberalizmus hívei által kitűzött feladatok elvégzésére" (kiemelés – B. L.), (Polányi 1997, 178. p.).

[31] Fred Block, aki jól informált bevezetőt írt *A nagy átalakulás* 2001-es angol nyelvű kiadásához, és állítja, hogy a beágyazottság fogalma volt „talán Polányi leghíresebb hozzájárulása a társadalomtudományokhoz", elismerte, hogy ez „rettenetesen sok zavar forrása lett." Habár elfogadta, hogy Polányi sok bekezdése könnyen félreérthető és úgy vélte, hogy még a nagy francia gazdaságtörténész, Fernand Braudel is áldozatául esett ennek a hibának, kijelentette, hogy „Polányit gyakran félreértik, amikor azt az állítást tulajdonítják neki, hogy a tizenkilencedik századi kapitalizmus felemelkedésével a gazdaság kibontakozott a társadalomból és annak urává lett" (Block 2001, xxiv. p.). Sajnos Polányi értelmezése nem egyszerű. A zavar forrása maga Polányi. Következetlen érvelése sok következtetését tarthatatlanná teszi.

felszámolása csak *törekvése* volt a gazdasági liberálisoknak, de ez nem sikerült. Ez sohasem vált valósággá, mert a társadalom mindig elégséges védekező mechanizmusokat állított fel saját megsemmisülése ellen. Ha viszont a védekező mechanizmusokat sikerült bevezetni, akkor nem létezhettek önszabályozó piacok, még kevésbé fiktív áruk. Ha mindez csak teljesületlen törekvése volt a gazdasági liberálisoknak és szabadelvű politikusoknak, akkor viszont hogyan omolhattak össze a nem létező önszabályozó piacok? Megfordítva: ha az önszabályozó piacok 1929-ben végleg összeomlottak, akkor hogyan lehet azt állítani, hogy ez pusztán meg nem valósult törekvések tárgya volt?

Miután azonosítottuk Polányi máskülönben szemléletes szövegének ezt az alapvető ellentmondását, érdemes idézni könyvének azt a kulcsfontosságú bekezdését, ami legfontosabb üzenetét hordozza.

„Tézisünk az, hogy az önszabályozó piac eszméje magában foglalt egy merev utópiát. Ilyen intézmény egy pillanatig sem létezhetett volna a társadalom emberi és természeti szubsztanciájának megsemmisítése nélkül. Az embert fizikailag tette volna tönkre, környezetét pedig pusztasággá változtatta volna. A társadalomnak óhatatlanul intézkednie kellett önmaga védelmében, de minden intézkedés rongálta a piac önszabályozását, bomlasztotta az ipari életet, és így egy másik módon is veszélyeztette a társadalmat. Ez a dilemma kényszerítette egy meghatározott kerékvágásba a piaci rendszer fejlődését, és végül ez züllesztette szét a piaci rendszerre alapozott társadalmi szervezetet."[32]

Ez az a pont, ahol a szocializmus ismét bejön a képbe. Polányi elméletének talaján a beágyazottság megszűnéséből fakadó problémák természetes és logikus megoldása a szocializmus. A gazdaságot be kell ágyazni a társadalomba.

[32] Polányi 1997, 8. p.

Ez a csakugyan forradalmi változás azonban többféle módon mehet végbe. Egyik lehetséges változat a fasizmus, ami számos európai országban előretört a múlt század húszas és harmincas éveiben.[33] A másik a szocializmus, amely abban az időben kizárólag a Szovjetunióban (és Mongóliában) létezett.

„A szocializmus lényegében az ipari civilizáció belső tendenciája az önszabályozó piac meghaladására oly módon, hogy tudatosan alárendeli azt egy demokratikus társadalomnak. Az ipari munkások számára természetes ez a megoldás, mert nem látnak rá okot, hogy miért ne lehetne a termelést közvetlenül szabályozni, és miért kellene a piacoknak egy szabad társadalom hasznos, de alárendelt jelenségénél többnek lenniük. Az egész közösség szempontjából a szocializmus pusztán annak a vállalkozásnak a folytatása, hogy a társadalmat egyének jellegzetesen emberi kapcsolatrendszerévé tegye, ami Nyugat-Európában mindig a keresztény hagyományokkal kapcsolódott össze. A gazdasági rendszer szempontjából viszont radikális eltérés a közvetlen múlttól, amennyiben szakít azzal a kísérlettel, hogy a magánnyereséget a termelőtevékenységek általános ösztönzőjévé tegye, és nem ismeri el magánszemélyek jogát, hogy rendelkezzenek a termelés fő eszközeivel."[34]

[33] Polányi elemzése a fasizmusról hallatlanul fontos, és ennek nyomán jó néhány alapvető kérdés merül föl. Az egyik az, hogy a fasizmus győzelme magyarázható-e elsősorban az 1929–1933 közötti nagy válsággal (Great Depression), ami nélkül a fasizmus az európai történelem múló fuvallata maradt volna az első világháború után. Úgy tűnik föl, hogy Polányi meggyőzte magát arról, hogy ez volt a helyzet. Ez a legfontosabb üzenete annak a híres esszének, amit 1935-ben írt a „Fasizmus lényege" (The Essence of Fascism) címmel, habár a kép árnyalt. Sok tudós azonban másképpen vélekedik, és a fasizmus felemelkedését sok más kulcsfontosságú tényező együttesével magyarázza. Hajlamos vagyok azokkal egyetérteni, akik a fasizmust jóval összetettebb jelenségek alapján igyekeznek megmagyarázni. Ilyen például Kolnai (1938), Nolte (1997) és Ungváry (2014). Ez a téma azonban nem tartozik tárgyunkhoz.

[34] Polányi 1997, 295. p.

Ebből az idézetből világos kell legyen, hogy Polányi a marxi szocializmushoz hasonlóról álmodott, amiben nincs magántulajdon, nincs profit vagy pénzbeli nyereség, nincs többé önszabályozó piac, ami uralná a társadalmat és a politikai tevékenységet. A gazdaság visszatérne oda, ahová természetesen tartozik – *beágyazva a társadalomba,* de egyúttal egy új típusú társadalom demokratikus ellenőrzése alá. Demokrácia igen, mégpedig egyének valamiféle homályosan megfogalmazott emberi kapcsolatainak megfelelően. Polányi úgy vélte, hogy ez sokkal inkább a keresztény hagyományokon alapuló kis méretű szövetkezetek szocializmusa lesz. Szabadság és méltóság. Nem véletlen, hogy Polányi sokat hivatkozott példaképére, Robert Owenre, akit Marx utópistának bélyegzett.[35]

Végül, de nem utolsósorban fontos, hogy Polányi nem utasította vissza azt, hogy a szovjet kísérlet saját utópiájának valamiféle megvalósulása lenne, amivel megerősítette meggyőződését a szocializmus elkerülhetetlenségéről. Meg volt győződve arról, hogy a fasizmusnak a második világháborúban elszenvedett veresége nyomán a jövő nyitva állt a szocializmus előtt. Habár elfogadta, hogy a kommunizmus bolsevik változata nem biztos, hogy példa a nyugati népek számára, hangsúlyozta, hogy Szovjet-Oroszország *hatalmas ösztönzés* a nyugat számára.[36]

[35] Könyvének legutolsó fejezetében Polányi többször hivatkozott Owenre és nézeteire. Ehhez visszatérünk a könyv harmadik részében, amikor a szocializmus kívánatos mivoltát elemezzük.

[36] „Az első világháború óta két olyan változás történt, amely befolyásolja a szocializmus helyzetét. Az egyik az, hogy a piaci rendszer szinte a teljes összeomlásig megbízhatatlannak bizonyult, s ezt a fogyatékosságot még bírálói sem feltételezték róla. A második pedig az, hogy létrehoztak egy szocialista gazdaságot Oroszországban, ami teljesen új utat képvisel. Bár a vállalkozást létrejöttének körülményei alkalmazhatatlanná teszik a nyugati országokra, Szovjet-Oroszország puszta léte mégis erőteljesen hatott. Igaz, hogy fejlett ipar, általános írni-olvasni tudás és demokratikus hagyományok nélkül vágott bele a szocializmusba; holott a nyugati elképzelések szerint ez

Minden furcsaság és kikötés ellenére a sztálinista rendszer megfelelt Polányi követelményeinek a szocialista gazdaságot és társadalmi rendet illetően. Ha ez igaz, akkor felmerül egy leküzdhetetlen akadály. Ha nem voltak kilátások a szocializmus humanistább változataira, akkor a szocialista Polányi számára ez komoly korlátot jelentett abban, hogy a szocializmust kívánatosnak tekintse. A humanista magyar számára ez személyes tragédia volt.

Polányi szocialista volt és demokrata. A sztálini rendszert a szocializmus olyan megvalósulásának tartani, amely reményt és ösztönzést jelent a nyugati népek, a nyugati szocialista-szociáldemokrata mozgalmak számára – nos, ez teljesen valószerűtlen következtetés volt. Példája a kívánsággal telített gondolkodásnak (wishful thinking). A szovjet kommunizmus éppenhogy elítélendő eltérésnek mutatkozott attól a marxi ihletésű eszménytől, amit a legtöbb ortodox marxista abban az időben még magáénak vallott.[37]

De ettől még valóban szocializmus volt.

a három dolog a szocializmus előfeltétele. Ettől váltak speciális módszerei alkalmazhatatlanná másutt, de ettől még inspiráló erővé vált" (Polányi 1997, 295–296. pp.).

[37] „1917 és 1950 között a szovjet rendszer ideológiai fenyegetést jelentett a nyugat számára, miközben a nyugat katonai fenyegetést a Szovjetunió-nak... Ettől kezdve a nyugat képviselt ideológiai fenyegetést a Szovjetunió számára, miközben az SZSZKSZ katonai fenyegetést a nyugatnak" (Todd 1979, 111. p.).

3.2. A szabadelvű válasz

„A legutóbbi hatvan vagy nyolcvan év intellektuális története tökéletesen felmutatja azt az igazságot, hogy a társadalmi fejlődésben semmi sem elkerülhetetlen; csupán gondolkodásunk teszi azzá."[38]

Hayek és Popper barátok voltak és szabadelvűek. Természetes tehát, hogy a szocializmus elkerülhetetlenségének kérdésére adott válaszuk határozott nem volt.

Leghíresebb könyveik csaknem egy időben jelentek meg; *Az út a szolgaságba* 1944-ben, *A nyílt társadalom és ellenségei* a következő évben. Ismerték egymás munkásságát és kölcsönösen csodálták azt. Szorosan nyomon követték egymás intellektuális és szakmai fejlődését, és – ahogy már említettük – Hayek segített Poppernek visszajönni Új-Zélandról Nagy-Britanniába és elhelyezkedni a London School of Economics (LSE) tanáraként.[39]

Marx és Mises nyomában haladva Hayek abból indult ki, hogy a szocializmust a termelési eszközök *állami tulajdona és a központi tervezés* jellemzi. Negatív megfogalmazásban a szocializmus a *magántulajdon és a profit tagadásán*, illetve *a piac elnyomásán* (helyettesítésén) alapul.[40] Maguk a szocialisták úgy

[38] Hayek 1944, 35. p.

[39] Popper rendkívül hálás volt Hayek segítségéért. Nem csoda, hogy egyik fontos könyvét Hayeknek ajánlotta. Popper (1989) – a könyv eredetileg 1963-ban jelent meg. Hayeket pedig Robbins segítette katedrához.

[40] Hayek fontosnak tartotta megkülönböztetni a szocializmus *céljait és módszereit*. Az eljárás, noha az elválasztás megkérdőjelezhető, lehetővé tette számára, hogy bírálatának középpontjába a módszert és ne a célt helyezze. (Úgy érezte, hogy nem engedheti meg magának a szocialista célok elleni támadást a szocialisták akkori uralkodó szellemi pozíciója miatt.) Számunkra azonban elsősorban az a fontos, hogy Hayek a szocializmust a módszerekkel azonosította, amelyek szerinte *még inkább* meghatározták a szocializmust, mint nyíltan hangoztatott céljai. Hayek szerint a szocializmus „csupán a társadalmi

vélték, hogy a szocializmus olyan új gazdasági és társadalmi alakulat, amelynek az elkerülhetetlenségét elsősorban a fejlődés gazdasági tényezői támasztják alá. Ez lehetővé tette Hayek számára, hogy bírálatát a tervezésre összpontosítsa.

Hayek sohasem tagadta, hogy a központi tervezésen alapuló szocializmus lehetséges, és a szovjet kommunizmust a szocializmus valódi megtestesülésének tekintette. Könyve megírásának idején[41] a kommunizmus sztálini változata már teljes virágában kibontakozott; 1944-ben már több mint egy évtizednyi békebeli és néhány év háborús tapasztalattal rendelkezett. A Szovjetunióban a gazdaság irányítása *adminisztratív parancsok és ellenőrzés* rendszerén nyugodott, amit nem lehetett teljes mértékben megmagyarázni a világháború szükségleteivel és követelményeivel. Nagy-Britannia, ahol Hayek élt, szintén bevezetett rengeteg adminisztratív intézkedést annak érdekében, hogy szűkös erőforrásait a háború megnyerése végett összpontosítsa. Ez azonban mégsem ugyanaz volt, mint a Szovjetunióban. Nagy-Britanniában a piaci erőket *időlegesen felfüggesztették*, de *nem semmisítették meg*. Természetesen sok volt a tervezés, sőt kötelezővé vált a termelési és elosztási terv végrehajtása is. Aztán volt egy másik óriási különbség: a *demokráciát fel sem függesztették*, nemhogy felszámolták volna. Az önkényuralom

igazságosság, a nagyobb egyenlőség és biztonság eszméjét jelentheti, és gyakran így szokás leírni, hiszen ezek a szocializmus végső céljai. De a szocializmus egyúttal azokat a módszereket is magában foglalja, amivel ezeket a célokat igyekszik elérni és amelyeket a legtöbb hozzáértő ember olyannak tekint, hogy a célokat kizárólag ezekkel a módszerekkel lehet gyorsan és teljesen megvalósítani. Ebben az értelemben a szocializmus a magánvállalatok, a termelési eszközök magántulajdonának felszámolását, a »tervgazdaság« rendszerének bevezetését igényli, amelyben a nyereségért dolgozó vállalkozót a központi tervhivatal helyettesíti" (Hayek 1944, 24. p.).

[41] Műve 1976-os reprint kiadásához írott előszavában Hayek bevallotta, hogy könyvét 1940 és 1943 között szabadidejében írta. Szerencséje volt, mert katonai szolgálatára Nagy-Britanniában nem tartottak igényt.

jelei sehol sem mutatkoztak. De érzékelhető volt valamiféle veszélye annak, hogy a háborús módszereket esetleg kiterjesztik a békeidőben. „Létezik ebben az országban az elszánás, hogy a nemzet megszervezésének a háború során a védelem érdekében alkalmazott eszközeit fenntartják a teremtés céljaira is. Létezik a tizenkilencedik századi liberalizmusnak ugyanaz a lenézése, ugyanaz a téves realizmus, sőt cinizmus, az »elkerülhetetlen irányzatoknak« ugyanaz a végzetszerű elfogadása."[42] Hayek azzal a kimondott céllal döntött könyve megírása mellett, hogy harcoljon ez ellen, amit saját szemszögéből nézve rendkívül veszélyes és önbeteljesítő szellemi és politikai áramlatnak tartott.[43]

Politikai gazdaságtani szempontból ez kulcsfontosságú érv. Hayek felismerte, hogy a kötelező utasításokkal járó központi tervezést nagyon sokan nemcsak kívánatosnak, hanem elkerülhetetlennek tartották. Könyvének idevágó fejezete így kezdődik:

„Sokatmondó tény, hogy kevés tervező elégszik meg annak kijelentésével, hogy a tervezés kívánatos. Legtöbbjük megerősíti, hogy nem választhatunk többé, hanem tőlünk független körülmények által kényszerítve vagyunk arra, hogy a versenyt tervezéssel váltsuk föl. Szándékosan táplálják azt a mítoszt, hogy új fejlődési pályára lépünk, de nem szabad akaratunkból, hanem azért, mert a versenyt megsemmisíti az a technológiai fejlődés, amit visszafordítani nem tudunk, de nem is kívánhatunk megakadályozni. Ezt az érvet ritkán fejtik ki – ez egyike

[42] Hayek 1944, *Bevezetés*, 2. p.

[43] Annak érdekében, hogy felrázza közönségét, könyvéhez nagyon erős címet választott. Az ötletet Alexis de Tocqueville-től, a híres tizenkilencedik századi francia arisztokrata tudóstól vette, aki úttörő jelentőségű könyvét (Az amerikai demokrácia) azzal a különlegesen előrelátó figyelmeztetéssel zárta, hogy a demokrácia könnyen önkényuralommá silányulhat (Tocqueville 2000, 2. köt., 4. könyv, VI. fej.: „Miféle önkényuralomtól kell félnie a nemzeteknek?").

azoknak az állításoknak, amit egyik író átvesz a másiktól és addig hajtogatja, amíg megállapított tényként rögzül. De ennek nincs semmi alapja. A monopolizálás és a tervezés irányzata nem ellenőrzésünkön kívül álló »objektív tények« eredménye, hanem azoknak a véleményeknek a terméke, amelyeket fél évszázadon át addig erőltettek és terjesztettek, hogy ez uralja politikánkat."[44]

A második világháborút megelőző fél évszázadban, nagyjából 1890 és 1940 között, kibontakozott három irányzat, amelyek a nyugati világban hozzájárultak sok iparág monopolizálódásához. Az első a *technológia* fejlődése volt, a második a *növekvő méretből fakadó előnyök,* a harmadik pedig a *kormányzati politika*. Hayek nem tagadta az első kettő szerepét, de úgy vélte, hogy hozzájárulásuk az irányzathoz nem egyértelmű.[45] Fő érve azonban az volt, hogy a monopolizálódás elsősorban *tudatos kormányzati politika* eredménye. Következésképpen nem volt semmi elkerülhetetlen abban sem, hogy a piacokat a kötelező központi tervezés helyettesítse.[46] Ez tudatos politikai döntés, ha a szocialisták átveszik a hatalmat, függetlenül attól, milyen formában valósul meg.

[44] Hayek 1944, 32. p.

[45] A tőke koncentrációjáról és centralizációjáról szóló marxi tantétel nem foglal magában mindent, és a jelenség nem bizonyult elkerülhetetlennek. Hilferding (1955), Lenin (1917) és Luxemburg (1913) fontos irányzatokra hívták fel a figyelmet, de azok elkerülhetetlenségét alátámasztani kívánó érveik nem meggyőzőek. Ők maguk is elfogadták, hogy a monopolizációt sok országban – különösen Németországban, az Egyesült Államokban és Oroszországban – kifejezetten kormányzati beavatkozás erősítette föl. Ez rendkívül jellemző volt a megkésett iparosításra, amit a gazdasági indokok mellett legalább annyira stratégiai és katonai megfontolások vezéreltek (Gerschenkron 1962).

[46] Hayek véleménye ebben a tekintetben élesen eltért Polányi álláspontjától. Rendkívül érdekes, hogy Hayek tárgyalt művében kizárólag Polányi Mihály, azaz Polányi Károly öccsének a könyvére hivatkozik (Polányi 1940).

Természetesen lehet úgy érvelni, hogy a szocializmus megteremtése nyomán már nincs választás a kötelező központi tervezés bevezetését illetően. Ebben a vonatkozásban a kötelező központi tervezés tekinthető akár elkerülhetetlennek. De a szocializmus maga nem elkerülhetetlen. Hayek ezt bizonyosnak gondolta, ezért könyvében nem is fejtette ki részletesen. Számára az volt a döntő, hogy a kötelező központi tervezés, ha bevezetik, akkor *elpusztítja a szabadságot*. Ez a következtetés felismerhetetlen maradt a tervezés szocialista hívei számára.[47]

Hayek könyve mindenekelőtt ennek az értékes megfigyelésnek a bizonyítását tartalmazza. Természetesen ezzel feltétlenül foglalkozni kell, de talán egyelőre várhat. Ebben a részben a szocializmus elkerülhetetlenségét tárgyalom. Erre a kérdésre pedig Hayek válasza – világos tudományos és politikai ítéletét illetően – semmiféle kétséget nem hagyott maga után.

Végül még egy megjegyzés: Hayek nem csupán tökéletesen elkerülhetőnek tartotta a szocializmust, amivel elemzésének némi derűlátó színt adott azután, hogy legtöbb liberális könyvét túlságosan borúlátónak vélte, de később még azt is bátran

[47] Habár Hayek nem használta a kötelező tervutasítás kifejezést, mindig úgy gondolta, hogy a szocialista gazdaságban a központi tervezés eredménye nem lehet más, csak kötelező utasítás. Ez nem pusztán logikailag volt nyilvánvaló számára, hanem teljesen megfelelt a sztálini gyakorlatnak is, ami akkortájt a létező szocializmus egyetlen kézzelfogható tapasztalatát kínálta. Fontos felismerni, hogy Hayek sohasem csupán tiszta elméleti felfogásokat elemzett, hanem feladatának érezte a rendelkezésre álló információk alapján a gyakorlat elemzését is. Ezért találhatunk nála sok utalást a sztálinista gazdaság több fontos korabeli leírására. Ezek közül a legjobbakat Chamberlin (1934; 1937), illetve Eastman (1940) írta. Kezdetben mindkét szerző rokonszenvezett a bolsevik kísérlettel, de később szembefordultak vele. Mindketten hosszú ideig éltek a Szovjetunióban, kitűnően ismerték azt. Hayek az akkor egyedül létező szocializmus fejlődését illetően megbízható és hiteles szemtanúnak tekintette őket.

kijelentette, hogy a rendszerszintű szocializmus[48] *hanyatló szakaszába* jutott. A második világháború alatt fékezte küzdelmét a szovjet kommunizmus ellen, hiszen 1941 után Sztálin fontos szövetségese volt Nagy-Britanniának. Később már világosabban, egyértelműbben fejezhette ki magát, korlátok nélkül. Idővel azt is felismerte, hogy „a forró szocializmus... a szervezett mozgalom, amely az állam által irányított olyan gazdasági rendért küzd, ahol a termelési eszközök fő tulajdonosa az állam – már csaknem halott a nyugati világban. Ebben a tekintetben a *szocializmus évszázada 1948 körül nagyjából véget ért* (kiemelés – B. L.). Még saját vezetői is elvetették az általa táplált illúziókat, és maga az elnevezés elvesztette vonzerejét nemcsak az Egyesült Államokban, hanem szinte mindenhol. Természetesen lesznek kísérletek arra, hogy a nevet megmentsék kevésbé dogmatikus, kevésbé doktriner, nem rendszerbe emelt gondolatokat hangsúlyozó mozgalmak számára. De az érv, amit kizárólag a társadalmi reform azon tiszta felfogása ellen használtunk, ami a múltban jellemezte a szocialista mozgalmat, ma már szélmalomharcnak tűnik."[49]

Látnoki szavak, amelyek több mint hetven éve születtek, de ma is érvényesek.

Popper ugyancsak hajthatatlan volt, amikor a szocializmusról – mindenféle szocializmusról, nem csak annak létező szovjet változatáról – azt gondolta, hogy semmiképpen sem elkerülhetetlen. Ezt a kérdést annyira nem találta fontosnak, hogy

[48] Hayek sokféle elnevezést használt a már létező szocializmus sztálinista változatának megjelölésére, amivel elválasztotta azt attól a számtalan szocializmustól, ami abban az időben csupán ideológiai programként jelent meg. Nevezte ezt „forró szocializmusnak", „rendszerszerű szocializmusnak", „leplezetlen szocializmusnak" stb. Mindezeket és még többet tartalmaz könyve 1956-os papírkötésű kiadásának előszava (Hayek 1994), amit az eredeti könyv megjelenésének 50. évfordulójára adtak ki.

[49] Hayek 1994, xxxiii. p.

önállóan nem is tárgyalta. A társadalmi fejlődést sokkal általánosabb keretbe helyezte. A *historicizmus* ellen harcolt, vagyis azon jövendölések ellen, amelyek egyvonalas történelmi fejlődést tételeznek fel. Ebben a vonatkozásban érdemes pontosan idézni azt a bekezdését, amelyben Marx gondolatait értelmezi:

„A gazdasági historicizmus az a módszer, amit Marx a társadalom küszöbön álló változásainak elemzésénél alkalmazott. Marx szerint minden társadalmi rendszernek el kell pusztítania önmagát, egyszerűen azért, mert létre kell hoznia azokat az erőket, amelyek megteremtik a rá következő történelmi korszakot. A feudális rendszer mélyreható elemzése közvetlenül az ipari forradalmat megelőző időszakban könnyen vezethetett volna azoknak az erőknek a feltárásához, amelyek a feudalizmus pusztulását közvetlenül előidézték, csakúgy, mint az eljövendő korszak, a kapitalizmus legfontosabb jellemzőinek a megjövendöléséhez. Hasonlóképpen a kapitalizmus fejlődésének elemzése képessé tehetne bennünket arra, hogy egyfelől feltárjuk azokat az erőket, amelyek összeomlásán munkálkodnak, másfelől megjövendöljük az előttünk álló új történelmi korszak legfontosabb vonásait. Mert természetesen semmi okunk sincs azt hinni, hogy az összes társadalmi rendszer közül egyedül a kapitalizmus tart majd örökké. Ellenkezőleg, a termelés anyagi feltételei és velük együtt az emberi élet formái soha nem változtak olyan gyorsan, mint éppen a kapitalizmus alatt. Azáltal, hogy ily módon megváltoztatja saját alapjait, a kapitalizmusnak is át kell alakulnia és létre kell hoznia az emberiség történetének új korszakát."[50]

Marx próféciájának elemzéséhez Popper az érvelésnek egy különösen elegáns módját választotta. Nevezhetjük ezt fordított bizonyításnak, *visszafelé haladó igazolásnak*.

[50] Popper 2001, 316. p.

Marx gondolatmenetében Popper három logikailag elkülönülő lépést azonosított. A kapitalizmus fejlődése során Marx szerint az első lépés a termelési eszközök felhalmozása (tőkefelhalmozás), ami egyre nagyobb gazdagság felhalmozódását eredményezte egyre kevesebb kézben – ez pedig egyre nagyobb szegénységhez és elnyomorodáshoz (Verelendung) vezetett.[51]

A második lépés következik az elsőből, amennyiben az elsőt ténynek vesszük. Popper úgy vélte, hogy két elsőrendűen fontos következtetés adódik. „Először, hogy a kisszámú uralkodó burzsoáziát és a nagyszámú munkásosztályt kivéve minden osztálynak el kell tűnnie a színről vagy jelentéktelenné kell válnia; másodszor a két osztály közt kiéleződő feszültségnek szükségképpen *társadalmi forradalomhoz* kell vezetnie."[52]

A harmadik lépés azután következik a másodikból, ha a második eredményeit elfogadjuk. Ha a szocializmus győz, akkor a burzsoázia eltűnik. Ha pedig csak egy osztály marad, akkor ez osztály nélküli társadalomhoz vezet, a kizsákmányolástól mentes társadalomhoz. A társadalmi forradalomnak ez az igazi végpontja.[53]

Popper úgy döntött, hogy Marx következtetéseit fordított sorrendben cáfolja meg. Könyvének 18. fejezetében visszautasította a feltételezést a szocializmus elkerülhetetlenségéről, a 19. fejezetben a társadalmi forradalomról szóló rajzot, a 20. fejezetben pedig a kapitalizmus fejlődése ama jellegzetességeinek kifejtését, amelyek elkerülhetetlenül társadalmi forradalomhoz vezetnek.[54] Kivételesen erőteljes és meggyőző cáfolat mindegyik.

[51] Ez az a folyamat, ami állítólag párhuzamos a tőke koncentrációjával és centralizációjával.
[52] Popper 2001, 317. p.
[53] Kifogástalan hegeliánus érvelés, fordított dialektikával, amit Popper elismerően nyugtázott (Popper 2001, 287. p.).
[54] Uo., 18–20. fej., 316–365. pp.

Érdemes összefoglalni Popper érvelésének lényegét – a rövidség kedvéért – történelmi sorrendben.[55]

Marx szerint a kiindulópont a kapitalizmus fejlődésének „gazdasági törvénye", ami kibékíthetetlen ellentmondásokat szül. Ilyen törvény azonban nincs. A tőkefelhalmozás nem vezetett több szegénységhez és nyomorhoz, legalábbis a tizenkilencedik század utolsó harmadában. A proletariátus elnyomorodása nem következett be, noha nem tagadható, hogy a munkásosztály gazdasági helyzetének javulását nem kis mértékben maguknak a munkásoknak az osztályharca eredményezte. Ez viszont ékesen bizonyította, hogy ellentétben Marx felfogásával, a politika távolról sem hatástalan.[56] Még fontosabb, hogy a tőke felhalmozása és a gazdagság összpontosulása ellenére, amelyek a tizenkilencedik század második felében érvényes és megfigyelhető irányzatok voltak, nem mutatkozott bizonyítéka annak, hogy ez magával hozta volna a *„foglalkoztatott munkások fokozódó kizsákmányolását; nemcsak számban, hanem intenzitásban is."*[57] A kizsákmányolás szélesedését és mélyülését végső soron két tényező akadályozta meg. Az egyik az anyagi jólét látványos emelkedése volt a termelékenység jelentős javulásának eredményeképpen (ami Marx várakozásával ellentétben nem vezetett súlyosabb kizsákmányoláshoz

[55] Elegendő utalni Popper érvelésének legfontosabb lépéseire, mert az általa létrehozott szellemi építmény olyan erős és egységes, hogy azóta sem sikerült soha senkinek megcáfolni azt. Úgy tűnik, hogy Schumpeter és Polányi visszatartották magukat minden komoly kísérlettől, hogy Poppert bírálják. A marxisták is inkább úgy döntöttek, hogy figyelmen kívül hagyják Popper szemléletes gondolatait. Ilyen például Kolakowski–Hampshire (1974).
[56] Könyvének 17. fejezetében Popper kimutatta Marx gondolkodásának egyik legnagyobb hiányosságát: „Milyen következményei vannak ennek az államelméletnek? A legfontosabb következménye az, hogy a politika, a jogi és politikai intézmények, valamint a politikai küzdelmek sohasem bírhatnak elsődleges fontossággal. *A politika tehetetlen*" (Popper 2001, 302. p.).
[57] Uo., 345. p.

a profitráta süllyedő irányzata miatt).[58] A másik az „interven-cionizmus", a gazdaságba történő beavatkozás volt, ami nemcsak állami szabályozást jelentett a monopolizálódás elősegítése vagy éppen akadályozása érdekében, hanem a munkások sikeres szervezkedését követeléseik érvényesítése és érdekeik védelme végett. Annak ellenére, hogy a politikát hatástalannak tartotta, Marx legfontosabb és legsikeresebb jelszava a munkások számára éppen az volt, hogy egyesüljenek.[59]

„A korlátozatlan kapitalizmus (unrestrained capitalism)[60] elmúlt. Marx kora óta a demokratikus beavatkozás hatalmas mértékben előretört, és a munka látványosan javuló termelékenysége – ami a tőkefelhalmozás következménye – lényegében lehetővé tette a nyomor felszámolását. Ez megmutatja, hogy a nyilvánvalóan súlyos hibák ellenére mennyi mindent sikerült elérni, és ez bátorítást kell hogy adjon számunkra ahhoz, hogy mennyi mindent lehet még tenni. Hiszen sok mindent kell még elérni és sok mindent meg kell szüntetni. Lehetővé teszi ezt számunkra a demokratikus beavatkozás. Rajtunk múlik, hogy élünk-e vele."[61]

Összefoglalva, a beavatkozás működik és már hatott az első világháború előtt is.[62] A szociáldemokrata pártok idejekorán

[58] Uo., 359. p.

[59] „Mivel a kollektív megállapodás azt szegezheti szembe a tőkével, hogy létrehozza a munka egyfajta monopóliumát, megakadályozhatja a tőkést, hogy az ipari tartalékshereget arra a célra használja föl, hogy alacsonyan tartsa a béreket; ilyen módon pedig rákényszerítheti a tőkéseket, hogy alacsonyabb profitokkal is beérjék. Ebből beláthatjuk, hogy marxista (az eredetiben marxi) nézőpontból a »Munkások egyesüljetek!« felszólítás miért volt valóban az egyetlen lehetséges válasz a korlátozatlan kapitalizmusra" (Popper 2001, 353. p.).

[60] Fontos emlékezni arra, hogy Popper, miután félrevezetőnek tartotta a *laissez faire* kifejezést, úgy döntött, hogy a kapitalizmus első szakaszát korlátozatlanként jelöli meg.

[61] Popper 2011, 391–392. pp. (ford. – B. L.)

[62] Súlyos hiba volt Polányi részéről figyelmen kívül hagyni ezt a fejlődést és az 1871–1929 közötti közel hatvan év fejlődését a *laissez faire* zavartalan továbbéléseként feltüntetni. Noha helyesen azonosította az 1929-ben kezdődött nagy válság néhány fontos okát, tévedett, amikor azt állította, hogy a válság legfőbb oka a beavatkozás általános hiánya volt. (Időközben az is kiderült, hogy még fontosabb a beavatkozás miléntje.)

felismerték ezt – többek között saját tevékenységük nyomán. A politika valóban rendkívül hatásosnak bizonyult.

Ez vezet bennünket a második lépéshez. Ha nem volt elnyomorodás, akkor a társadalmi forradalom egyik legfontosabb feltétele hiányzott. De a társadalom osztályszerkezete sem Marx jövendölésének megfelelően alakult. A parasztok, akiket az ortodox szociáldemokraták általában reakciós tömbként tételeztek,[63] számban megfogyatkoztak ugyan, de *egyre fontosabbá váltak a politikában*. Semmiképpen sem tűntek el. A középosztályok – az egyre bonyolultabbá váló kapitalista gépezetet igazgató személyzet – felvirágoztak. Számuk sokszorosára növekedett és kiegészült a szabadfoglalkozásúak bővülő tömegével: orvosokkal, jogászokkal, mérnökökkel, tanárokkal, újságírókkal, művészekkel stb. Közülük sokan azonosították magukat a proletariátussal, mások a burzsoáziával, de jó néhányan függetlenek maradtak gondolkodásukban, stílusukban, erkölcsükben és viselkedési kultúrájukban.[64] A középosztályok még egységessé sem váltak, nemhogy eltűntek volna.

De mi a helyzet a munkásosztállyal? A legtöbb nyugati országban a legjobb úton haladt afelé, hogy viszonylagos, ha nem is abszolút többséget alkosson. Még fontosabb, hogy a munkásság

[63] Fontos emlékezni arra is, hogy még Kautsky is lenézte a parasztságot, mint valamiféle maradi csoportot.

[64] A szociáldemokrata pártok tagságának zöme a középosztályból származott. Legtöbbjük értelmiségi volt. Pipes (1974; 1990), Wilson (2012) és Johnson (1988). Rájuk vonatkozóan a legjobb megfigyelés Braudeltől való: „Ahogy mindenütt, a reformer és forradalmi gondolat Franciaországban az értelmiségtől származott, akiknek túlnyomó többsége a társadalom kiváltságos csoportjához tartozott. Ugyanúgy, ahogy máshol is, gondolataik azonban csak akkor nyertek életet és erőt, amikor a dolgozó tömegek magukévá tették őket" (Braudel 1995, 394. p.).

is *növekvő rétegződést* mutatott saját soraiban; bizonyos csoportjai szolid jólétre emelkedtek, mások megmaradtak az anyagi és szellemi javadalmazás jóval alacsonyabb szintjén.

„Ekképpen Marx próféciájával ellentétben, amely azt hangsúlyozza, hogy két szemben álló osztálynak kell kifejlődnie, azt állapíthatjuk meg, hogy saját feltevései alapján elképzelhető, hogy a következő szerkezet alakul ki: (1) burzsoázia, (2) földbirtokosok, (3) egyéb földtulajdonosok, (4) mezőgazdasági munkások, (5) új középosztály, (6) ipari munkásság, (7) csőcselék. (...) Továbbá azt látjuk, hogy ez a fejlődés alááshatja az ipari munkásság egységét."[65]

Popper rendkívül óvatosan fogalmazott és igaza volt. Kijelentette, hogy nem akarja Marx jövendölését másikkal helyettesíteni. „Nem állítom, hogy próféciája nem válhat valóra, vagy hogy az általam leírt alternatív fejlődések biztosan bekövetkeznek. Csak azt állítom, hogy bekövetkezhetnek."[66]

Ennyi azonban elegendő volt annak bizonyítására, hogy az újfajta rétegződés nem szükségképpen vezet társadalmi forradalomhoz.[67]

Elérkeztünk a harmadik lépéshez. Tételezzük föl, hogy a munkásosztály véghez vitte a társadalmi forradalmat és a munkások kerekedtek felül. Következik-e ebből, hogy az új társadalom szocialista lesz, tehát osztályok nélküli társadalom?

[65] Popper 2001, 328. p., (2) helyesen: *nagy*birtokosok.

[66] „... ezt a lehetőséget aligha tagadhatják a radikális marxista szárny képviselői, akik az árulás, a megvesztegetés, az elégtelen osztályszolidaritás vádját használják előszeretettel az olyan fejlemények kimagyarázására, amelyek nem illenek bele profetikus menetrendjükbe" (uo., 328. p.).

[67] Ezt maga Marx is elfogadhatta volna hosszú élete végén. „Marx elég sokáig élt ahhoz, hogy lássa azoknak a reformoknak az eredményét, amelyek saját elmélete szerint lehetetlenek. De sohasem jutott eszébe, hogy a munkások életkörülményeiben beállt javulás egyúttal cáfolja elméletét" (Popper 2011, 363. p.).

Popper válasza félreérthetetlen: nem. „*Az osztályok nem egyének,* még akkor sem, ha elfogadjuk, hogy egyénekhez hasonlóan viselkednek, amíg *két* egymással harcban álló osztály létezik. Egy osztály egysége vagy szolidaritása, Marx elemzése szerint, osztályöntudatuk részét képezi, ami viszont éppen az osztályharc terméke. Nincs belátható oka annak, hogy a proletariátust alkotó egyéneknek miért kellene továbbra is fenntartaniuk az osztályegységet, miután a közös osztályellenséggel folytatott küzdelem összetartó ereje megszűnik. Bármilyen lappangó érdekellentét a korábban egységes proletariátust új osztályokra szakíthatja, és kialakulhat egy új osztályharc."[68]

Bizonyos szempontból ez az érv nem olyan fontos, hiszen a szocializmus osztályalapú társadalomként is meghatározható.[69] Popper cáfolata sokkal inkább az eredeti marxi elképzelésekre vonatkozott, semmint a szocializmus valóságára, amely már akkor létezett és 1991-ig fennállt.[70] Ha fenntartjuk az állami

[68] Popper 2001, 318–319. pp.

[69] Tanúi voltunk számos olyan terméketlen kísérletnek, amivel kommunista elméleti szakemberek és a kommunista pártok ideológiai őrkutyái megpróbálták ebben a tekintetben összeegyeztetni az eredeti marxi szövegeket a valósággal. Ők a hangsúlyt a *szocializmus és a kommunizmus különbségére* helyezték, mint amelyek az új társadalom eltérő fejlődési fokozatai. Úgy vélték, hogy az első szakaszban, a szocializmusban, még voltak osztályok, de – eltérően a kapitalizmustól – már nem volt közöttük kibékíthetetlen ellentét. Ez egyébként logikus meghosszabbítása volt a lenini újításnak: a szocializmusban a munkásosztály képviselte az uralkodó osztályt szoros szövetségben a parasztsággal. Gorbacsov (1987) és Jakovlev (2002).

[70] A marxi program cáfolata pusztító hatású volt. Poppernek teljesen igaza volt, amikor az egyik legfontosabb lábjegyzetében megfogalmazta döntő következtetését. „Minden heves érvelése és minden próbálkozása ellenére, hogy tudományos módszerhez folyamodjon, Marx hagyta, hogy gondolatait észszerűtlen és szépészeti érzések ragadják el, vagy helyenként teljesen eluralják. Manapság ezt kívánsággal telített gondolkodásnak (wishful thinking) nevezik. Ez a romantikus, észszerűtlen, sőt misztikus gondolkodás vezette Marxot arra, hogy feltételezze, az osztály egysége és szolidaritása megmarad az osztályok helyzetének változása után is. Ez a kívánsággal telített

tulajdont és a kötelező központi tervezést, mint a létezett szocializmus két legfontosabb ismérvét, akkor végső soron szabadok vagyunk abban, hogy az „igazi szocializmus" többi jellemvonását úgy határozzuk meg, ahogy nekünk tetszik. (Schumpeternek igaza volt.) Nincs döntő érv, ami kizárná a szocializmus osztályjellegét, nincs végső bizonyítéka annak, hogy az osztályok és rétegek megléte lehetetlen az új társadalomban. A létezett szocializmus addig eltelt és utána megmutatkozott történelme alátámasztotta ezt a következtetést.

Popper érvelése éppen ezért fontos. Kizárólag elméleti megfontolások alapján képes volt felfesteni egy olyan teljesen valószerű képet arról, ami a Szovjetunióban ténylegesen megvalósult, és amely pontosan így alakult később az egész szocialista világban annak végső összeomlásáig. Popper leírása arról, hogy mi történhet, sokkal inkább megfelelt a jövőnek, sokkal előrelátóbbnak bizonyult, és pontosan eltalálta a célt:

„A legvalószínűbb fejlemény természetesen az lesz, hogy azok, akik a győzelem pillanatában hatalomra kerülnek – azok a forradalmi vezetők, akik túlélik a hatalomért folytatott küzdelmet és a különféle tisztogatásokat munkatársaikkal együtt –, *új osztályt* alkotnak majd: *az új társadalom új uralkodó osztályát*, egyfajta új arisztokráciát vagy bürokráciát; és igen valószínű, hogy megkísérlik elleplezni ezt a tényt. A legkényelmesebb módon ezt úgy tehetik meg, hogy amennyire csak lehetséges, fönntartják a forradalmi ideológiát, és kihasználják a forradalmi érzelmeket, ahelyett hogy idejüket annak kiirtására tékozolnák. (...) Elég valószínűnek látszik, hogy akkor lesznek képesek a legnagyobb mértékben kihasználni a forradalmi ideológiát, ha ugyanakkor kiaknázzák az ellenforradalmi fejleményektől való félelmet. Ily módon a forradalmi ideológiát apologetikus célokra használják föl: egyrészt hatalmuk igazolására, másrészt annak stabilizálására; röviden, ez lesz a nép »új ópiuma«."[71]

Látnoki szavak, nem kétséges. Pontosan így történt Szovjet-Oroszországban és később egész Közép- és Kelet-Európában, Kínában, Vietnámban; és még mindig így történik Észak-Koreában és Kubában. A létező szocializmus történelme nem más, mint az *uralkodó oligarchia és az elnyomott tömegek állandó küzdelme*. Nem voltak, nem lehettek mézeshetek. A munkásosztály állítólagos egysége – egészen kivételes, rendszerellenes megmozdulásoktól eltekintve, mint amilyen a magyar 1956, a lengyel 1971 és 1980 voltak – sohasem mutatkozott döntőnek. Az a tény, hogy csaknem minden országban *több* szocialista párt létezett, legalábbis a szocializmus hajnalán, és mind azt állította, hogy elsősorban vagy kizárólag ő képviseli a munkásosztályt és védi annak igazi érdekeit, továbbá a közöttük kibontakozó elkeseredett küzdelem félreérthetetlenül megmutatta, hogy sohasem volt és nem is lehetett közöttük gondolati és cselekvési egység még akkor sem, ha megengedjük, hogy ezek a pártok tényleg a dolgozók érdekeit képviselték és a munkások törekvéseit fejezték ki.

Fontos emlékezni arra, hogy amikor a munkások egységesen léptek föl, akkor nem pusztán önmagukban mutatkoztak egységesnek, hanem *szoros szövetséget* kötöttek az egyetemi diáksággal, sőt még az értelmiséggel is. De ezek az egység múló pillanatai, „elröppenő esélyei" voltak a közös ellenféllel, a hatalmon lévő kommunista párttal és a nomenklatúrával szemben. Ilyen volt az 1956-os magyarországi forradalom és szabadságharc, részben az 1968-as prágai tavasz, de leginkább a lengyel Szolidaritás szakszervezet és politikai mozgalom (Solidarność) 1980-as fellépése. Ilyen esetekben az uralkodó

gondolkodás, a misztikus kollektivizmus és a civilizáció feszültségeire adott észszerűtlen válasz vezette Marxot a szocializmus szükségszerű eljövetelének gondolatához" (ford. – B. L.), (Popper 2011, 697. p.).

[71] Uo., 348. p. (ford. – B. L.)

kommunista pártok kétségbeesetten igyekeztek *megosztani* a munkásokat és *elválasztani* őket a diákoktól és az értelmiségtől. A létező szocializmusban megfigyelhető hatalmi harc tehát a társadalom *újfajta rétegződéséhez* és *megosztottságához* vezetett, ahelyett hogy az osztályok eltűntek volna.

4. Kívánatos-e a szocializmus?

4.1. Individualizmus és kollektivizmus

„Amire szükségünk van,
és amit kívánatosnak tartunk,
az a politika erkölcsössé tétele,
és nem az erkölcsök átpolitizálása."[1]

Ha a szocializmus elkerülhetetlen lenne, akkor fölösleges volna vitatkozni kívánatos mivoltáról. Miután beláttuk, hogy a szocializmus egyáltalán nem volt elkerülhetetlen, joggal elemezhető, hogy legalább kívánatos volt-e.[2]

Nyilvánvalóan a „kívánatosság" elemzése a legnehezebb feladat. Ennek legfőbb oka az, hogy a lehetséges válaszok elsősorban *értékítéleteket* tükröznek. Az értékek elkerülhetetlenül behatolnak mindenfajta vizsgálódásba, amikor bonyolult gazdasági és társadalmi rendszerek kívánatos mivoltáról próbálunk véleményt formálni. Következésképpen a téma minden megközelítése *értékek ütközését* fogja felmutatni.[3]

---

[1] Popper 2001, 116. p.

[2] Természetesen azok, akik hittek a szocializmus elkerülhetetlenségében, kevés figyelmet szenteltek kívánatos mivoltának. Következésképpen könyvem negyedik része nem tudja áttekinteni Schumpeter és Polányi érzéseit és véleményét. Logikus, hogy gondolkodásukról nagyon kevés nyomot hagytak ebben a tekintetben. A könyv eme részében tehát Hayek és Popper írásaira összpontosítom a figyelmet, a totalitarizmusra való kitekintéssel, ami végre felidézi Hannah Arendt gondolatait is.

[3] Értékek, nem pedig civilizációk ütközéséről van szó. Minden civilizációban egymásnak ellentmondó értékek léteznek és ezeket nem könnyű osztályozni intézmények, vallások, szokások és kultúrák szerint, amik kétségkívül értékeket is képviselnek. Civilizációk ütközéséről írni félrevezető, ahogy ezt Huntington tette, aki a hidegháború utáni nemzetközi kapcsolatokat egymástól élesen különböző civilizációk létküzdelmének összefüggéseibe helyezte (Huntington 1996).

Hayek híres könyve, *Az út a szolgaságba,* tartalmaz egy meglehetősen rövid, de annál velősebb fejezetet *„Individualizmus és kollektivizmus"* címmel. Ez a fejezet mutatja be szerzője alapvető értékítéletét annak a szocializmusnak az esetleges kívánatosságát vagy elutasítását illetően, amit ő egyértelműen a *kollektivizmus új formájának* tartott.[4]

A *szocializmus kollektivizmus* – a szocialisták sohasem tagadják. Ugyanakkor éppen a szocializmus kollektivista természete jelenti a legfőbb okát annak, hogy a liberálisok miért nem tartják kívánatosnak. Individualizmus a kollektivizmussal szemben; ez az az ellentétes értékpár, amit tárgyalnunk kell annak érdekében, hogy megkíséreljük megérteni a szocializmus valódi következményeit.

De mi az individualizmus? A kollektivizmus sok híve puszta önzésnek fogja föl, ami közösségellenes, szolidaritásellenes magatartás, ami jellemző a tőkésekre és támogatóikra. Számos szocialista szerint az individualizmus a humanizmus, a társadalmi szolidaritás, az együttműködés, a kölcsönös tisztelet és megbecsülés ellentéte.[5]

Ez a megközelítés még manapság is meglehetősen népszerű, gyakran visszatér és széles körben elterjed, ugyanakkor teljes

[4] „Talán nem helyes a szocializmus fogalmát inkább módszereinek, semmint céljainak leírására használni, a fogalmat egy sajátos módszerrel azonosítani, miközben sokak számára ez valamiféle végső célt jelöl. Valószínűleg helyesebb a módszereket, amelyek legkülönbözőbb célok elérése végett használhatók, kollektivizmusként leírni és a szocializmust ennek egy fajtájaként tekinteni. Habár a legtöbb szocialista számára a kollektivizmusnak csak egyetlen válfaja képviseli az igazi szocializmust, mindig emlékeznünk kell arra, hogy a szocializmus kollektivizmus, tehát ami igaz a kollektivizmusra, az érvényes a szocializmus esetében is" (Hayek 1944, 25. p.).

[5] „Az individualizmus neve manapság rosszul cseng, mert a fogalmat az önteltséggel és az önzéssel azonosítják. De az az individualizmus, amit a szocializmussal és a kollektivizmus összes többi formájával szembeállítunk, nem szükségképpen ezzel függ össze" (Hayek 1944, 10–11. pp.).

mértékben ellentmond a történelmi tényeknek. Az individualizmus azt jelenti, hogy az *egyén* (individuum)[6] végre megszületett, a *személyiség* megjelent, kiszabadította magát, önállóságot nyert, kibontakozott annak a közösségnek a szorításából, ami mindeddig meghatározta az emberi cselekvés és jellem összes fontos vonását. Könyvének első fejezetében Hayek azt írta, hogy „az individualizmus lényeges jellemzői, amelyek először a reneszánsz idejében fejlődtek ki teljes mértékben a kereszténység és a klasszikus antik filozófia elemeiből, azóta megnövekedtek és kiterjedtek azzá, amit ma úgy ismerünk, mint a nyugat-európai civilizáció – az egyén mint ember tisztelete, akit nézetei és ízlése tekintetében mindenek fölött állónak ismerünk el saját világában, bármennyire is szűkre szabottak ennek határai, és hogy kívánatos, hogy kifejlessze saját egyéni adottságait és hajlamait."[7] Más szavakkal, az individualizmus az egyén emberi *méltóságának* elismerése, a személyiség *különbözőségének* elfogadása, az iránta való türelem és tisztelet, az egyének eltérő képességei, adottságai, beállítottsága, fizikai és szellemi ereje szabad kifejlesztésének kívánatos volta. Az így meghatározott individualizmus nem gátja a szolidaritást kifejező emberi együttműködésnek. Éppen ellenkezőleg, fontos *előfeltétele*.[8]

Egyeduralmak, önkényuralmak mindig támadták az egyén szabadságát a *közösség* nevében. Azt hangsúlyozzák, hogy az egyéni szabadság nem lehet gátja a közösség fejlődésének. Nem is az. Az individualizmus sohasem állította, hogy az egyének

[6] Individuum – latin szó, a legkisebb egységet jelenti, ami tovább már nem osztható. „Az »individuális« megjelölés eredetileg azt jelentette, hogy valami tovább már nem osztható anélkül, hogy ne veszítse el önmagát" (Norman 2013, 241. p.).

[7] Hayek 1944, 11. p.

[8] Az individualizmus egyik leginkább átfogó összefoglalása megtalálható a Smith és Moore (2015) által szerkesztett kötetben. A sajátosan angol individualizmus fejlődését bemutatja Macfarlane (1978).

szabadsága korlátlan. „Az egyének szabadságát úgy kell korlátozni, hogy az ne mehessen másoké rovására. De ha az egyén tartózkodik attól, hogy másokat a rájuk tartozó dolgokban megzavarjon, és az őrá tartozó dolgokban hajlamai és ítéletei szerint cselekszik, akkor hagyni kell, megzavarás nélkül, hogy véleményét szabadon átültesse a gyakorlatba és viselje azok következményeit."[9] A következtetés az, hogy a korlátozott, de mindig létező és szélesedő egyéni szabadság semmiképpen sem akadálya a közösség harmonikus fejlődésének, hanem kifejezetten előfeltétele.

A kollektivizmus elfelejtett magának összefüggő általános elveket alkotni. De a zagyva kollektivizmus egyik legfontosabb jellemvonása, hogy a különbséget az individualizmus és saját maga között *teljessé* emeli. Mindig abból indul ki, hogy a közösség érdekei magasabb rendűek. Legyen az egy osztály, nemzet, törzs vagy bármi más, a közösség érdeke mindig megelőzi az egyének érdekét.[10]

A mai szocialisták abban különböznek a tegnapiaktól, hogy kétségbeesetten igyekeznek kitölteni a kollektivizmus durva repedéseit az individualizmus maradékaival. Boldogan feláldozzák a kollektivizmus következetességét a képzetes humanizmus oltárán. Az egyén elnyomásáról szóló érvelésemet felháborodottan utasítják vissza és rámutatnak arra, hogy a kommunizmusban a közösség elsődlegessége szépen megfér az egyén szabad fejlődésével. Nem éppen Marx és Engels mondták, hogy a kommunizmus célja az egyéni képesség szabad fejlődése, tökéletesedése és a személyiség törekvéseinek akadálytalan megvalósulása? Vajon nem a marxizmus hangoztatta, hogy a kommunizmusban, miközben mindenki képességei szerint dolgozik, mindenki szükségletei szerint részesedik majd az anyagi javakból? Nem elég meggyőző talán az a kijelentés, hogy a valódi szabadság nem más, mint az ember felszabadulása a szűkösség diktatúrája alól?[11]

[9] John Stuart Mill [1859] 2015, 55. p.

[10] Kapóra jön és ma is időszerű, hogy a képzetes közösség mindig megtestesül valamilyen intézményben, ami aztán valódi nyomást tud gyakorolni valódi egyénekre: ilyen mindenekelőtt az állam. Vagyis a kollektivizmus esetében csaknem mindig *állami kollektivizmusról* beszélhetünk. (Az állam szerepét a 4.4. fejezetben tárgyalom.)

Természetesen nem tagadható, hogy Marx és Engels belefoglalták történelmi jövendölésükbe a szabadság némileg új felfogását. De ez sok okból nem tette a szabadságot filozófiájuk fénylő vonzáspontjává. A legfontosabb ezek közül az, hogy az általuk felfestett osztály nélküli társadalom csupán egynek bizonyult a „nagy utópiák" közül, mert a *szükség kényszere alól nincs teljes felszabadulás*. Az anyagi javak szűkössége sohasem meghaladható abban az értelemben, hogy minden ember az összes szükségletét azonnal és korlátlanul kielégítheti. *Nincs menekvés a gazdasági probléma elől*, tehát az erőforrások olyan jellegű *optimális elosztásának rendkívül bonyolult problémája* elől, amely a társadalom szükségleteit azon értékrend alapján osztja el, amit vagy a piac, vagy a tudatos – és kötelező – tervezés állít föl.

Nincs értelme a kollektivista ideológiát egy utópikus programmal összevetni. Bármekkora hangsúlyt helyezett Marx arra, amit valódi emberi szabadságnak nevezett, ez legjobb esetben is csupán kívánsággal telített gondolat maradt, legrosszabb esetben pedig hatalmas zavart keltő filozófia. Figyelmünket a *létező szocializmus* felé kell fordítanunk, ami nyilvánvalóan képtelen

[11] Hayek elismerte a szabadság kettős jelentését, amikor a marxi utópiát tárgyalta. Az akkoriban kibontakozó új hullámot félreérthetetlenül írta le. „A szocializmus eljövetele ugrás kellene legyen a szükségből a szabadság világába. Ennek »gazdasági szabadságot« kell eredményeznie, ami nélkül a politikai szabadság »nem ér semmit«. Csak a szocializmus lenne képes győzelemre vinni a szabadságért folytatott évszázados küzdelmet. Ebben a harcban a politikai szabadság elérése csupán az első lépés" (Hayek 1944, 19. p.).

volt maga mögött hagyni a gazdasági problémát. A létező szocializmus, noha álhűséggel viseltetett a marxi értelemben vett kommunizmus iránt, sokkal valószerűbb kollektivista ideológián alapult. Ebben a tekintetben szinte lényegtelen, hogy melyek voltak a kommunizmus marxi változatának ideologikus ihletésű ünnepelt céljai. Szempontunkból a fő kérdés az, hogy a termelési eszközök állami tulajdonán és minden fontos természetbeni, illetve emberi erőforrás kötelező központi elosztásán alapuló kollektivista gazdaság és társadalom hagy-e bármilyen teret az ember *szabad választásának*.

Fontos észrevenni, hogy immár növekvő számú szocialista fogadja el, hogy a „valódi szabadság", vagyis a szegények kiszabadítása az anyagi szükségből csak a „formális szabadság, tehát a politikai szabadság és a törvény előtti egyenlőség talajára építhető".[12] Ez jelentős visszalépés Marxtól, aki fenntartotta, hogy a formális szabadság, vagyis a demokrácia a kapitalizmusban „nem ér semmit", hiszen az nem más, mint a burzsoázia nyers diktatúrája. Ezzel szemben a modern szociáldemokrácia valóban becsben tartja a formális demokrácia intézményeit. De ennek folyománya a demokratikus kapitalizmus, nem pedig a demokratikus szocializmus. Nincs olyasmi, hogy formális demokrácia és plurális társadalom a termelőeszközök állami tulajdona és kötelező központi tervezés alapján.

Vajon miért nem? Az individualizmus és a kollektivizmus közötti küzdelem patthelyzethez vezethet az ideológiában, de a valóságban nem képes létrehozni vegyes politikai rendszert. Az egy tömbből faragott állami tulajdon és a központi tervgazdaság nagyon távol esik a plurális, osztott szerkezettől. Nem

[12] „A politikai szabadság nagy apostolai számára a fogalom magában foglalta a kényszer alóli mentességet, mások önkényes hatalmától való szabadságot, kiszabadulást azokból a kötelékekből, amelyek az egyén számára nem hagytak más választást, mint azoknak való engedelmességet, akiknek alá voltak vetve" (Hayek 1944, 19. p.).

engedheti meg magának azoknak az eszméknek a szárba szökkenését, amelyek a rendszer felszámolását eredményeznék.

De a kollektivizmusnak van egy másik, sokkal kézzelfoghatóbb oka arra, hogy elhatárolódjon a szabadság individualista felfogásától. A kollektivizmus mindig *illiberális* abban az értelemben, hogy a szabadságot a *közösség* – osztály, nemzet, törzs – *kiváltságaként* tételezi, ami *fölötte áll* az egyén szabadságának. A kollektivizmus a gyakorlatban bizonyos mértékig eltűrheti az egyén szabadságát, de sohasem ismerheti el, hogy egyenrangú lenne a közösségével. A szabadságnak mindig valamiféle *hierarchikus rendjét* képzeli el és hirdeti, ahol az egyén szabadsága minden időben és minden körülmények között alá van rendelve a közösség szabadságának.

Ez a felfogás valószínűleg az emberiség tényleges történelméből szűrődött le. A szabadság jelentése sok lényeges és alapvető változáson ment keresztül még Nyugat-Európában is, ami pedig az individualizmus bölcsőjének bizonyult. A középkorban a szabadság a *feudális kötelezettségektől való megszabadulást* jelentette, a város, a céh és a szerzetesrendek autonómiáját. Az új kereskedelmi telepeken ezzel szemben a *céh és a város korlátaitól való szabadulást* jelentette, a beruházások szabadságát (Mumford 1961).

Sok tudós küzdött azzal a látszólag alapvető kérdéssel, hogy vajon a politikai szabadság nyitott-e utat a gazdasági szabadságnak, vagy megfordítva.[13] A válasz valószínűleg az, hogy a kétféle szabadság *együtt és egymást erősítve* fejlődött a nyugat-európai feudalizmus egyedi és sajátos természete nyomán (Morris 1987). Talán még a kérdés sem jogos, mert későbbi

[13] Egyike azoknak a jelentős kortárs történészeknek, akik nagyobb hangsúlyt helyeznek a politikai szabadságra, és úgy vélik, hogy az vezetett a gazdasági szabadság kiszélesedéséhez, ami az uralkodó politikai és gazdasági érdekek összefolyása nyomán a birodalmat és a globalizációt eredményezte Niall Ferguson (2004; 2005).

fejlődés eredményeit és fogalmait tükrözi. A két társadalmi létszféra, a gazdaság és a politika a modernizáció előtt nem bírt önálló léttel és jelentéssel. Polányi Károly helyesen állította, hogy a gazdasági elképzelések abban a korban *be voltak ágyazva* a politikába, a gazdaság pedig a társadalomba. Mindenesetre a nyugati feudalizmus különleges körülményei valóban értékes kiindulópontot szolgáltatnak.

„Ilyen specifikus vonás a vazallitás sajátságos »szerződéses« jellege. A hűbéri ceremónián mindig egy hatalmasabb és egy esendőbb lépett viszonyba, maga a viszonylat tehát eleve egyenlőtlenek kapcsolata volt; a »hűség« egyoldalúan a vazallust kötelezte. De a hűbérúrnak is megvoltak kezdettől fogva a maga szokásszerűen rögződött kötelezettségei, sőt maga a *fidelitas* is feltételes volt, függvénye annak, hogy a hatalmasabb partner betartja-e szerződésszerű kötelezettségeit; ha nem tartotta be, éppúgy fennállt a *felonia,* a szerződés megszegésének esete, mint ha a vazallus lett »hűtlen«. Egyenlőtlenek viszonya a szerződéses kölcsönösség jegyében, ami a feleket kétoldalúan kötelezte: a nyugati hűbériségnek ez az endogén alapvonása adott esetben lehetett fikció, de olyan termékeny fikció, amely értéknorma erejével hatott – idővel lefelé is."[14]

Ugyanilyen fontos lehet, hogy „az alárendeltségen belül is megőrződött az emberi méltóság motívuma. A »szolgálóember« Európán kívül általában, de még az orosz fejedelemségekben is földig hajolt, kézcsókra járult, vagy éppen földre vetve magát, a porban kúszva csókolgatta urának ruhaszegélyét. A nyugati *homagium* ceremóniájának keretében a vazallus emelt fővel ereszkedett fél térdre, majd összetett tenyerét hűbérura tenyerébe helyezte, végül a létrejött viszonyt kölcsönösen váltott csók pecsételte meg. Egy kor, mely mindent hangsúlyos szimbólumokban és látványos gesztusokkal fejezett ki, hívebben

[14] Szűcs 1983, 29. p.

már nem is ábrázolhatta volna egy viszonylat alapmodelljét, mely minden irányban e szimbolikát igyekezett a valóságba átültetni."[15]

„Az individuum »becsületének« központi helye volt az antik értékrendszerben, az alárendelt »hűsége« pedig központi jelentőségű minden függő rendszerekbe fűzött társadalomban, a kettő azonban mintegy morfológiailag zárta ki egymást; a lovagi *honor* és a vazallusi *fidelitas* egyedül a nyugati hűbériségben lépett szerves fúzióra. Hogy az emberi méltóság a politikai viszonylatok konstitutív eleme, azt Európa közvetlenül nem az antikvitástól, hanem a hűbériségtől örökölte – s persze ott őrizte meg, ahol a formaváltások organikus nyugatias folyamatában az emberi méltóság megmaradt."[16]

Szándékosan idéztem ilyen hosszan Szűcs Jenőtől, az érdemtelenül mellőzött, de kiváló magyar történésztől. Kivételesen szemléletes leírást adott arról, hogy mi is történhetett Nyugat-Európában a középkor idején. Úgy tűnik, hogy ez a fejlődés jelentősen hozzájárult az *emberi méltóság fogalmának* megőrzéséhez, ami kétségkívül az egyik legfontosabb mérföldkő az egyén kibontakozásának útján – mint idea csakúgy, mint ideál. Az individualizmus, mint nyugati fogalom, a különleges nyugat-európai fejlődés terméke, ami csodálatosan megőrződött az antik világból.[17]

Tocqueville úgy vélte, hogy az „individualizmus" kifejezés 1820 táján született, ami az ipari forradalom csúcspontja Angliában. Azt állította, hogy „elődeinknek nem volt megfelelő szava az individualizmusra, ezt a szót mi alkottuk saját használatunkra, mert abban az időben nem volt olyan egyén, aki ne

[15] Uo., 30. p.

[16] Uo., 31. p.

[17] Ezek a következtetések egybecsengenek azokkal, amelyek a Smith és Moore (2005) által szerkesztett kötetben találhatók.

tartozott volna valamely csoporthoz, vagy magát teljesen egyedülállónak tekinthette volna."[18] A konzervatív arisztokrata nem volt híve az individualizmusnak, de felismerte erejét és szerepét a demokrácia felé vezető haladásban. Ugyanez igaz a konzervativizmus másik atyja, Edmund Burke esetében is.

Popper az individualizmussal könyvének hatodik fejezetében foglalkozott, aminek a *„totalitárius igazság"* címet adta.[19] Nézetét úgy fejtette ki, hogy az individualizmust, az egoizmust, a kollektivizmust és az altruizmust négyzetes táblázatban ábrázolta. Kihívást intézett Platónhoz, aki az individualizmust az egoizmussal, a kollektivizmust pedig az altruizmussal állította párba, mintha ezek egyfelől természetesek lennének, másfelől egymást kölcsönösen kizárnák.

„Azonban egyetlen pillantás a táblázatunkra elárulja, hogy ez nem így van. A kollektivizmus nem áll ellentétben az egoizmussal, de nem is azonos az altruizmussal, vagy önzetlenséggel. A kollektív, vagy csoportegoizmus például az osztályegoizmus nagyon gyakori jelenség (...) ez pedig kellő világossággal feltárja, hogy a kollektivizmus nem áll ellentétben az önzéssel.[20] Másfelől egy antikollektivista vagy individualista egyszerre altruista is lehet, kész lehet áldozatot hozni azért, hogy más egyének segítségére legyen. Erre a magatartásra talán Dickens a legjobb példa. Nehéz volna megmondani, vajon az önzés szenvedélyes gyűlölete vagy a minden gyöngeségükkel együtt elfogadott egyének iránt megnyilvánuló szenvedélyes érdeklődése erősebb-e. Ez a magatartás elutasítással keveredik, nemcsak az iránt, amit ma kollektív testületeknek vagy kollektívának neveznénk, hanem az őszintén elkötelezett altruizmus iránt is,

[18] Tocqueville 2008, 102. p.

[19] Popper 2001, 92–122. pp. A témát Platón holizmusa bírálatának keretébe helyezte, ami később művének leginkább vitatott részévé vált.

[20] A nacionalizmus még erősebb és még meggyőzőbb példa lett volna a kollektív önzésre.

amennyiben nem konkrét egyéneknek, hanem névtelen csoportoknak szól."[21]

Popper átfogó ítélete így hangzik: „Ez az altruizmussal átszőtt individualizmus vált nyugat-európai civilizációnk alapjává. Ez a kereszténység központi tanítása (»szeresd felebarátodat« – mondja a Szentírás, és nem azt, hogy »szeresd nemzetségedet«): ez a lényege minden etikai tanításnak, amely civilizációnkból kifejlődött és előrevitte azt. Ez egyben Kant központi gyakorlati elve is (»az emberi egyéneket mindig célnak tekintsd, és soha ne használd őket puszta eszközként céljaid megvalósításához«). Nem létezik más elgondolás, amely oly hatalmas szerepet játszana az ember erkölcsi fejlődésében."[22]

[21] Popper 2001, 105. p.

[22] Uo., 106–107. pp.

4.2. A szocializmus fölénye?

„Végső soron a marxi bizonyítás az alábbi:
A szocializmusnak el kell jönnie, mert a szocialista
termelési mód észszerűbb, mint a kapitalista.
De ebben az állításban a szocializmus
állítólagos fölénye adottnak van véve."[23]

Értékek ütközése sohasem vezet döntő győzelemhez, akár papíron, akár a valóságban. Ugyanez vonatkozik az individualizmus és a kollektivizmus ősrégi háborújára. Miután nincs végső szó az értékek vitájában, a küzdelem átvándorol más mezőkre. A tudományban a közgazdaságtan és a szociológia területére. A gyakorlatban pedig a politikai cselekvés színterére.

Szocialisták régóta érvelnek a szocializmus *gazdasági fölénye* mellett. Ez a marxi örökség is. A magántulajdonra és a piaci koordinációra alapozott tőkés rend *pazarló*, mert minden termelő csak *utólag* (ex post) tudhatja meg, hogy kínálata találkozik-e megfelelő kereslettel.[24] Nem csoda hát, hogy a kapitalizmus az *erőforrások elfecsérlésével*, benne a legfontosabb, az *emberi erőforrások elfecsérlésével* jellemezhető. Munkanélküliség, szegénység, válság, ingadozások a kibocsátásban, hanyatlás, visszaesés, számos vállalat csődje és felszámolása – mindez

[23] Mises 2012, 346. p.

[24] „Láttuk, hogy a tőkés termelési mód beékelődött az árutermelők, az egyedi termelők társadalmába, akiknek társadalmi összefüggését termékeik cseréje közvetítette. De valamennyi árutermelésen nyugvó társadalomnak az a sajátossága, hogy benne a termelők elvesztették az uralmat saját társadalmi vonatkozásaik felett. Mindegyik a maga számára termel a maga véletlen termelési eszközeivel és a maga különös szükségletére. Egyikük sem tudja, mennyi kerül cikkéből a piacra, mennyire van belőle egyáltalán szükség, egyikük sem tudja, egyedi terméke valóságos szükségletre talál-e majd, kihozza-e belőle a költségeit vagy egyáltalán el tudja-e adni. A társadalmi termelésben anarchia uralkodik" (Engels [1882]: MEM 19. köt., 1969. 206. p.).

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

benne rejlik a kapitalizmus természetében. Ezzel szemben a szocializmus *tudatos tervezést* alkalmaz, ami megszünteti a pazarlást, a munkanélküliséget, a szegénységet és a válságokat. A szocializmus fölénye nem lehet kétséges.

Amikor a szocializmus hatékonyságát elemezzük, ami alátámasztja állítólagos fölényét, akkor a programok (blueprints) többé nem segítenek. Ilyenkor a *létező szocializmust* kell górcső alá vennünk, jobban mondva azt a szocializmust, ami valóban létezett. A kiindulópont az kell legyen, amit *klasszikus sztálinizmusnak* neveztem, mégpedig két okból.[25]

Egyrészt azért, mert a sztálinista szocializmus állította magáról leginkább azt, hogy a legközelebb áll a Marx és Engels által felrajzolt programhoz; pontosan ezért használjuk a „klasszikus" kifejezést. Másodszor azért, mert a sztálinista modell, ami 1928 és 1958 között nagyjából harminc éven át működött, vált az *összes többi* szocialista változat *természetes kiindulópontjává*.

A szocializmus sztálinista válfaja a mindent átfogó, totalitárius jellegű parancsgazdaságon nyugodott, ami „állami kollektivizmusnak is nevezhető. Az állam kulcsfontosságú, noha aligha választható el a társadalomtól, mint egésztől. A társadalom minden tagja annyiban fontos, amennyiben az állam által képviselt közösség révén meghatározott feladatokat teljesíti, amennyiben azokat a közösség javára az állam által meghatározott módon teljesíti. Nemcsak a gazdaság nem bír autonóm léttel és önálló jelentéssel a társadalmon belül, hanem a termelés, az elosztás és a fogyasztás sem különül el a gazdaságon belül. Hasonlóképpen, a jog és az igazságszolgáltatás, az egyház és a vallás, az oktatás és a tudomány, a művészet és a kultúra vagy a társadalmi élet bármelyik másik területe sem rendelkezik semmiféle önállósággal. Ebben a tekintetben

[25] Bokros 2013, 31–36. pp.

a *totalitárius rendszer visszalépést jelent a modernitás előtti társadalom irányába,* függetlenül attól, hogy mennyire hangsúlyozza modern mivoltát, sőt mi több, ultramodern jellegét."[26]

Több fontos következtetés érdemel figyelmet. Egyrészt az, hogy a sztálinista szocializmus a kollektivizmus meglehetősen *nyers és durva megnyilvánulása* volt. Hayeknek igaza volt.[27] Másrészt nem valamiféle anarchista, államellenes kollektivizmust jelenített meg, ahogy azt Lenin zavarodott tudatának egy gyenge pillanatában elképzelte, amikor azt írta, hogy a proletárforradalom győzelme után azonnal megkezdődik az állam elhalása.[28] Éppen ellenkezőleg: példátlan *szuperállami* kollektivizmus alakult ki, ami visszavett minden korábbi korlátozott és részleges önállóságot, autonómiát, a helyi és regionális önkormányzatokét, a szakszervezetekét, a polgári (ma inkább úgy mondanánk: civil társadalmi) egyesületekét, a sajtó, a tudomány, a művészet közösségeinek önállóságát stb. A Szovjetunióban emberi lények semmiféle szervezett testülete nem létezhetett és működhetett az állam elismerő pecsétje, állandó felügyelete és szoros ellenőrzése nélkül. Harmadrészt a pártállam *mindent átfogó irányítást* szerzett a gazdaság fölött. Ahogy Polányi elkerülhetetlennek vélte, pontosan úgy történt: a gazdaságot csaknem teljesen alávetették a politikának és *beágyazták abba.* A *politika abszolút elsőbbsége minden áron* érvényesült, függetlenül annak az anyagi gazdaságot érintő következményeitől. Döntőnek tekintették azt, hogy a gazdaság legapróbb részleteibe is

[26] Uo., 10. p.

[27] Vö. 4.1. fej., 4. lábj.

[28] Lenin [1918a]: LÖM 33. köt., 1965. 15–20. pp. – az egyik legjobb példája az államról való üres elmélkedésnek, ami ahelyett, hogy elhalt volna, vagy ennek bármi jelét felmutatta volna, igazi Leviatánná (Hobbes 1651), Góliáttá (Borghese 1937) vagy Behemóttá (Neumann 1942) emelkedett abban az időben, amikor Sztálin vasöklű irányítása alá került. Az állam témájához visszatérünk a 4.4. fejezetben.

beavatkozzanak átfogó és kötelező központi iránymutatás révén. Semmi sem kerülhette el az állam figyelmét, épp ezért lehet azt joggal *totalitáriusnak* minősíteni.[29] Ilyen helyzetben az egyének semmit sem számítottak. A személyiséget elnyomták, méltóságát figyelmen kívül hagyták. (Ez nemcsak azokat érintette, akik a kényszermunkatáborokban kötöttek ki.) Mindezt a modernizáció, a társadalmi haladás, a földi paradicsom megközelítése jegyében.

Nem lehetett másként. Az átmeneti visszavonulás után, amit a NEP fémjelzett, a szovjet állam magára húzta a történelemben valaha felmerült legnehezebb feladatok egyikét: az egyre bonyolultabb és gyorsan változó ipari gazdaság *részletes és napi* irányítását és igazgatását. Hűségesen ragaszkodva az ortodox marxi előírásokhoz, a szovjet állam a termelési eszközök csaknem kizárólagos állami tulajdona révén végletesen központosította nemcsak a makro-, hanem a mikrogazdaság irányításának és igazgatásának feladatát is.[30]

De miért baj ez? A totalitárius gazdaságirányítás sok szurkolót és követőt találhatna akkor, ha képes lenne ígéretét megvalósítani: a több termelést, jobb ellátást anyagi javakkal, magasabb életszínvonalat, teljes foglalkoztatottságot. Végső soron éppen ez lenne fölényének legfőbb bizonyítéka is.

[29] Arendt (1951), Friedrich (1964) és Friedrich–Brzezinski (1965)

[30] Nem számított, hogy a szovjet állam teljesen felkészületlen és tökéletesen alkalmatlan volt erre a feladatra. Minden állam képtelen lett volna ezt a hatalmas feladatot jól elvégezni. Lenin teljes mértékben illúziók rabja volt, amikor összekeverte az igazgatást a kormányzással. Nem ismerte föl, hogy a modern ipari gazdaságban és államban az igazgatás *szakma,* amit a munkások azonnal és különleges szakképzés nélkül nem képesek átvenni. Így írt: „Ilyen *gazdasági* előfeltételek mellett feltétlenül azonnal, máról holnapra át lehet térni arra, hogy a tőkéseket és a hivatalnokokat megdöntsük, s azután a felfegyverzett munkásokkal, az egész felfegyverzett néppel felváltsuk őket a termelés és az elosztás *ellenőrzésében,* a munka és a termékek *nyilvántartásában*" (Lenin [1918a]: LÖM 33. köt., 1965. 91–92. pp.).

„A parancsgazdaság sokat sejtető szó; segítségével megragadhatjuk az ilyen társadalom lényegét. A piacgazdaság a *szerződésen* alapul, ami vízszintes viszonyt ábrázol, a választás, a döntés szabadságát mutatja. A parancsgazdaság ennek éppen az ellentéte. Szerződés helyett *parancs*. Vízszintes (horizontális) kapcsolatok helyett *függőlegesek (vertikálisak)*. Semmilyen szinten nincs választási és döntési szabadság, hanem alávetett lét előre elrendelt gazdasági és társadalmi feladatok elvégzése végett."[31]

Képes-e egy ilyen társadalmi rendszer gazdasága nem pusztán növekedni, hanem *gyorsabban és hatékonyabban* növekedni, mint a tőkés piacgazdaság?

Mises és Hayek az a két óriás, akik elemzésük jelentős részét eme kérdés megválaszolásának szentelték.[32]

Amikor vizsgálódását a szocializmus állítólagos fölényére összpontosította, akkor Mises elsősorban a *termelékenységgel* foglalkozott, hiszen – a marxizmus hívei szerint – ez mindenképpen magasabb lesz a szocializmusban, mint ami valaha elérhető a kapitalizmusban. Azt írta, hogy „az emberek, ha készek elfogadni a marxi dogmákat, akkor figyelmen kívül hagyják azt, hogy az osztály nélküli társadalom ígérete azon a cáfolhatatlannak beállított kijelentésen nyugszik, hogy a társadalmilag megszervezett munka termelékenysége magasabb lesz – valójában korlátlan."[33] De ez nem történhet meg. Piac és piaci árak hiányában a hatóságok nem képesek arra, hogy a rendelkezésre álló tőkét (jobban mondva a beruházási javakat) hatékonyabban osszák el, mint ahogy a piac tenné. Mises szerint a szocializmus lehetséges, de *nem működőképes* (unworkable), mert

[31] Bokros 2013, 11. p.

[32] Schumpeter és Polányi úgy gondolták, hogy a szocializmus, ami a kapitalizmus *legfejlettebb* változatának méhében születik majd, nyilvánvalóan magasabb rendű lesz. Ennek jelentősége azonban másodlagos, tekintve, hogy ők programokról, nem pedig a valóságról értekeztek.

[33] Mises 2012, 345. p.

nélkülözi az észszerű gazdasági számításhoz nélkülözhetetlen elemeket.[34]

Hayek cáfolata árnyaltabb.[35] Elemzése elején abszolút világossá tette, hogy a tervezés és a parancsgazdaság két teljesen *különböző* dolog. Ennek nyomán bíráló megjegyzéseit az utóbbira összpontosíthatta. Érvelése olyan fontos, hogy érdemes hosszan idézni.

„A »tervezés« jórészt annak köszönheti népszerűségét, hogy természetesen mindenki azt kívánja, hogy közös problémáinkat a lehető legnagyobb mértékben észszerűen oldjuk meg, eközben pedig használjunk annyi előrelátást, amennyit csak lehetséges. Ebben az értelemben tervező mindenki, aki nem teljes mértékben fatalista, minden politikai cselekedet (...) tervezési tevékenység és különbség legfeljebb a jó és a rossz tervezés, a bölcs, előrelátó, valamint a buta és rövidlátó tervezés között van. (...) A tervezett társadalom lelkes hívei azonban nem ebben az értelemben használják a kifejezést, nem pusztán abban az értelemben, hogy terveznünk kell, ha azt akarjuk, hogy a jövedelem és a vagyon elosztása valamilyen meghatározott elképzelés szerint alakuljon. A modern tervezők és céljaik szerint nem elegendő felrajzolni azt a legészszerűbb állandó keretet, amiben a különböző egyének tevékenységüket saját tervük szerint végezhetik. Ez a liberális terv szerintük nem terv – és valóban nem az, ha terven azt értjük,

[34] Mises érveit már taglaltuk a könyv 2.1. fejezetében. A működésképtelenség bemutatásával Mises világosan kifejezésre juttatta, hogy szerinte a szocializmus nem kívánatos.

[35] Nem csoda, hiszen Mises mesterművét pontosan száz évvel ezelőtt, 1922-ben, Hayek pedig 1944-ben tette közzé. A múlt század húszas évei még nem ismerhették a klasszikus sztálinizmust, míg a negyvenes években az már virága teljében pompázott. Még fontosabb, hogy a harmincas évek második felében a tervezés a kapitalista világban is hatalmas lökést kapott. A nagy válság nyomán a keynesi keresletszabályozás fokozatosan elfogadottá vált még az angolszász országokban is.

hogy megfeleljen konkrét elképzeléseknek abban a tekintetben, hogy ki mivel rendelkezzék. Amit tervezőink kívánnak, az nem más, mint hogy minden gazdasági tevékenységet egyetlen terv szerint központilag irányítsunk annak érdekében, hogy a társadalom erőforrásait meghatározott módon különös célok szolgálatába állítsuk."[36]

Amit Hayek leírt, az pontosan megfelel a sztálinista szocialista rendszernek. A következtetés világos: tervezés helyett tárgyunk a *kötelező központi tervezés*.

„Érdemes hangsúlyozni, hogy a helyes összevetés nem a piac és a tervezés között van, még csak nem is a piac és a központi tervezés között. A mikroszintű, tehát a vállalatokon, intézményeken, hivatalokon stb. belüli tervezés csaknem nélkülözhetetlen és nagyjából hasznos, mert biztosítja a szóban forgó szervezet zökkenőmentes és hatékony működését. A huszadik században a makroszintű tervezés szintén részévé vált a piacgazdaságok napi működésének. Sem maga a tervezés, de még a központi tervezés sem feltétlenül vezet parancsgazdasághoz. Ez csak akkor fordul elő, ha a tervet *politikai utasításokkal elérendő kötelező célok együttesévé alakítják át.*"[37]

Most már elkezdhetjük az „igazi" szocializmus elemzését, mert tudjuk, hogy az *parancsgazdaság*. Ennek állítólagos fölénye szigorúan véve attól függ, hogy vajon képes-e a termelés és a szükségletek *összehangolásának* problémáját hatékonyabban megoldani, mint a tőkés piacgazdaság, vagy bármely piaci alapú gazdaság. Hayek azonosította a központi kérdést: hogyan tárják föl és használják egyes társadalmi rendszerek a *termelés és a szükségletek bonyolult szerkezetére vonatkozó információkat*, hogyan gyűjtik azokat össze, dolgozzák fel, illesztik egymáshoz és osztják szét újra annak érdekében, hogy olyan társadalmi cselekvés alapjává váljanak, ami maximális kibocsátáshoz és jóléthez vezet.[38]

[36] Hayek 1944, 26. p.

[37] Bokros 2013, 13. p.

„Az észszerű gazdasági rend problémájának különleges jellegét éppen az a tény adja, hogy azoknak a körülményeknek az ismerete, amit figyelembe kell vennünk, sohasem áll rendelkezésre központosított és integrált formában, hanem csupán tökéletlen és gyakran egymásnak ellentmondó tudás szétszórt formájában, amit egymástól elkülönült egyének birtokolnak. A társadalom gazdasági problémája ezért nem csupán abban áll, hogyan osztunk szét »adott« erőforrásokat – ha az »adottat« egyetlen elme számára értelmezzük, amelyik ezen információk alapján megoldja a problémát. A kérdés inkább az, hogyan biztosítjuk az erőforrások legjobb felhasználását olyan célok szerint, amelyek viszonylagos fontosságát csak a társadalom elkülönült egyedei ismerhetik. Másképpen fogalmazva: ez az információ felhasználásának a problémája, amely teljes egészében senkinek sem áll rendelkezésére."[39]

Az utolsó idézet nem *Az út a szolgaságba* című könyvből való, hanem abból a rövid tanulmányból, amit Hayek egy évvel később, 1945-ben írt. Címe mindent elmond: *A tudás felhasználása a társadalomban* (The Use of Knowledge in Society).[40]

[38] Mestermunkája ebben a tekintetben „A tudás felhasználása a társadalomban" (The Use of Knowledge in Society) című cikk. Ezt először *az American Economic Review* XXXV. 4. sz. közölte 1945 szeptemberében, majd újra megjelent abban a tanulmánykötetben, amelyik az *Individualizmus és a gazdasági rend* (Individualism and Economic Order) címet viseli (1948). Ezt tartom Hayek legfontosabb hozzájárulásának a gazdasági kalkulációról folytatott vitához.

[39] Hayek 1948, 77–78. pp.

[40] Hayek legfontosabb érveit, amelyekkel részletesen megindokolta, hogy a kötelező központi tervezés – noha technikailag nem lehetetlen – nem lehet hatékonyabb, mint a piaci mechanizmus, a *Szocialista kalkuláció* gyűjtőnéven megjelentett trilógiája tartalmazza. Ennek első két darabja az általa szerkesztett *Kollektivista gazdasági tervezés* (Collectivist Economic Planning, 1935) kötetben jelent meg, az utolsó pedig az *Economica* folyóiratban

Ezt a szöveget Hayek gazdasági és társadalmi kérdésekről szóló ama vizsgálódásai intellektuális csúcspontjának tekinthetjük, amelyeket a piacellenes szocializmussal szemben a piaci szabadság védelmében folytatott.

Hayek érvelése túlment azon, amit Mises kifejtett. Felismerte az *információ* elsődleges problémáját a társadalom előtt álló gazdasági kérdés megoldásában. Hangsúlyozta, hogy kielégítő megoldás megtalálása feltételezi, hogy a társadalomnak nemcsak általában a keresletről és a kínálatról vannak ismeretei, hanem ezen túlmenően a konkrét termékek és a szükségletek *viszonylagos fontosságáról* is. Ez utóbbit azonban csak az egyének ismerhetik és értékelhetik. Az idő és a tér korlátai miatt ezeket csak az egyének tárhatják föl, hiszen ez a tudás sohasem áll rendelkezésre egyetlen elme számára. Annak érdekében, hogy helyesen használják föl, a szocialista társadalomban az ismereteket összpontosítani kell és a tervezők rendelkezésére bocsátani.[41]

Hayek nem tagadta, hogy idővel a termelésre és a szükségletekre vonatkozó minden ismeret összegyűjthető és összpontosítható a központi tervező testület számára. De hangsúlyozta, hogy ennek az információhalmaznak a feldolgozása csak akkor vezethet az erőforrások optimális felhasználásához, ha az ismeretek *viszonylag hosszú időn át nem változnak*. Elfogadta,

(1940. május). Ezekre a tanulmányokra Hayek (1948) műve alapján hivatkozok.

[41] „Nyilvánvaló, hogy ebben a kérdésben az álláspontok aszerint különböznek, hogy milyen ismeretekről van szó. Kérdésünkre a válasz ezért nagyrészt attól függ, hogy a különféle tudásnak mekkora a viszonylagos fontossága: azok-e a fontosabbak, amelyek inkább az egyének rendelkezésére állanak, vagy azok, amelyeket nagyobb bizalommal várhatunk a hatóságoktól, ahol szakértők dolgoznak. Ha ma széles körben feltételezik, hogy ez utóbbi jóval fontosabb, az azért van, mert ez a fajta tudás, nevezetesen a tudományos jellegű tudás, rendkívül előkelő helyet foglal el a közvélemény tudatában, és hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy nem csak ez a fajta tudás fontos" (Hayek 1948, 79–80. pp.).

hogy egy stagnáló és nem növekedő gazdaságban, ahol sem a termelés, sem a szükségletek területén nem mutatkoznak nagyobb változások, a társadalom gazdasági problémáját jelentős mértékben megoldhatja a központi tervhivatal.[42] De a probléma éppen az, hogy a modern gazdaságban a *változás állandó*, minden pillanatban, minden időben. Új szükségletek keletkeznek, új technológiák fejlődnek ki, lényegesen javul a termékek minősége. Bányák kimerülnek, ugyanannak a terméknek új használati módja alakul ki. Ezzel együtt pedig a termékek és a szükségletek viszonylagos fontosságáról alkotott egyéni preferenciák – tehát az *értékek* – is megváltoznak.

A szocializmust soha nem úgy képzelték el, mint stagnáló gazdaságot és nem változó, merev társadalmat. Éppen ellenkezőleg: a kapitalizmussal szembeni állítólagos fölényének gondolata pontosan azon alapult, hogy megengedte, sőt ösztönözte a jóval nagyobb változásokat és a gyorsabb növekedést. Bizonyos értelemben a szocializmust úgy fogták föl, mint a *teljesen*

[42] Ahogy Polányi helyesen felismerte, a *természetbeni újraelosztás* (naturál-redisztribúció) fontos történelmi előzmény a piachoz képest. De azokat a gazdaságokat, amelyekben uralkodó volt, rendkívül lassú növekedés vagy kifejezetten stagnálás jellemezte. Ezekben a gazdaságokban a szükségletek és a termelés szerkezete történelmileg hosszú időn keresztül lényegében változatlan maradt. „A létfenntartás szintjén tengődő, vagy a vízemelő gazdaságokban, ahol az elfogyasztott termékek és szolgáltatások köre *meglehetősen szűk és viszonylag állandó* volt, a szükségleteket előre ismerték, rögzítették és elismerték a *hagyományok, a vallás, a társadalmi állapot, a nem, az életkor* stb. alapján. Ezekben a társadalmakban az anyagi szükségletek összehangolása a termeléshez rendelkezésre álló erőforrásokkal elégségesen egyszerű volt és szinte automatikusan történt, többnyire és rendszerint *mindenféle fölülről jövő tudatos beavatkozás nélkül*. Ez abszolút döntő jelentőségű. Ilyen körülmények között ugyanis lényegében a *klasszikus természetbeni újraelosztással* van dolgunk. Ez kellően egyértelmű (egyszerű az eljárás) és hatékony (biztosítja a társadalom újratermelését) és legitim (a társadalom tagjai nagyjából elfogadják mind az eljárást, mind annak végeredményét)" (Bokros 2013, 15. p.).

szabad változást, beleértve ebbe a termelés és a fogyasztás szabad szárnyalását. Előrevetítették az összes maradék akadály, korlát lebontását, ami valaha is az emberi természet kibontakozása előtt állt – legyen szó magántulajdonról, nyereségről, szűk osztályérdekről vagy bármiről. A szocializmus az emberiség történelmének a *legdinamikusabb* gazdaságát és *legéleterősebb* társadalmát képviselte. Következésképpen ez magában foglalta a termelés és a szükségletek teljesen akadálymentes fejlődését és virágzását. A szocializmus eme jellegzetességeit a szocialisták sohasem tagadták.

Mármost hogyan képes a kötelező központi tervezésen alapuló szocialista gazdaságirányítás megbirkózni az egyéni szükségletek növekedésével és állandó változásával? Csak egyetlen logikus válasz van erre, ami megengedi, hogy a parancsgazdaság saját természetével összhangban maradjon és működjön: *az elismert* szükségleteket *központilag kell meghatározni, rögzíteni és jóváhagyni,* a többit pedig *el kell nyomni.* Más szavakkal: mindenre kiterjedő *jegyrendszert* kell bevezetni és a termelést az így elismert szükségletekhez igazítani. Parancs a termelésben – legalábbis az állami tulajdon hatókörén belül – megköveteli a *parancsot a fogyasztásban.* Ahhoz, hogy a parancsgazdaság működőképes és koherens maradjon, a fogyasztó szabad választását csaknem teljes egészében fel kell számolni. Amire szükség van, az valóban a *diktatúra a szükségletek felett.*[43]

Ez az alapvető és *feloldhatatlan ellentmondása* minden olyan szocializmusnak, amelyik büszkén tagadja a piaci koordináció érvényét. A sztálinista szocializmus lényegében megfelelt ennek. Nem csoda, hogy jelentős mértékben felszámolta a fogyasztó önállóságát. A fogyasztói szuverenitás megszüntetésével azonban egyszersmind kiiktatta a hatékonyság javulásán alapuló gazdasági növekedés egyik legfontosabb mozgatórugóját.[44] Hasonlóképpen kivette a hatékonysági követelményeket az erőforrások elosztásából a termelés folyamán. (A politikai hatékonyság természetesen egészen más kérdés.)

[43] Fehér–Heller–Márkus, 1983.

„Ha egyetértünk azzal, hogy a társadalom gazdasági problémája elsősorban az időben és térben változó feltételekhez való gyors alkalmazkodás, akkor ebből az következik, hogy a végső döntést azokra kell hagyni, akik közvetlenül ismerik ezeket a feltételeket és azokat az erőforrásokat, amelyek az alkalmazkodáshoz rendelkezésükre állnak. Nem várhatjuk, hogy ezt a problémát úgy oldjuk meg, hogy először közlünk minden ismeretet a központi tervező szervvel, amelyik, miután integrálta az összes fontos információt, kibocsátja utasításait. A megoldás kulcsa a *decentralizáció.* (...) Szükségünk van erre, mert csak így vagyunk képesek biztosítani, hogy az időben és térben változó feltételekről alkotott tudást azonnal felhasználjuk. De a »helyszínen« tevékenykedő ember nem tud kizárólag azoknak a számára azonnal, de korlátozottan rendelkezésre álló információknak az alapján dönteni, amelyek közvetlen környezetének tényeiből következnek. Továbbra is fennáll az a probléma, hogyan közvetítsünk felé olyan ismereteket, amelyekre szüksége van ahhoz, hogy döntéseinél figyelembe vegye a szélesebb gazdasági rendszer változásainak összességét."[45]

A szocialista parancsgazdaságnak két alapvető hibája van. Megengedve kellő rugalmasságot, az időben és térben eltérő körülmények még az alatt az idő alatt is változhatnak, amíg a róluk szóló információkat összegyűjtik. A múltbeli ismeretek alapján

[44] A szocializmusban a gazdaság növekedése lehetett gyors, sőt felgyorsulhatott olyan mértékben, hogy az már meghaladta a társadalom tűrőképességét. De ilyenkor már nem alapulhatott hatékonysági megfontolásokon. A sztálinista szocializmust az jellemezte, amit sok reformer „erőltetett, vagy kiegyensúlyozatlan", tehát politikailag kikényszerített növekedésként ábrázolt (Kornai 1993).

[45] Hayek 1948, 83–84. pp.

kibocsátott parancsok így *elavulttá* válhatnak. Sőt mi több, a tervező szervezet érdekelt lehet az információk *torzításában* azok összegyűjtése és feldolgozása során. Semmilyen intézmény nem marad semleges, nemcsak amíg összeszedi az ismereteket, hanem a parancsok kibocsátásakor sem. Ennek nyomán elkerülhetetlen a *késés és a torzítás*. Ez viszont a parancsgazdaságot hatékonytalanná teszi a piacgazdasághoz képest, ami rendelkezik az ismeretek közvetítésének *azonnali és személytelen* módjával: az *ármechanizmussal*.[46]

„Ha meg akarjuk érteni valódi szerepét, akkor az árrendszerre úgy kell tekintenünk, mint olyan mechanizmusra, ami ismereteket közvetít. Minél merevebbek az árak, annál kevésbé tölti be ezt a szerepét. (...) Eme rendszernek a legfontosabb jellemzője, hogy a *tudás gazdaságát* villantja föl és azon belül üzemel, hogy a gazdasági élet szereplőinek milyen csekély ismeretekkel kell rendelkezniük ahhoz, hogy a helyes döntést hozzák meg. Rövidített formában, egy jelképet használva, kizárólag a leglényegesebb információkat közvetíti, és csakis az érintettek számára. Több mint hasonlat, ha az árrendszert úgy írjuk le, mint a *változásokat rögzítő és közlő mechanizmust,* vagy távközlési rendszert, ami lehetővé teszi az egyes termelők számára, hogy néhány mutatót figyeljenek avégett, hogy tevékenységüket hozzáigazítsák azokhoz a változásokhoz, amikről sohasem fognak többet megtudni, mint amennyit az árak mozgása tükröz."[47]

Habár igaz, hogy a szabad, vagyis a kellően versengő piacgazdaságban az egyes termelőknek és fogyasztóknak nem kell

[46] „Pontosan az árrendszer képezi azt a mechanizmust, ami a gazdaságban legjobban kifejezi a javak viszonylagos fontosságát. Az árak „ekvivalenciahányadosokként", „értékként" vagy a helyettesítés határrátájaként foghatók föl. Minden ritka erőforráshoz hozzárendelnek egy számszerű indexet, ami egyáltalán nem vezethető le az adott jószág természetes tulajdonságaiból" (uo., 85. p.).

[47] Uo., 86–87. pp.

feltétlenül tudniuk azt, hogy az árak *miért* változnak, a szocialista parancsgazdaságban a termelők és a fogyasztók *semmit sem tudnak* a termékek és szolgáltatások viszonylagos fontosságáról, vagy annak változásairól. Noha a klasszikus sztálinista gazdaságban voltak árak és pénz, ezek a „jelzések" nem közvetítettek információkat ezekről az értékekről. Miért is tették volna? A termelők és a fogyasztók számára nem volt fontos ezeknek az ismerete.[48] Minden termelő és a városban lakó fogyasztók túlnyomó többsége *kötelező természetbeni tervmutatók* formájában kapta az információkat, amelyeket a központi tervező hatóság önkényesen rögzített. A termelőkhöz kötelező *tervutasítások*, a fogyasztókhoz pedig *jegyek kibocsátásával* jutottak el az igazán fontos ismeretek. Értékek, ekvivalencia-hányadosok kizárólag a tervezőszervek számára voltak nélkülözhetetlenek. Ők voltak felhatalmazva arra, hogy a szűkös erőforrások optimális elosztása végett meghozzák a nehéz döntéseket. A társadalom gazdasági problémáját nem valamiféle autonóm gazdasági, hanem egy *politikailag meghatározott hivatali eljárás* keretében igyekeztek megoldani. Feladatukat anélkül próbálták megoldani, hogy segítségül hívtak volna bármiféle mechanizmust, ami bármiféle információt közvetített volna az egyes termelők és fogyasztók által kinyilvánított értékekről. Valójában *nem voltak kíváncsiak* a társadalom értékítéleteire, hanem maguk alkottak *képzetes értékítéleteket*, és *rákényszerítették* azokat a társadalomra. A szocialista társadalomban nem volt szabad választás (freedom of choice); a rendszer azt tudatosan és büszkén kizárta. A kommunista párt azt állította, hogy ő jobban tudja, hogy mi a jó a népnek és saját értékítéleteit kötelező központi tervezéssel rákényszerítette az egész társadalomra.

[48] A 4.5. fejezetben látni fogjuk, hogy a sztálinista parancsgazdaságban a pénz és az árak egészen mást jelentettek, és nem játszották ugyanazt az integráló szerepet sem, mint a tőkés piacgazdaságban, bármi is annak a formája.

4.3. Reform = visszavonulás

„A szocializmus sohasem bízott igazán a maga fölényében. Amikor nehézségek merültek föl, mindig segítségül hívta szegény és kitaszított unokaöccsét, a piacot…"[49]

1968 sorsfordító év volt a világtörténelemben. Nyugat-Európát elborította a tüntetések hulláma, amit azok a diákok kezdeményeztek, akik megelégelték szüleik képmutató magatartását. Miközben az Egyesült Államok készült az elnökválasztásra, Martin Luther King híres polgárjogi harcos és Robert Kennedy, az egyik vezető demokrata elnökjelölt gyilkosság áldozata lett. A vietnámi háború teljes erővel tombolt.[50] A mexikói olimpián a Fekete Párducok (Black Panthers) felemelték öklüket a győztesek dobogóján. A kommunista Kína a rendkívül pusztító nagy proletár kulturális forradalom közepén vergődött.

A felfordulás nem kímélte a szovjet blokkot sem. A kommunista vezetés Lengyelországban gyűlöletkampányt kezdeményezett általában az értelmiség, különösen a zsidó származású értelmiségiek ellen. A lengyel egyetemisták tüntetni kezdtek, csakúgy, mint valamivel később mexikói társaik. Władysław Gomułka, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára, 1956 korábbi hőse fokozatosan elvesztette az ellenőrzést az események fölött. Úgy próbálta visszaszerezni a kezdeményezést, hogy igyekezett éket verni az értelmiség és a munkások közé.

[49] Így szoktam jellemezni diákjaimnak a szocializmus ideológiáját és gyakorlatát a Közép-európai Egyetemen.

[50] A Tet-offenzíva 1968. január 31-én kezdődött és fordulópontot jelentett a háború menetében. „Amerikában a Tet után már senki sem gondolhatta, hogy a háború simán és könnyen megnyerhető" (Bowden 2017, 519. p.).

Abban az évben a létező szocializmusra a legnagyobb veszélyt azonban a csehszlovákiai események jelentették.[51]

A *prágai tavasz,* ahogy ez később elhíresült, a Varsói Szerződés öt tagja nyílt katonai beavatkozásának esett áldozatul 1968 augusztusában. Csehszlovákiában bevezették a sztálinizmusnak egy újabb változatát, ami lényegében az 1989-es úgynevezett *bársonyos forradalomig* fennállt. Románia, a Varsói Szerződés Szervezetének egyetlen tagja, amelyik nem vett részt Csehszlovákia katonai megszállásában, mélyen belesüllyedt a neosztálinizmus szélsőségesen nacionalista változatába. Úgy tűnt föl, hogy minden szocialista országban hosszú időre megszűnt bármiféle lényegi változás lehetősége, ennek minden reménye elpusztult a Brezsnyev-doktrína gyakorlati alkalmazása során.

Mégis, valami egészen figyelemreméltó dolog csaknem észrevétlenül túlélte a katasztrófát.[52] Ez nem más, mint a *magyarországi piaci reform,* az úgynevezett új gazdasági mechanizmus (ÚGM). Ez volt az első és egyetlen komoly reform, amit valaha bevezettek a szocialista táborban, ami túlélte az ellentámadásokat, és lényegében fennmaradt egészen a rendszerváltásig a Varsói Szerződés és a KGST egyik tagállamában.[53]

„Az ÚGM előkészítésén munkálkodó hivatalos bizottság 1964-ben alakult meg, és a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) már 1966-ban elfogadta az ÚGM részletes programját."[54] Ez a

[51] Noha néhány helyen felszínes és félrevezető, a világméretű történelmi események átfogó ábrázolását tartalmazza Kurlansky (2005) könyve. A franciaországi események pontos leírása Hobsbawm (2007) könyvének 26. fejezetében található.

[52] Sokat elmond, hogy erről az eseményről egyetlen szó sem esik Kurlansky (2005) könyvében.

[53] Az ÚGM jelentősége és jellemzői legjobban Kornai János (1992) könyvéből érthetők meg. Még részletesebb értékelés olvasható Antal László (1985) művében.

[54] Bokros 2013, 41. p. 79. lábj.

menetrend világosan megmutatja, hogy a magyar reformprogramot régóta készítették elő és azt jóváhagyták a párt legmagasabb köreiben. Az ÚGM *messze megelőzte* az 1968-as csehszlovákiai eseményeket. A reformelképzelések valódi gyökerei visszanyúlnak az 1956. októberi felkeléshez és az azt közvetlenül követő időszakhoz. „Az 1968 februárjában elkezdődött prágai tavasz kivételes, végső soron rendkívül kedvező nemzetközi feltételeket kínált nem annyira az ÚGM bevezetéséhez, mint annak túléléséhez."[55]

Az ÚGM keretében bevezetett legfontosabb reformértékű változásokat korábbi könyvemben írtam le.[56] A jobb megértés végett álljon itt egy összegzés.

1. Az állami vállalatok számára a termelés és az elosztás fizikai tervcéljait előíró kötelező központi *tervutasítások rendszerét felszámolták.*
2. A központi tervezés kiemelt *makroökonómiai változókra* összpontosult. Az állami vállalatok csak a beruházásokhoz kaptak konkrét tervcélokat.
3. Fizikai célok helyett az állami vállalatok pénzformában testet öltő *egyedi szabályoknak* voltak alávetve (adók és egyedi támogatások formájában).
4. A *szabad munkaerőmozgás* és a (korlátok között tartott) *szabad béralku* létrehozta a kezdetleges és szigorúan szabályozott *munkaerőpiacot.*
5. A *fogyasztók autonómiája* nagyjából helyreállt a kis ország keretei között. A külkereskedelem szigorúan ellenőrzött *állami monopólium* maradt.

[55] Uo., 41. p.

[56] Uo., 42–43. pp. A legjobb és a leginkább átfogó elemzést Berend (2010) könyve tartalmazza.

6. A magánszektor *alkotmányos elismerést* nyert, mint a szocialista gazdaság *állandó* eleme. Noha fennmaradtak korlátozások, a háztáji gazdaság, a kisipari termelés és személyi szolgáltatások zaklatása jórészt megszűnt.
7. A nemzeti valuta, a forint *belső konvertibilitása* kiszélesedett. Minden fogyasztó kezében ugyanannyit ért a forint, és lényegében ugyanazt tudta vásárolni érte.

Ezek a reformok és sok további lépés rendkívül nagy jelentőségűnek bizonyult, mert a fogyasztási cikkek korábban nem tapasztalható bősége jelent meg az üzletekben Magyarországon. A nép életszínvonala látványosan emelkedett, és irigység tárgyává vált a többi szocialista ország állampolgárai számára. Nem véletlen, hogy a reformot követő bő húsz évben (1968–1989) Magyarország volt a szocialista tábor *legvidámabb barakkja.* Az állampolgárok számára a mindennapi életben a pártkommunizmus átalakult azzá, amit a nyugati szociológia találóan *„gulyáskommunizmusnak"* nevezett.

Ma az ÚGM legföljebb néhány történészt érdekel. Jelentősége azonban sokkal szélesebb. Megmutat nekünk valami nagyon fontosat a szocializmus állítólagos, de sohasem bizonyított fölényéről: ahhoz, hogy állampolgárainak magasabb életszínvonalat biztosítson, kénytelen volt *reformokat* bevezetni és visszatérni – legalább részben – a *piachoz.* Ez figyelemre méltó történelmi tapasztalat, ami aláássa a parancsgazdaságon alapuló szocializmus fölényéről alkotott nézeteket.

Az ÚGM egyik legérdekesebb vonása, hogy a gazdaságra vonatkozó leninista–sztálinista ideológia több tételét megkérdőjelezte. Nem csoda, hogy a magyar kommunista párt vezetői és értelmiségi képviselői, csakúgy, mint a szocialista közgazdászok, kétségbeesetten igyekeztek kimutatni, hogy a piaci koordináció a marxista–leninista szocializmus elidegeníthetetlen vonása és kulcsfontosságú alkotórésze. Viszonylag kényelmes

helyzetben voltak, mert hivatkozhattak egy fontos szovjet előzményre, a NEP-re.[57]

A 1968-as magyarországi ÚGM két tekintetben válasz volt 1956 eseményeire. Egyrészt kifejezte a magyar kommunista vezetők rosszul palástolt félelmét: ha nem javul jelentősen az életszínvonal, akkor a forrófejű és lázadásra hajlamos magyarok esetleg megismétlik a felkelést. Másrészt 1956 volt az éve annak is, hogy az SZKP XX. kongresszusán Hruscsov egyértelműen elítélte a sztálinizmust.[58] Mihelyt a sztálinizmus elvesztette tekintélyét, merev és rugalmatlan gazdaságirányítási rendszerének elfogadottsága, ami csak fokozta a mindennapi élet szörnyű nehézségeit, maga is jelentősen meggyengült. Immár lehetővé vált megkérdőjelezni a kötelező központi tervezés mindenhatóságát anélkül, hogy ez érintette volna az állami tulajdon elsődlegességét. Megnyílt az út a szocializmus részben *alternatív ideológiai* alapjainak kiépítése előtt.

Szamuely László – a rövid életű Magyar Tanácsköztársaság egyik vezetőjének, Szamuely Tibornak az unokaöccse – írt egy rendkívül érdekes könyvet a NEP-ről.[59] A magyar közgazdász leleplezte azokat, akik azt állították, hogy a szovjet-orosz NEP-et már 1918-ban előkészítették (természetesen Lenin kezdeményezésére), és bevezetését kizárólag a polgárháború kitörése miatt halasztották el.[60] Szamuely világosan leszögezte, hogy „Ez a tetszetős séma azonban még a kor közgazdasági irodalmában nem jártas, de a történelmi tényeket valamelyest ismerő olvasónak is azonnal gyanúsnak tűnhet, ha emlékezetébe idézi Lenin értékelő, indokló szavait, amelyeket annak idején mondott a NEP bevezetéséről: »visszavonulás«, »engedmény a parasztságnak», vagy a hadikommunizmusról – ezzel ellentétes állításként – azt, hogy »hiba« volt."[61] Szamuely rámutatott arra is, hogy a NEP-et nem akkor vezették be, amikor már úgy tűnt, hogy befejeződött a polgárháború – tehát 1920 tavaszán –, hanem *egy évvel később*, amikor a Vörös Hadsereg győzelme nyomán már béke volt és a petrográdi munkások, illetve a kronstadti matrózok követelték a kötelező terménybeszolgáltatás eltörlését.[62] A NEP programját és bevezetését a bolsevik párt 1921. márciusi X. kongresszusán fogadták el, és Lenin ezt világosan *„visszavonulásnak"*[63] és a *„parasztságnak tett engedménynek"* minősítette. Erre a szóhasználatra kényszerült azért is, mert pártjának sok, talán a legtöbb tagja szilárdan meg volt győződve arról, hogy a szocializmusnak a kötelező központi tervezésen alapuló, *pénz nélküli, naturális gazdaságnak*

[57] A NEP betűszó oroszul egyszerűen új gazdaságpolitikát jelent, amit Lenin kezdeményezett és a bolsevik párt bevezetett a tambovi parasztfelkelések, a petrográdi munkássztrájkok és a balti flotta tengerészeinek 1921. februári kronstadti lázadása nyomán. Ennek legjobb leírása megtalálható Avrich (1991) könyvében.

[58] Természetesen a két történelmi esemény szorosan összefügg, mind közvetlenül, mind közvetve. Az SZKP XX. kongresszusa nélkül valószínűleg nem lett volna „olvadás" a szovjet kultúrában és értelmiségi életben. Az olvadás nélkül talán nem került volna sor a poznańi munkásfelkelésre. A lengyel események nélkül nem biztos, hogy kitört volna a magyarországi forradalom. Egy diktatórikusan irányított birodalomban az események mindig láncreakció módjára fűződnek egymásba, mihelyt eluralkodik a nép körében az az érzés, hogy a hatalmi központ elvesztette a teljes és tökéletes kontrollt.

[59] Szamuely 1979.

[60] Ezt az állítást semmi sem bizonyítja, kivéve Sztálinnak egy jóval későbbi beszéde. Sztálin ragaszkodott a NEP legitimitásához éppen akkor, amikor készült teljesen feladni azt. Ez része volt a párton belüli hatalmi harcnak.

[61] Szamuely 1979, 8. p.

[62] Szamuely nem hivatkozhatott sem a petrográdi sztrájkokra, sem a tambovi parasztfelkelésre, sem pedig Kronstadtra, mert abban az időben ezek még tabutémák voltak (kiegészítés – B. L.).

[63] 1918 elején „Lenin elismerte, hogy a nagyüzemek államosítását követő megtorpanás már »visszavonulás« volt a párt eredeti elképzeléseihez képest (később, 1921-ben ugyanígy vélekedett)" (Lewin 1975, 74. p.). Noha Lenin maga is használta az „államkapitalizmus" kifejezést a szocializmust megelőző átmeneti szakasz leírására, később azonban az államkapitalizmushoz vezető reformokat már visszavonulásnak minősítette.

kell lennie. Sőt mit több, a „visszavonulás és engedmény" szavak használata a piaci jellegű reformok lefestésében arra utalt, hogy a szocializmus *eredeti és tiszta* változatát jobb időkben majd bizonyosan *helyreállítják*.

Két szempontból azonban nem szabad túlhangsúlyoznunk, mit mondott Lenin. Az egyik az, hogy állításai erről a témáról egyáltalán nem voltak konzisztensek.[64] Bármit is mondtak Lenin és társai, önmagában nem bizonyul perdöntő érvnek.

Azt a történelem szolgáltatja – ez a másik szempont. A NEP feloldhatatlan ellentmondást tartalmazott a *közpolitika* (policy) és a *pártpolitika* (politics) között. Amikor a köztük lévő összeütközés előtérbe került, a harcból mindig a *hatalmi politika és az ideológia* került ki győztesen.

Két olyan elemét emelem ki a NEP-nek, amit nem lehetett összehangolni a bolsevik párt politikájával és ideológiájával. Az egyik a *jómódú parasztság* (amit lekezelően „kulákságnak" neveztek) szerepe a szocializmus felé való haladásban. A türelmes, megfontolt parasztpolitika fő támogatója egyébként Buharin volt.[65] A másik a Preobrazsenszkij által „eredeti (kezdeti, primitív) tőkefelhalmozásnak" elnevezett folyamat forrásait érintette, ami az iparosítást szolgálta.

[64] „Lenin cikkeiben és beszédeiben hátrahagyott számos olyan értelmezést, ami egyáltalán nem tekinthető konzisztensnek. (...) Lenin sokszor gondolt 1794-re, annak szükségességére, hogy időleges visszavonulással elkerülje Robespierre sorsát. Ismételten használta a »visszavonulás« kifejezést. A hadikommunizmusra utalva párhuzamot vont a Port Arthur erődjét körülvevő eseményekkel, amit kezdetben sikertelenül ostromoltak a japán erők. Visszavonultak, rendezték soraikat és újra támadtak, sokkal módszeresebben, végül pedig győztek. (...) Ennek a kétfajta értelmezésnek mindkét oldalán a NEP rendkívül kevéssé kívánatos visszavonulást jelentett, aminek nyomán a következő logikus lépés a sorok rendezése és idővel az újabb támadás. Más helyeken Lenin tagadta, hogy a NEP nemkívánatos lett volna" (Nove 1969, 119–120. pp.).

[65] „Buharin egyike volt azoknak, akik lelkesen üdvözölték a hadikommunizmus politikáját nem csupán mint a polgárháború szükségleteiből fakadó kivételes intézkedéseket, hanem mint a kapitalizmusból a szocializmusba vezető út mérföldköveit. Nézeteit ezekben az években jól tükrözte az *Átmeneti korszak gazdasági programja* című jelentős műve; ami, együtt a *Kommunisták programja* című népszerű tankönyvével, valamint a később Preobrazsenszkijjel közösen írott *A kommunizmus ABC-je* című munkájával tartósan megalapozta hírnevét, mint a párt vezető elméleti szakemberét" (Carr 1970, 182. p.). „Buharin nem az egyetlen bolsevik volt, akinek a nézetei összezavarodtak a polgárháború végét követő nehéz szakaszban. A párt többségéhez hasonlóan Buharin mind a szakpolitikai, mind pedig a pártpolitikai gondolkodás szempontjából üdvözölte a NEP-et, mint egyfajta kimenekülést a patthelyzetből, amibe a hadikommunizmus sodorta az országot. De ez most elválasztotta őt korábbi munkatársaitól a baloldalon, elsősorban Pjatakovtól és Preobrazsenszkijtől, akik a NEP-et kizárólag visszavonulásként voltak hajlandók elfogadni és egyáltalán nem rejtették véka alá ezt a véleményüket" (uo., 183. p.).

[66] Nove 1969, 122. p.

A kulákkérdésben rejlő ellentmondást szemléletesen összegezte Alec Nove. „Noha a mezőgazdasági termelés meglehetősen gyorsan helyreállt, a piacra kerülő termékekből folyamatosan hiány volt, és a városokat csak a gabonaexport drasztikus csökkenése árán lehetett élelmezni. A városiasodás ugyanakkor magával hozta volna a paraszti gazdaságokon kívüli élelmiszerfogyasztás növekedését, a beruházási javak behozatala pedig a gabonakivitel fokozását igényelte volna. Vajon megoldható ez a probléma a termelés hagyományos paraszti módszereivel? Vajon nem volt-e ez egy olyan szűk keresztmetszet, ami Oroszország egész gazdasági fejlődését visszafogta? A NEP a parasztokkal való úgynevezett *szövetségen* (szmicska) alapult; a szó kapcsolatot, együttműködést, harmóniát jelent. De Lenin tudta és mondta, hogy a piacra termelő paraszti magántulajdon újratermeli a kapitalizmust."[66] Ez rendkívül fontos politikai kérdéssé vált. Részesítse a szovjet kormány előnyben a magántulajdonosok legtehetősebb és nyilván a legtermelékenyebb rétegét a városi munkásság rovására, ami állítólag az új rendszer uralkodó

osztálya volt? A baloldali ellenzék NEP-elleni támadásainak fényében ez nem volt fenntartható álláspont.[67]

Buharin ragaszkodott ahhoz, hogy a *szmicska* mindenképpen fenntartandó, és a parasztság ellen nem szabad erőszakot alkalmazni. A kötelező beszolgáltatás kudarcot vallott, és ha nem lett volna a NEP, akkor a parasztlázadások futótűzként terjedtek volna el az egész országban és 1921-ben elpusztították volna a bolsevik hatalmat. Ezt a kísérletet nem volt szabad megismételni. Buharin hangsúlyozta, hogy a NEP tartósan szükséges, legalább egy nemzedék időszakára.

Preobrazsenszkij nem pusztán aláhúzta a kulák-ellentmondást, hanem egy másik érvet is felhozott a NEP ellen. Megvizsgálva az eredeti tőkefelhalmozás lehetséges forrásait, „rámutatott arra, hogy kizsákmányolható gyarmatok híján, és ha a parasztokat nem lehet kisajátítani, a szocialista tőkefelhalmozásnak csak kell legyen valamiféle forrása. Nemcsak az iparosítás finanszírozása, hanem a gazdaság szocialista szektorának a magánszektor rovására való bővülése végett. Világos, hogy a szükséges erőforrások nem származhatnak egészében, de még elsősorban sem magából a szocialista szektorból. Amellett, hogy ez túl kicsi ahhoz, hogy egyedül viselje a terhet, helytelen és politikailag veszélyes lenne, ha csak az államosított ipar munkásai hoznák meg az áldozatot. Az erőforrásoknak ezért elsősorban a magánszektorból kell származniuk. Márpedig a magánszektor főszereplői a parasztok. Preobrazsenszkij jól látta, hogy a szükséges tőkét nem szolgáltatja az önkéntes megtakarítás.

[67] 1925 áprilisában Buharin kiadta a jelszót: „gazdagodjatok". Ez már túl sok volt. „Habár ebben az időszakban Sztálin politikai szövetségben állt Buharinnal és támogatta az adókedvezményeket a módosabb parasztoknak, amit aztán 1925-ben oda is ítéltek (...), kijelentette, hogy a »gazdagodjatok« nem a mi »jelszavunk«. Buharin visszakozni kényszerült és el kellett ismernie, hogy a kulákok gonoszak, akiket korlátozni és elnyomni szükséges" (Nove 1969, 123. p.).

Nem valószínű, hogy a jómódú parasztok hajlandók lennének elegendő hitelt nyújtani a kormánynak és az úgynevezett nepperek (Nepmen) a városokban természetesen minden általuk birtokolt tőkét felhasználtak ahhoz, hogy »szénát csináljanak, amíg a nap sütött«, joggal félve attól, hogy nem fog sokáig sütni. Az erőforrásokat meg lehetett szerezni az adók révén, de leginkább az úgynevezett egyenlőtlen cserével, vagyis a magánszektor »kizsákmányolásával«. Az államnak ki kell használni azt a pozícióját, hogy ő szolgáltatja az ipari termékek túlnyomó többségét, nála van a külkereskedelem monopóliuma, így ki tudja szivattyúzni az erőforrásokat a magánszektorból és képes finanszírozni a bővülő szocialista ipar állami beruházásait."[68]

Cáfolhatatlan logika. A NEP nem maradhatott fenn sokáig.

A piaci reformok tehát valóban *időleges visszavonulásnak* bizonyultak a szovjet szocializmus kezdetén. Ez a valóság őszinte bevallása volt. De ahogy haladt az idő, néhány kisebb országban – elsősorban Magyarországon – ismét elkezdődtek óvatos és félénk piaci reformok, és fontossá vált megtalálni ezekhez a megfelelő ideológiai alapot. Az SZKP XX. kongresszusa után a sztálinizmus meggyengülése és tekintélyvesztése jó alkalmat kínált az újfajta gondolkodás irányába való nyitáshoz.[69]

Ekkor már léteztek alternatív elképzelések a szocializmusról szóló és egyre bővülő nyugati szakirodalomban. A parancsgazdaság kirívó hatékonytalanságát, sőt egyenesen észszerűtlen voltát megvilágító szovjet tapasztalatokról szóló gyakorlati

[68] Nove 1969, 125–126. pp.

[69] Az első – és saját állítása szerint naiv – reformer, aki képet festett a szocialista gazdaságirányítási rendszer valódi természetéről, Kornai János volt, aki később a szocialista gazdasági rendszer átfogó elemzése nyomán vált híressé. Úttörő munkáját az 1956-os forradalom alatt írta és 1957-ben meglepő módon sikerült is megjelentetnie azt (Kornai 1959).

bizonyítékok felhalmozódása nyomán a múlt század harmincas éveiben polgárjogot nyert a *piaci szocializmus* eszméje.[70] Ezeknek az erőfeszítéseknek a központi eleme a *fogyasztói szuverenitás és a munkaerőpiac* helyreállítása volt anélkül, hogy feladták volna a termelési eszközök állami tulajdonát. (Egy másik engedmény, a magántulajdon is megengedhetőnek tűnt, de csak a szocialista gazdaság peremén, szigorú korlátozásokkal mind a foglalkoztatás, mind pedig a tőkefelhalmozás vonatkozásában annak érdekében, hogy megakadályozzák a „kapitalista kizsákmányolás" újjászületését.)[71]

Hayek kigúnyolta azt a dicséretet, amit Oscar Lange írásainak szerkesztője fogalmazott meg, amikor azt állította, hogy Lange „cáfolhatatlan érvekkel támasztotta alá a versenyre alapozott szocializmus működőképességét és fölényét."[72] Ez nyilvánvalóan tévedés volt és nem is lehetett más. Vajon miért?

Szocialista írók, a piaci szocializmus hívei és támogatói vonakodva bár, de fokozatosan kénytelenek voltak elfogadni

[70] Hayek elemezte Oscar Lange és Fred Taylor (1938), valamint H. D. Dickinson (1939) piaci szocializmusról vallott felfogását a szocialista kalkulációról szóló harmadik cikkében, „A versengő megoldás" címszó alatt (Hayek 1948, 181–208. pp.). Írása először az *Economica* folyóiratban látott napvilágot 1940-ben.

[71] A piaci szocializmus gondolatát újraélesztették az 1960-as években, amikor két jeles közép- és kelet-európai közgazdásznak sikerült figyelemre méltó írásaikat megjelentetni. A lengyel Włodzimierz Brus és a cseh Ota Šik igyekezett szilárdabb alapot képezni a terv és a piac esetleges összehangolása számára. A történelem fintora, hogy mindkettőt megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy tanaikat a gyakorlatban kipróbálják. Következésképpen a piaci szocializmus végső cáfolata lehetetlenné vált. (Ota Šik készített egy cselekvési programot Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága számára, ami 1968 áprilisában megjelent. Ez egy jelentősen felvizezett változata volt eredeti elképzeléseinek. Nagyon hasonlított a magyar ÚGM-hez. A Varsói Szerződés augusztusi katonai beavatkozása után természetesen szó sem lehetett a terv megvalósításáról Csehszlovákiában.)

[72] Hayek 1948, 184. p. 7. lábj.

Mises legfontosabb érveit a szocializmus gyatra működéséről.[73] Az 1930-as évekre bebizonyosodott, hogy verseny körülményei között formálódó pénzbeli árjelzések nélkül a szocializmus valóban működésképtelenné válik.[74] A létező szocializmus kortárs megfigyelői számára az is egyre inkább világossá vált, hogy a parancsgazdaság rendkívül hatékonytalan – óriási hiányokat és hatalmas pazarlást csinál[75] –, ami *békeidőben* tűrhetetlen.

Ez a pont kulcsfontosságú és több lényeges következtetés adódik belőle. A természetbeni újraelosztáson alapuló parancsgazdaság nemcsak hatékony, hanem elkerülhetetlen is *háborús* körülmények között. Nem véletlen, hogy a szovjet kommunizmus első szakasza ezért a „hadikommunizmus" jelzőt kapta.[76] A jelző egyben azt is tükrözte, hogy a bolsevik diktatúra a háborús gazdálkodást *örökölte*. A bolsevik gazdálkodás bizonyos értelemben az első világháború alatt bevezetett kényszerintézkedések folytatása volt. Ugyanakkor lényeges, hogy egyszersmind tetemes hasznot húzott a szocializmus *eredeti*

[73] „A szocialista eszme vezetői egyre inkább felismerték nemcsak a központi probléma természetét, hanem elismerik a szocializmus ama fajtái elleni érvek erejét is, amit korábban a leginkább működőképesnek tartottak" (Hayek 1948, 148. p.).

[74] Újra felhívom a figyelmet arra, hogy Mises a szocializmust nem tartotta lehetetlennek. Hayek ugyanezt hangsúlyozta. „A félreértés először a szavak csűrés-csavarásából származott, és abból, hogy Mises alkalmanként tényleg odavetette, hogy a szocializmus úgymond »lehetetlen«, holott arra gondolt, hogy a szocializmusban lehetetlen az észszerű gazdasági kalkuláció" (Hayek 1948, 145–146. pp.).

[75] A hiány és a pazarlás közötti szoros kapcsolatot legszemléletesebben Kornai (1980) írta le.

[76] „Oscar Lange, a piaci szocializmus legkiemelkedőbb képviselője a sztálinista gazdaságot *hadigazdaságként* jellemezte. Úgy vélte, hogy a hadigazdálkodás, habár koherens, csak külső fenyegetés vagy brutális belső elnyomás szélsőséges körülményei között tartható fenn. Ezt azonban nem tekintette kívánatos alternatívának." Bokros (2013) 29. p. 45. lábj.

programjából. A hadikommunizmus továbbá emlékeztetett arra a kellemetlen tényre, hogy a létező szocializmus *mindig és mindenütt háborúból* született.[77] Ez a makacs tény szemléletesen kifejezi, hogy a hadi jellegű parancsgazdaság mennyire megfelelt, sőt mennyire kényelmes megoldás volt nemcsak ideológiai, hanem gyakorlati okokból is.[78]

A piaci reformok története a szocializmusban érdekes, éppen ellenkező előjelű irányzatot tükröz: azoknak a gyakorlati problémáknak a megoldása, amelyek a szocializmus építése során kifejtett hősies erőfeszítések közben merültek föl, mindenekelőtt a parancsokon alapuló gazdaságirányítás *merevségeinek oldását* igényelték. Ezt követően a kommunista párt szükségét érezte annak, hogy *ideológiai alapot* építsen és *igazolást* teremt-

[77] Egyetlen kivétel sincs e „szabály" alól. A Szovjetunió és a Mongol Népköztársaság az első világháborút követő kegyetlen polgárháború következménye. Az összes közép- és kelet-európai úgynevezett „népi demokrácia" a második világháború hamvaiból született, legtöbbjüket elfoglalta a Vörös Hadsereg. Mások – mint Jugoszlávia és Albánia – saját belső kommunisták által vezetett felszabadító hadseregek győzelmének eredményei. A Kínai Népköztársaságot az oroszországinál is véresebb polgárháború után alapították meg 1949-ben. Korea a kínaiak és az amerikaiak által vezetett nemzetközi szövetségek helyettesítő háborújától szenvedett 1950 és 1953 között. (Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála után az új szovjet vezetésnek sikerült rábeszélnie a kínai kommunistákat arra, hogy ideje elfogadni a döntetlent a mészárlás befejezése végett.) Észak-Vietnám kommunista állama akkor emelkedett föl, amikor a francia gyarmatosítók Dien Bien Phu-nál 1954-ben vereséget szenvedtek. Fidel Castro Kuba irányítását évekig tartó gerillaháború után vette át.

[78] „Meg kell engedjük, hogy a bolsevik elképzelések és a kétségbeesett helyzet erősen hatottak egymásra. Egy példa a sok közül: a jegyrendszer és a magánkereskedelem betiltása lényeges jellemzői voltak a korszaknak, és egy idő után úgy tekintettek rájuk, mint szükséges jókra. Ugyanakkor ezek az intézkedések meglehetősen elterjedtek voltak a háborúzó nemzetek között. Maga az ideiglenes kormány is ugyanezt alkalmazta, noha nem túl nagy hatékonysággal... Másképpen fogalmazva: rendkívüli körülmények között gyakorlati okokból meghozott intézkedések gyakran ideológiai köntöst öltenek föl és nemes eszmékre hivatkozva igazolják őket" (Nove 1969, 47. p.).

sen hozzájuk. Lange, Brus és Šik teljesen ismeretlenek voltak az ÚGM előtt Magyarországon; Mises, Hayek és Popper pedig egészen a nyolcvanas évek második feléig, amikor a Gorbacsov nevéhez fűződő második olvadás elkezdődött a Szovjetunióban.

Összegezve tehát két különböző helyzetet látunk: a parancsgazdaság erős ideológiai támaszokkal rendelkezett *jóval azelőtt*, hogy a gyakorlatban létrejött volna. Ezzel szemben a piaci reformok, amelyek a parancsgazdaság eredeti programjának ortodox megvalósításából fakadó problémák nyomán születtek, csak *később* nyertek némi törékeny ideológiai hátteret és megalapozást. Ennek két következménye volt. A parancsgazdaság előzetes, *ex ante* észszerűsítése jobban megfelelt az eredeti ideológiai programnak, könnyebben elterjedt és nehezen pusztult el. A másik az, hogy a piaci reformok utólagos, *ex post* észszerűsítése mindig bizonytalan maradt, mert ezek *új feszültségeket*, nagyobb bajokat hoztak létre, mint amik bevezetésüket kiváltották. Sőt mi több, olyan *új erőket* mozgósítottak, amelyek azután reformokat követeltek és váltottak ki már nemcsak a gazdaság, hanem a politika, a kultúra és a társadalom területén is.[79]

A legnagyobb gond az volt, hogy a piaci reformok *inkoherenciát* vittek a rendszerbe, következetlenné tették a parancsgazdaságon alapuló szocialista rendet.[80] Következésképpen joggal tekintették őket kifejezetten *veszélyesnek*.[81] Ez cáfolhatatlan

[79] Még a félénk és részleges liberalizáció is pluralizáló nyomáshoz vezet (Brown 2009, 421–480. pp.).

[80] Kornai (1992) Záró megjegyzések: „A reformok inkonzisztenciája"

[81] „Nem feltétlenül az váltja ki a forradalmat, ha a dolgok rosszból még rosszabbra fordulnak. Gyakran akkor tör ki, amikor egy nemzet, amelyik zokszó nélkül tűrte – csaknem anélkül, hogy érezte volna – a legterhesebb törvényeket, most erőszakkal elutasítja ezeket éppen abban a pillanatban, amikor a teher némileg enyhül. A rendszer, amit elpusztít a forradalom, csaknem mindig jobb volt, mint az, amelyik megelőzte, és a tapasztalat azt

leckéje a kommunizmus történetének, és megmagyarázhatja, hogy miért nem került sor valódi reformokra sohasem a Szovjetunióban 1985 előtt. Amikor Gorbacsov elkezdett kísérletezni piaci reformokkal, a rendszer *gyorsan elvesztette egyensúlyát és szétesett.*[82] Az 1956-os forradalom brutális leverésének emléke, a szovjet megszállás és Brezsnyev vigyázó szeme elég volt ahhoz, hogy Magyarországon fennmaradjon a kommunizmus.[83] Egyúttal világos, hogy Magyarország geostratégiai jelentősége elenyésző volt. Amikor azonban a parancsgazdaság elvesztette maradék hatékonyságát és legitimációját a szovjet birodalom *központjában,* akkor már nem volt semmi, ami a politikai szétesést megállíthatta volna.[84] Utólag tehát könnyen megérthető

mutatja, hogy egy rossz kormányzat számára az a legveszélyesebb pillanat, amikor elkezd reformokat bevezetni. Csak valamiféle lángelme képes megmenteni azt az uralkodót, amelyik könnyíteni akar alattvalói helyzetén az elnyomás hosszú időszaka után. A bajok, amiket eddig türelmesen eltűrtek, mint olyat, ami elkerülhetetlen, most elviselhetetlenné válnak abban a pillanatban, ahogy megfogan a tőlük való megszabadulás képzete. A visszaélés megszűnése éles megvilágításba helyezi a fennmaradó problémákat és fájdalmasan emlékezteti az embereket ezekre; a teher enyhült, de az érzékenység élesebb" (Tocqueville 2008, 175. p.).

[82] „A totalitárius rendszer, ha egy tömbből faragott merev oszlopa elkezd porladni, akkor nem sokáig maradhat állandó, mert nincs kellő rugalmassága ahhoz, hogy a külső sokkokat megemésszе és nincs egyensúlyi pontja" (Bokros 2013, 53. p.).

[83] Még ebben a helyzetben sem volt könnyű Kádár János, a magyar kommunisták vezetője számára, akit a szovjet szuronyok juttattak hatalomra mindjárt az 1956-os felkelés után, hogy kiengesztelje Brezsnyevet és meggyőzze őt arról, hogy tűrje el az ÚGM-t. 1973-ban részben elvesztette a küzdelmet, aminek nyomán az 1968-as reformok által bevezetett gazdasági decentralizáció jelentős részben visszafordult. De amikor a magyar gazdasági helyzet tovább romlott, és a szovjetek nem voltak sem képesek, sem hajlandók „testvéri anyagi segítséget" nyújtani, akkor nem volt más választásuk, mint megengedni, hogy Magyarország belépjen az IMF-be és a Világbankba. Berend (2010), Mong (2012) és Csillag (2022).

[84] Brown feltette a „szemtelen" kérdést: „Miért tartott ilyen sokáig a kommunizmus?" (Brown 2009, 398–418. pp.). Az egyik legfontosabb oka ennek

az SZKP konzervatív vezetőinek azon álláspontja, hogy erősen ellenezték a piacelvű reformokat. Jurij Andropovnak igaza volt, és a KGB tényleg jobban tudta.

A klasszikus sztálinista parancsgazdaság nem volt képes bizonyítani fölényét a kapitalizmussal szemben, habár volt elég ideje és lehetősége. Ehelyett halálos csapdába esett. Magasabb növekedési ütemet, nagyobb termelékenységet, kevesebb pazarlást, jobb hatékonyságot és végül nagyobb anyagi jólétet ígért, mint a kapitalizmus bármely formája. Ezeket azonban nem tudta teljesíteni, mert *teljesíthetetlenek* voltak. Nem volt képes menekülni a csapdából, mert a *reformok visszavonulást jelentettek* és elpusztították volna szívét és eszét. A reformok kivették volna az erőt és az értelmet az egész alakzatból.

A szovjet kommunizmus bukása után azok végső menedéke, akik még mindig hisznek a kommunizmus fölényében, a piaci viszonyok maradéktalan elfogadása lett. Furcsa, de néhányan őszintén megkísérelték ezt. Egyikük, Julio Godio argentin közgazdász, aki utóvédharcot indított, hogy mentse a menthetőt. A marxizmust alapos revíziónak vetette alá azt állítva, hogy hiba volt elutasítani a piacot és a kommunizmust piac nélküli gazdasági-társadalmi rendszerként tételezni. Dicsőítette Lenint és társait a NEP bevezetéséért, ami szerinte a szocializmus igazi megtestesülése.[85] Hasonlóképpen, Teng Hsziao-ping kínai reformjait,

az, hogy a Szovjetunió sohasem hagyta el a parancsuralmi rendszert sem a gazdaságban, sem pedig a politikában, és – amíg volt kellő hatalma, addig – megakadályozott minden jelentős változást legfőbb európai csatlósainál, az NDK-ban, Lengyelországban és Csehszlovákiában.

[85] Ezt a vélekedést a történelmi tények világosan cáfolják. Ahelyett, hogy pusztán a polgárháború által szükségessé és elkerülhetetlenné tett ideiglenes szükségintézkedésnek tekintette volna, a legtöbb bolsevik a hadikommunizmust tartotta a szocialista gazdasági és társadalmi irányítási rendszer valódi megtestesülésének. A polgárháború után a szovjetek 1920 decemberében Moszkvában tartott VIII. kongresszusán Nyikolaj Oszinszkij, a bolsevik párt baloldalának egyik vezetője nemcsak hogy javasolta fenntartani

amelyeket 1979-ben hirdettek meg, a szocializmus „igazi" formáihoz való visszatérésként, a következő átalakulásként, metamorfózisként ünnepelte, mint olyat, ami a konfucianizmus és a szocializmus egyesítésével segíti megőrizni és kiteljesíteni a kínai civilizációt.[86]

Nincs szándékom elemezni a könyvet, vagy bármelyik másikat, ami hasonló érvelést követ, mert meg vagyok győződve arról, hogy a mai Oroszországot és Kínát semmiképpen sem lehet a piaci szocializmus megtestesülésének tekinteni. Az államkapitalizmus oligarchikus rendszerét a maga diktatórikus, vagy legalább autoritáriánus felépítményével nem lehet a szocializmus felé való fejlődés új és ígéretes állomásának tekinteni. Valószínűleg a legtöbb szocialista is elutasítaná ezt a felfogást. Függetlenül attól, ki mennyire rokonszenvez Vlagyimir Putyin és Hszi Csin-ping személyével, az orosz, illetve a kínai civilizáció „megmentése" érdekében vállalt „történelmi küldetésükkel a neoliberális globalizáció" korában, ez visszavezet bennünket az eredeti zavarhoz, miszerint „szocializmus az, amit legjobban szeretünk". De a piaci szocializmus rámutat egy fontos pontra még akkor is, ha sok ellentmondást tartalmaz. Nevezetesen a szocializmus állítólagos fölényének kérdése nem válaszolható meg pusztán a gazdasági hatékonyság alapján. A hatékonyságon messze túlra kell nézni és meg kell vizsgálni a szocializmus *élhetőségét és szerethetőségét*. Vajon kínál-e több szabadságot és kevesebb elidegenedést? Kiterjeszti-e a demokráciát, teremt-e jobb esélyeket az egyén, illetve az egész társadalom számára? Erősebb, vagy éppen ellenkezőleg, gyengébb államot igényel és épít? Vajon a szocializmusban az állam szükségképpen totalitáriussá emelkedik vagy reménykedhetünk abban, hogy egy napon talán mégis elhal?

a hadikommunizmus egyik legkevésbé hatékony és a parasztok által leginkább gyűlölt intézkedését, a mezőgazdasági termékek kötelező és ingyenes beszolgáltatásának rendszerét, hanem kiegészíteni azt a kollektivizálással, a „termelés kötelező közösségi megszervezésével". Ha nem lett volna Kronstadt, akkor a bolsevik párt lehet, hogy hamarabb megkezdi a kollektivizálást, felgyorsítva az eredeti marxi program megvalósítását.

[86] Julio Godio (2011) könyve furcsa keveréke az avantgárd szocialista gondolkodásnak és annak a konzervatív áramlatnak, amelyik a „civilizációkat" tekinti a történelem elsődleges mozgatórugóinak. Nem véletlen, hogy a szerző sokszor hivatkozik Samuel Huntingtonra, elfogadja ez utóbbi tézisét a civilizációk ütközéséről, és igyekszik visszavetíteni azt a huszadik századi kommunizmus történelmébe. Huntington és Hobsbawm, Godio másik kedvenc elméleti forrása, azonban rendkívül furcsa párt alkotnak. Az elméleti homály már nem is lehetne sűrűbb.

4.4. Állam és szocializmus

„Amit én követelek az államtól, az a védelem;
nemcsak a magam, hanem a többiek számára is.
Védelmet követelek saját magam és a többiek szabadsága számára.
Nem szeretnék olyasvalaki kegyelméből élni,
akinek keményebb öklei és hatékonyabb fegyverei vannak.
Más szóval azt kívánom, hogy védelmezzenek meg mások
agresszivitásával szemben.
Azt akarom, hogy felismerjék a védelem és az agresszió közötti
különbséget,
és az állam szervezett erői biztosítsák a védelmet."[87]

„Egy ellenzéki párt arra ítéltetett, hogy mindenekelőtt támadja a gyűlölt autoritáriánus államot; csak ezen a módon tudta megnyerni az elégedetleneket. Ebből a politikai követelményből származott az állam elhalásának marxi képzete. A liberálisok az állam korlátozását követelték és azt, hogy a kormányhatalmat ruházzák át a nép képviselőire; szabad államot kívántak. Marx és Engels megpróbálták túlkínálni őket azzal, hogy gátlástalanul magukévá tették az állami hatalom felszámolásának anarchista elképzelését tekintet nélkül arra a tényre, hogy a szocializmus nem az állam felszámolását, hanem annak minden határon túli kiterjesztését jelentené."[88]

Az állam elhalása a kommunizmusban, mint a „történelem vége" volt a marxizmus alapító atyáinak egyik legkevésbé logikus és valószerű elképzelése.[89] Ez nemcsak a tényekkel és a történelmi fejlődés irányával ütközik, hanem ami még fontosabb, saját prognózisaikkal is. Marx és Engels írásaiban a proletárdiktatúra elképzelése a forradalom után sokkal inkább az állam *szélesedését és mélyülését* vetítette előre. Nem segített a dolgon, hogy közbeszúrták: ez csak a szocializmus első szakaszára érvényes, amikor a munkásság feladata a burzsoázia, vagyis az osztályellenség elnyomása.

A gazdasági feladatok átvétele, a termelési eszközök széles körű államosítása, központi kezelésük a tervező hatóságok által a *gazdasági élet sokkal jelentősebb államosítását* sugallja. Érdekes módon ez egyszerre volt összhangban és ellentmondásban a marxizmussal. Vajon hogyan képes elindulni az állam a saját eltűnése felé vezető úton, amikor éppen nyer egy rendkívül fontos új feladatot, amivel sohasem rendelkezett a történelem során, és aminek következményei páratlanok az állam méretét, hatókörét és szerkezetét illetően.[90] Hogyan lehet ezt nem észrevenni? Nemcsak a fejlődés léptéke, hanem annak *iránya* is éppen ellenkező. Végül, de nem utolsósorban a marxizmusban nem maradt hely, vagy nem teremtettek helyet olyan új, dinamikus társadalmi erők számára, amelyek megfordíthatták volna ezt az irányzatot és előidézhették volna az állam végső eltűnését.[91]

[87] Popper 2001, 113. p.

[88] Mises 2012, 241. p.

[89] „Az állam elhalásának elmélete nagyon elrugaszkodik a valóságtól, és azt hiszem, Marx és Engels elsősorban csak ezért fogadta el, hogy kifogják a szelet vetélytársaik vitorláiból. Vetélytársakon Bakunyint és az anarchistákat értem; Marx nehezen viselte el, hogy valaki túltegyen rajta. Marxhoz hasonlóan ők is azt tűzték ki célul, hogy megdöntsék a fennálló társadalmi rendet, támadásukat azonban a gazdasági rendszer helyett a politikai-jogi rendszer ellen irányították. Számukra az államban testesült meg az ősellenség, amit szét kellett zúzni. Marx azonban anarchista versenytársainak premisszáiból következően minden nehézség nélkül felvillanthatta [volna] (kiegészítés – B. L.) azt a lehetőséget, hogy a szocializmus alatt az állam intézményének új és nélkülözhetetlen feladatokat kell ellátnia: biztosítania kell az igazságosságot és a szabadságot, ahogyan azt számára a demokrácia nagy teoretikusai kijelölték" (Popper 2001, 644. p.).

[90] „Csak Oroszországban, a föld egy hatodán látunk olyan gazdasági rendszert, ahol – összhangban Marx próféciájával – a termelési eszközöket az állam sajátította ki, amelynek hatalma – ellentétben Marx próféciájával – semmi jelét nem mutatja annak, hogy elhalni készül" (Popper 2001, 320. p.).

[91] Továbbá, ha nem lenne állam, akkor nem lenne joguralom sem; az igazságosságnak és a szabadságnak semmi védelme, ahogy arra Popper rámutatott (Popper 2010, 113. p.). Lásd a fejezet mottóját.

Az állam eltűnéséről írott leginkább kifejező és talán leggyakrabban idézett eredeti szöveg Engels híres vitairatában, az *Anti-Dühring* című munkájában található. Az idevágó bekezdés az alábbi:

„Mihelyt nincs többé társadalmi osztály elnyomatásban tartandó, mihelyt az osztályuralommal és az egyedi létezésért folyó – a termelés eddigi anarchiájában megalapozott – küzdelemmel együtt az ebből fakadó összeütközések és túlkapások is kiküszöbölődnek, nincs többé mit elnyomni, ami külön elnyomó hatalmat, államot tenne szükségessé. Az első aktus, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel – a termelési eszközök birtokbavétele a társadalom nevében –, egyszersmind utolsó önálló aktusa is mint államnak. Az államhatalomnak társadalmi viszonyokba való beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és magától elenyészik ezután. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép. Az államot nem »eltörlik«, *az állam elhal.*"[92]

Ez a megfogalmazás közvetlen kihívást képviselt az anarchistákkal szemben, akik az állam azonnali felszámolása mellett törtek lándzsát.[93] De ez nem fontos. A Marx és Engels által írottak az állam meglehetősen szűk, redukcionista felfogását tanúsítják, és a lényeget illetően nem különböznek az anarchisták tanaitól. Az alapító atyák mindvégig azt képviselték, hogy az állam mindig tisztán és egyszerűen az osztályellentétek megtestesülése. A probléma azonban az, hogy alig többnek tekintették, mint az *osztályelnyomás eszközének*. Sohasem ismerték el, hogy a tőkés állam – vagy bármilyen más állam – kifejthet

[92] Engels [1878]: MEM 20. köt., 1968. 276. p.

[93] Mises tévedett: Marx és Engels elsősorban az anarchistákat akarták túllicitálni, nem pedig a liberálisokat. Popper magyarázata sokkal kézenfekvőbbnek tűnik. Lásd 89. lábj.; vö. Popper 2001, 644. p.

bármilyen tevékenységet, ami az *egész társadalom érdekében* áll. Ez a modern állam természetének, hatókörének és feladatainak meglehetősen leegyszerűsített felfogását tükrözte, és a közigazgatás ismeretének hiányát.[94] Még fontosabb, hogy igaz-e egyáltalán, hogy „irányt szabni a termelés folyamatainak" nem más, mint egyszerűen a dolgok igazgatása, nem pedig kormányzati politika? Még ha az is lenne, ami persze csak a szavakkal való játék, akkor is az a helyzet, hogy mind a kormányzás, mind pedig a közigazgatás *egyszerre* jelenti *emberek és dolgok* irányítását. Lehet-e emberek és dolgok között különbséget tenni azon az alapon, hogy az egyik a kormányzás, a másik pedig a közigazgatás tárgya?

A későbbi kapkodó és kétségbeesett államépítő tevékenység fényében Lenin valószínűleg sajnálta, hogy megírta az *Állam és forradalom*[95] című könyvét, mielőtt elrejtőzött volna az 1917. júliusi sikertelen bolsevik puccskísérlet után.[96] Ennek az állítólag elméleti munkának az időzítése különösen rossz volt: három hónappal később a bolsevikok átvették a kormányzati

[94] Ezt a tragikus ismerethiányt élesen megvilágítja Engelsnek az a semmivel alá nem támasztott kijelentése, hogy a „kormányzást emberek fölött gyakorolják, a közigazgatást azonban dolgok fölött". A kormányzás és a közigazgatás szorosan összefügg és átfedik egymást. Tárgyuk szerint teljesen lehetetlen elválasztani őket.

[95] Lewin és Ryan abszurd módon azt állították, hogy Leninnek az állam elhalására vonatkozó felfogása „libertárius" volt. De még maga Lewin is félrevezetőnek és megtévesztőnek vélte azt, és egy „olyan kábítószernek, amivel sikerült elaltatni a forradalmi bolsevikokat és felépíttetni velük ez szörnyszülöttet..." (Lewin 1975, 82. p.). Noha a magyarázat nem logikus, az üzenet kristálytiszta.

[96] „Ahogy Lenin elutazott az északi vadvilágba, úgy tűnhetett föl neki, hogy a bolsevikok ügyének vége. Mielőtt elhagyta a fővárost, annak a műnek a kéziratát, ami később *Állam és forradalom* címmel vált ismertté, átadta Kamenyevnek azzal az utasítással, hogy tegyék közzé, ha őt megölnék. Lenin mindig hajlamos volt túlbecsülni a személyét érintő fizikai veszélyeket: ebben a vonatkozásban elég gyáva volt" (Figes 1996, 434. p.).

hatalmat. Ha az anarchista propaganda és a felelőtlen politizálás hasznos volt is az ideiglenes kormánnyal szembeni küzdelemben, a bolsevik államcsíny után ennek éppen az ellenkezője lett volna szükséges: *működőképes közpolitika és hatékony közigazgatás.*[97]

A szív üzenetének és egyúttal a szükséges közpolitikai felfogásnak az átállítását nagyban megnehezítette az a marxi követelményekből fakadó, de félrevezető ideológiai meggyőződés, hogy a burzsoá államot először le kell építeni, el kell pusztítani, és csak azután lehet arról szó, hogy a forradalmi kormány megkezdje a proletárállam felépítését. A dolog pontosan úgy történt, ahogy Engels előírta.[98] A bolsevik kormány minden regionális és városi dumát feloszlatott – tekintet nélkül azok hűségére vagy ellenséges beállítottságára –, és alapos tisztogatást rendezett a minisztériumokban és más állami szervekben. A bolsevik párt vezetői azonban hamar felismerték, hogy a kormányzás több mint a hatalom élvezete; uralmuk megerősítése végett szükségük volt *működőképes közigazgatásra.*[99] Sőt mi több, amikor államosították nemcsak a nagybankokat és feldolgozóipari vállalatokat, hanem a kisipari üzemeket is, akkor

[97] A szocializmus idején az *Állam és forradalom* nem számított Lenin kitüntetett művei közé, mert éles megvilágításba helyezte volna az államról szóló marxista–leninista elmélet és a bolsevik–sztálinista gyakorlat közötti ellentmondást.

[98] „A kommünnek mindjárt kezdettől be kellett látnia, hogy a már uralomra jutott munkásosztály nem igazgathat tovább a régi államgépezettel; hogy ennek a munkásosztálynak, ha nem akarja saját, csak az imént meghódított uralmát megint elveszíteni, egyrészt ki kell küszöbölnie az egész régi, addig őellene kihasznált elnyomó gépezetet, másrészt pedig biztosítania kell saját magát képviselőivel és hivatalnokaival szemben azzal, hogy ezeket, kivétel nélkül, bármikor elmozdíthatóknak nyilvánította" (Engels [1891]: MEM 17. köt., 1968. 576. p.).

[99] És hamarosan nagy szükség lett nem civil igazgatásra, tehát rendőrségre, titkosszolgálatra, hadseregre.

világossá vált, hogy az új kormánynak *sokkal nagyobb* közigazgatást kell kiépítenie, mint ami valaha létezett a cári rendszer idején.[100]

A bolsevikok kezdeti csaknem anarchista lelkesedése és buzgalma a cári állam szétverésében és új, jóval nagyobb állami szervezetek kiépítésében jól mutatja a kormányzás *erőteljes ideológiai meghatározottságát.* De Lenin mindenekelőtt politikus volt, nem ideológus. Még az ideológia területén is meglehetősen gyakorlatias észjárású volt. Végső és legfőbb célja: az *osztatlan* bolsevik hatalom megtartása. Teljes fordulatot hajtott végre, és már 1918-ban megkezdte a nagy és egyre terjedelmesebb állam kiépítését. Legfontosabb ideológiai tétele: a kizárólagos bolsevik hatalom. Ami ennek ellentmondott, azt ki kellett dobni.

Történelme mellett a szocialista állam *természete* is rendkívül fontos. Ebben a vonatkozásban az első téma a gazdaság. Ismét a létező szocializmus két alapvető vonásából kell kiindulnunk: (1) a termelési eszközök kollektív tulajdonából és (2) a kötelező központi tervezésből. A klasszikus sztálinista

[100] A kormányzati bürokrácia kiszélesedése mindenekelőtt azzal a ténnyel magyarázható, hogy a kormány átvette sok olyan intézmény irányítását, amelyek október előtt magánkézben voltak. Azzal, hogy államosította a magánvállalatokat a bankéletben és az iparban, hogy felszámolta a vidéki választott testületeket (zemsztvo) és a városi tanácsokat, hogy feloszlatta az egyesületeket, a kormány magára húzta a felelősséget feladataik ellátásáért, ami megkövetelte a hivatalok ezzel arányos megnövekedését. (...) Megsokszorozódtak a fehérgalléros állások a szovjet gazdaságot irányító hivatalokban pont ugyanabban az időszakban, amikor a termelés lehanyatlott. Miközben az orosz iparban foglalkoztatottak száma az 1913-as 856 ezerről 1918-ra 807 ezerre csökkent, a fehérgalléros alkalmazottak száma 58 ezerről 78 ezerre nőtt. (...) 1917 és 1921 közepe között a kormánytisztviselők száma összességében megötszöröződött, 576 ezerről 2,4 millióra emelkedett. Ebben az időben az országban már kétszer annyi hivatalnok volt, mint amennyi munkás" (Pipes 1995, 445–446. pp.).

szocializmusban, sőt még azt megelőzően, a hadikommunizmus időszakában 1918 és 1921 között a kollektív tulajdon minden kétséget kizáróan elsősorban *állami tulajdont*[101] jelentett. Az az állam, ami meg van bízva a termelési eszközök túlnyomó többségének kezelésével és a formális tulajdonviszonytól függetlenül minden gazdasági tevékenység központi irányításával, természete szerint egészen más, mint minden állam, ami a történelem folyamán létezett.

Mennyire más és miben más? Hatalmas méretű és rendkívül bürokratikus. Végső soron, igen, totalitárius.[102] Nem lehetett másképp. A szovjet pártállam történelmi ismertetőjegyei erős ideológiai és gyakorlati meghatározottságot mutatnak.

Ilyen óriási mennyiségű természetbeni vagyontárgy igazgatása és az egész gazdaság minden részletének központi irányítása valóban példátlan vállalkozás volt, ami korábban sohasem fordult elő a történelemben. Ehhez létre kellett hozni egy leviatán szörnyet, ami a gazdasági és politikai felelősségvállalás ezzel arányos méretű bővülését hordozta. Valóban új állam volt. Ha a gazdaságra gondolunk, akkor kijelenthető, hogy *szélsőségesen beavatkozó* állam volt.

Fontos finom különbséget tenni a beavatkozás különféle típusai között olyan társadalmakban, ahol élesen eltérő a tulajdon és a társadalom szerkezete. Ami számít, az nem annyira a beavatkozás mértéke, mint annak a *természete*. Habár a mennyiség lényeges lehet, a *minőség* sokkal jelentősebb az állam jellegének és hatékonyságának meghatározásában.

A kapitalista gazdaságban az állam szerepe fokozatosan, de érzékelhetően kibővült a tizenkilencedik század utolsó harmadában, ahogy ezt a szocialisták is észrevették.[103] A monopolizáció és az állami beavatkozás kiszélesedését annak világos jeleként üdvözölték, hogy a kapitalizmus ellentmondásai kiéleződnek és ez elkerülhetetlenül a szocializmushoz vezet. Lenin az imperializmust a tőkés termelési mód legfelsőbb fokának nevezte.[104] Polányi nagyjából egyetértett velük.

[101] Az állami tulajdon a kollektív tulajdonnak csak az egyik válfaja. Mises megkülönböztette a céhes szocializmust (guild socialism), a szindikalizmust és másokat (Mises (2012). A jugoszláv munkásönigazgatás is újabb forma volt. Ebben a könyvben azonban ezekkel nem foglalkozom.

[102] Arendt (1951), Friedrich (1964) és Friedrich–Brzezinski (1965).

Híres könyvében az alábbi bekezdést szentelte a témának:

„A szocializmus lényegében az ipari civilizáció belső tendenciája az önszabályozó piac meghaladására oly módon, hogy tudatosan alárendeli azt egy demokratikus társadalomnak. Az ipari munkások számára természetes ez a megoldás, mert nem látnak rá okot, hogy miért ne lehetne a termelést közvetlenül szabályozni, és miért kellene a piacoknak egy szabad társadalom hasznos, de alárendelt jellegzetességénél többnek lenniük. Az egész közösség szempontjából a szocializmus pusztán annak a vállalkozásnak a folytatása, hogy a társadalmat egyének jellegzetesen emberi kapcsolatrendszerévé tegye... A gazdasági rendszer szempontjából viszont radikális eltérés a közvetlen múlttól, amennyiben szakít azzal a kísérlettel, hogy a magánnyereséget a termelőtevékenységek általános ösztönzőjévé tegye, és nem ismeri el magánszemélyek jogát, hogy rendelkezzenek a termelés fő eszközeivel."[105]

Polányi megértette, hogy a szocialista állam nagymértékben különbözik majd a tőkéstől, mert a tulajdonviszonyok jelentősen különbözőek lesznek benne. Egyszersmind azonban úgy látszik, hogy osztotta azt a szociáldemokrata illúziót, miszerint

[103] Hilferdinget, Lenint és Luxemburgot már említettük azok között, akik megfigyelték és elemezték ezt a fontos folyamatot. Émile Vandervelde belga szocialista szintén hozzájárult ehhez a könyvével: *L'Evolution industrielle et le collectivisme* (1896). Magyarul: *A kollektivizmus és az ipar evolúciója*, 1908.

[104] Lenin [1917]: LÖM 27. köt., 1971. 289–403. pp.

[105] Polányi 1997, 295. p.

bármiféle mechanizmus váltja is föl a piacot a gazdasági koordináció területén, ez *demokratikus keretek* között történik egy *szabad társadalomban.* Nem fordult meg a fejében, hogy ahhoz, hogy a központi tervezés felváltsa a piacot, *kötelező* kell legyen, mert a termelés, elosztás és fogyasztás rendkívül összetett kérdései nem dönthetők el népgyűlésen demokratikus szavazással. (A piac alárendelése nem segít, mert ha ütközés van a terv és a piac között, akkor valamelyik felül kell hogy kerekedjen.) Abban a pillanatban viszont, amikor a tervezés *átfogó és kötelező* lesz, *nem lehet többé demokratikus.* A szélsőséges állami beavatkozás a gazdaság minden területén megöli a szabad választás lehetőségét. Ennek pedig nagyon lényeges következményei lesznek a politikai demokrácia hatókörére nézve.[106]

Mises is írt egy rendkívül fontos üzenetet: a beavatkozás nagyon veszélyes eszköz, kétélű kard. Szélsőségekbe hajszolva, ahogy a szocializmusban történik, még a *magántulajdont is kiüresíti.*

„A szocializmus vagy a kommunizmus a társadalom megszervezésének az az állapota, amikor a termelési eszközökkel való rendelkezés joga a társadalomé, az államé, tehát a kötelezés és kényszerítés társadalmi szervezetéé. Ahhoz, hogy egy társadalmat szocialistának minősítsünk, nincs jelentősége annak, hogy a termelés eredményeit egyenlően vagy valami másfajta elv szerint osztják-e el. Annak sincs döntő szerepe, hogy a szocializmus a termelőeszközök tulajdonát az állam, a kötelezés és a kényszerítés társadalmi szervezete számára valamiféle formális átadás révén valósítja meg, vagy a magántulajdonosok névleg megtartják tulajdonukat, és a társadalmasítás abban fejeződik ki, hogy ezek a »tulajdonosok« a kezükben hagyott termelési eszközök felett csak az állam utasításai szerint rendelkezhetnek. Ha a kormány dönti el, hogy mit és hogyan

[106] Ezt a témát a 4.6. fejezetben tárgyalom.

kell termelni, kinek és milyen áron kell eladni, akkor a magántulajdon már csak nevében létezik; a valóságban már minden tulajdon társadalmasításra került, a vállalkozók és a tőkések gazdasági tevékenységét többé nem a nyereségvágy hajtja, hanem a kötelezettségek és a parancsok teljesítése."[107]

Nem a formális tulajdonjogok számítanak tehát, hanem a birtokolt javak használata és a felettük való rendelkezés „A tulajdon a rendelkezés hatalma" (ownership is power of disposal) – jelentette ki Mises.[108]

A kapitalizmusban nem az a kérdés, hogy az állami beavatkozás egyáltalán eltűrhető-e, hanem az, hogy a rendelkezés hatalmából *mennyit* lehet megőrizni ahhoz, hogy a magántulajdon mint a tőkés piacgazdaság alapja, még lényeges maradjon. Mi a beavatkozás *irányváltó* (inflection) *pontja?* Hol van a határ a szükséges, netán hasznos és a szükségtelen, sőt káros beavatkozás között? Mennyi és milyen jellegű beavatkozás tűrhető el vagy éppen támogatható? Hogyan lehetünk képesek arra, hogy különbséget tegyünk a kettő között?[109]

Az irányváltó pont a *verseny* fogalmában, illetve valóságában érhető tetten. Függetlenül attól, mennyi és milyen jellegű beavatkozásra kerül sor a kapitalista piacgazdaságban, amíg a verseny uralkodik, amíg van fogyasztói választás, amíg a termelők versenghetnek egymással a fogyasztók kegyeiért, addig a piac él és uralkodik, addig megőriztük a piacgazdaság lényegét.

[107] Mises 1985, 39. p.

[108] Mises 2012, 56. p.

[109] Ezek ma is abszolút jogos kérdések és nem csak azért, mert a populista-nacionalista vagy a szocialista áramlatok újra meg újra fenyegetik a tőkés piacgazdaságot. A kapitalizmusnak áll leginkább érdekében, hogy meghatározza a piac és az állami beavatkozás között állandóan változó határvonalat és belőle gyakorlati közpolitikai javaslatokat szűrjön le. Ahogy nincs soha vége a szabadságért és a demokráciáért folytatott harcnak, úgy sohasem lehet vége a piacgazdaság tökéletesítéséért folytatott küzdelemnek sem.

Miért fontos ez az állam hatókörének és természetének elemzése során? Azért, mert ahhoz, hogy uralkodjon a verseny, szintén szükségünk van *állami beavatkozásra*.

„Az a liberális felfogás, mely szerint az emberi erőfeszítések összhangba hozatala céljából a legjobb módszer a verseny, nem érv amellett, hogy hagyjuk a dolgokat úgy, ahogy vannak. Ez azon a meggyőződésen alapul, hogy ahol hatékony verseny teremthető, ott az egyéni erőfeszítések irányításának ez a legjobb eszköze. Ez a nézet nem tagadja, sőt hangsúlyozza, hogy ahhoz, hogy a verseny jótékonyan működjön, gondosan kidolgozott jogi keretre van szükség... Azt sem tagadja, hogy ahol lehetetlen megteremteni a hatékony verseny feltételeit, ott a gazdasági tevékenység irányításának egyéb módszereihez kell folyamodnunk. A gazdasági liberalizmus azonban ellenzi azt, hogy a versenyt az egyének gazdasági tevékenységének összehangolását biztosító alacsonyabb rendű módszerekkel helyettesítsük. Úgy véli, hogy a verseny nemcsak azért magasabb rendű, mert a legtöbb esetben ez a leghatékonyabb ismert eljárás, hanem elsősorban azért, mert ez az egyetlen módszer, amelynek segítségével tevékenységünket egymáséhoz lehet igazítani a hatóság önkényes és erőszakos beavatkozása nélkül."[110]

Hayek szavaiból legalább három következtetés adódik. Egyrészt az, hogy az állam a piacnak nem ellenfele, nem ellentéte, ahogy sok szocialista még ma is feltételezi, hanem a piacgazdaság abszolút nélkülözhetetlen *feltétele*. Hibás azt gondolni, hogy a piaci szabadság és az állami beavatkozás összege állandó, tehát egyik csak a másik rovására érvényesülhet. Tehát: ami számít, az nem pusztán az állam mennyisége, hanem elsősorban annak *minősége*. Másodszor, a verseny nem csodaszer. A gazdasági, társadalmi és kulturális életnek van számtalan olyan

[110] Hayek 1944, 27. p.

területe, ahol a verseny nem kivitelezhető, ezért alkalmazása nem is ajánlatos. Harmadszor, ahol a verseny alkalmazható, vagyis képes megfelelően működni, ott azért kell használni, mert az egyéni gazdasági cselekvések összehangolásának ez a leghatékonyabb és legeredményesebb módja a politikai hatalom erőszakos és önkényes beavatkozása nélkül.

Ahhoz, hogy a gazdasági verseny megfelelően érvényesüljön, mindenekelőtt *jogállamra, joguralomra* van szükség. Annak érdekében, hogy a versengő piacgazdaság számára hatékony keretet szolgáltasson, az államnak a jog uralmán kell alapulnia, tehát jogállamra van szükség.[111]

Vajon miért fontos ez? Azért, mert a szocializmus sohasem hivatkozott arra, hogy jogállamon nyugodna. Államát büszkén vallotta proletárdiktatúrának. A szocialista állam mindig fenntartotta a *politika hamisítatlan elsődlegességét* a társadalmi lét minden szférája fölött, beleértve a jogot és az igazságszolgáltatást is. A pártállamban a politika mindig *önkényes* volt, amit nemcsak hosszú távú stratégiai, hanem igen gyakran rövid távú, *taktikai* megfontolások vezéreltek. Az önkényes politika megtalálhatta a maga kifejezési formáját törvényekben és más jogi szabályokban, de ezek a törvények és jogszabályok az önkényes politikát szolgálták. A szocializmusban a jog és az igazságszolgáltatás a politika szolgálóleánya volt; *ancilla politicae*.

Az önkényes politika a szocializmusban *korlátozatlan és korlátozhatatlan* volt. Még ha egy látszólag jó szándékú diktátor meg is próbálta volna korlátozni a gazdasági, társadalmi vagy kulturális életbe történő politikai beavatkozást, az a tény, hogy az állam *mindenható* volt, egyúttal *mindenütt jelenlévővé* avatta.

[111] A német kifejezés – Rechtsstaat – szemléletesebben visszaadja a lényeget, mert tartalmazza az „állam" szót. Megmutatja az eszme egyik legfontosabb gondolati elemét: *a jognak az államot is korlátoznia kell.*

Az állampolgár szabadságának, a magánélet sérthetetlenségének nem volt semmi biztosítéka. Elvileg az állam mindig és mindenhol beavatkozhatott, amikor és ahol csak szükségesnek ítélte. Elvileg tehát az állam *korlátlan* volt. Az önkényes beavatkozás fenyegetése nagyjából és egészében elegendő volt a belenyugvó magatartás kiváltásához.

A joguralom hiánya a szocializmusban *kizárta* nemcsak a politikai, hanem a *gazdasági versenyt* még azután is, hogy bevezettek bizonyos piaci reformokat. A fogyasztók versenyezhettek egymással ritka fogyasztási cikkekért, a dolgozók versenyezhettek a legjobb állásokért. De az állami vállalatok között nem volt érdemben verseny a fogyasztók kegyeiért. Nem volt *kínálati alkalmazkodás*.

Az állami beavatkozás minősége és hatóköre fontos következményekkel jár a szabadságra nézve. A beavatkozás bővítheti, biztosíthatja, vagy ellenkezőleg, korlátozhatja és megölheti a szabadságot.[112] Az állam egyszerre *nélkülözhetetlen és veszélyes* eszköze a társadalomnak arra, hogy megvédje szabadságát, mert a szabadságot az *állammal szemben* is meg kell védeni.

[112] „A liberalizmus és az állami beavatkozás nem ellentétesek egymással. Ellenkezőleg, egyszerűen lehetetlen bármiféle szabadság, ha csak nem szavatolja azt az állam. Bizonyos mennyiségű állami ellenőrzés például az oktatás területén is szükséges, hogy megvédjük az ifjúságot attól a kényelmességtől, amely képtelenné tenné őket arra, hogy tulajdon szabadságukat védelmezzék, és hogy az állam gondoskodjék arról, hogy minden oktatási létesítmény mindenki számára hozzáférhető legyen. Azonban a túlzott állami ellenőrzés az oktatási ügyek területén végzetes veszélyt jelentene a szabadság szempontjából, mivel ez szükségképpen [az agyak megmérgezéséhez] (kiegészítés – B. L.) vezetne. Amint már rámutattunk, a szabadság korlátozásának fontos és nehéz kérdését nem lehet valamiféle [használatra alkalmatlan] (kiegészítés – B. L.) megfogalmazással megoldani. Azt a tényt pedig, hogy mindig vannak határesetek, örömmel kell üdvözölnünk, hiszen az efféle politikai problémák és küzdelmek hajtóereje nélkül a polgárok készenléte arra, hogy szabadságukért síkra szálljanak, gyorsan semmivé válna, és ezzel együtt eltűnne a szabadságuk is" (Popper 2001, 115. p.).

Éppen ez az a pont, ahol az állam minősége, tehát mérete, hatóköre és szerkezete világossá válik.

Nincs jobb leírása annak a finom választóvonalnak, ami a szabadság védelme és korlátozása között húzódik annál, mint amit Poppernél olvashatunk, amikor az oktatás, a közszolgáltatások egyik legfontosabbika területén megfigyelhető állami beavatkozást hozta föl példaként.

„Ami viszont az alapelveket illeti, itt egy mélyen gyökerező előítélet példájával találkozunk, amely szerint a *laissez faire* politikájával szemben a teljes állami felelősség az egyetlen alternatíva. Természetesen úgy gondolom, hogy az állam felelőssége gondoskodni arról, hogy polgárainak biztosítva legyen egy olyan oktatás, amely képessé teszi őket arra, hogy részt vegyenek a közösség életében és felhasználhassanak minden lehetőséget arra, hogy kibontakoztassák sajátos érdeklődésüket és adottságaikat; és természetesen az államnak arról is gondoskodnia kell, hogy »az egyént fizetőképességének hiánya« ne akadályozhassa meg tanulmányai kiteljesítésében. Úgy vélem, ez az állam védelmező funkciói közé tartozik. Az az állítás azonban, hogy »az állam jövője a fiatal nemzedéktől függ, ezért aztán őrültség lenne megengedni, hogy az ifjúság gondolkodását az egyéni ízlés alakítsa ki«, véleményem szerint szélesre tárja a kaput a totalitarizmus előtt. Az állami befolyást nem szabad könnyelműen felhasználni olyan intézkedések védelmére, amelyek veszélyeztetik a szabadság legdrágább formáját, az intellektuális szabadságot. Noha a *laissez faire*-t nem kívánom a tanárok és a tanítók esetében pártfogásomba venni, mégis úgy vélem, hogy összehasonlíthatatlanul jobb a tekintélyelvű politikánál, amely az állam hivatalnokainak teljhatalmat ad arra, hogy alakítsák az emberek gondolkodását, és cenzúra alá vessék a tudomány tanításait – ily módon az állam tekintélyével támogassák meg a szakember kétes tekintélyét –, és hogy bevett tanítási módszereikkel, amelyek

a tudományt tekintéllyel rendelkező tudásnak tekintik, tönkretegyék azt, a tudomány kutató szellemét pedig lerombolják – az igazság kutatásának szellemét, amely ellentétben áll azzal a hittel, hogy a birtokában vagyunk."[113]

A szovjet állam szélsőséges intervencionizmusának következményei világosak kellettek hogy legyenek mindenki számára, aki csak látni akarta azokat már a második világháború előtt. A magyar emigráns közösség egyik legélesebb szemű radikális értelmiségi alakja, Jászi Oszkár, az 1918-as rövid életű Károlyi-kormány nemzetiségi minisztere már 1937-ben egy rendkívül szemléletes bekezdést írt a *Századunk* című folyóiratban közölt egyik cikkében:

„a bürokrácia hipertrófiája minden kiterjedt tervgazdaság, következésképp minden szocialista-kommunista berendezkedés kikerülhetetlen következménye. Minden komolyabb gondolkodó, aki a kollektivizmus végső problémáival foglalkozott, ebben látta *minden lehető államszocializmus legnagyobb és legvégzetesebb veszedelmét.* Világos, hogy a kereslet és a kínálat törvényét, a szabad árképződést, az individuális versenyt és kezdeményezést, a milliók egyéni tervén felépülő gazdasági rendet nem lehet másképp kiküszöbölni, mint az állami bürokrácia egyre szélesebb körű tevékenységével, egyre teljesebb hatalmával. Vagyis *egy kommunista világrendben az állam nemcsak, hogy nem »halhat meg«, hanem szükségképpen mind nagyobb virulenciával fog kifejlődni.* Mégpedig nemcsak gazdasági téren, hanem a szellemi élet terén is. Kautsky szép álma: »Teljes állami szabályozás gazdasági téren, teljes anarchia szellemi téren« – nyilvánvalóan üres és lehetetlen

[113] Popper 2001, 133. p. Tökéletes leírása a 2020-as magyarországi állapotoknak. Évtizedes korlátlan hatalma birtokában az Orbán-kormány központosított minden közoktatást, elpusztította a tanszabadságot, elkergetett egy amerikai magánegyetemet (CEU) és erőteljesen megkurtította a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) önállóságát.

utópia, minthogy az egyéni érdek természetes motívumait egy új vallás ideológiájával kell fölcserélni, amellyel szemben a kommunista állam kritikát és ellenvéleményt nem tűrhet meg."[114]

[114] Jászi 1937, 178–179. pp. A cikk, ami az „Elárult forradalom" címet viselte, éles szemű elutasítása volt Trockij azonos című könyvében foglaltaknak, ami ugyanabban az évben látott napvilágot. Jászi bebizonyította, hogy Trockij sztálinizmus-elemzése rendkívül sekélyes, és nem volt képes megragadni annak valódi okait, amit a marxizmus–leninizmustól való „elhajlásként" jelölt meg. Jászi nagyon világosan rámutatott arra, hogy a bajok gyökerei az ortodox marxizmus belső ellentmondásaiban rejlenek.

4.5. Pénz és piac

„A tizenkilencedik századi civilizáció négy intézményen nyugodott.
Az első a hatalmi egyensúlyi rendszer volt...
A második a nemzetközi aranystandard...
A harmadik az önszabályozó piac...
A negyedik pedig a liberális állam...
A felsorolt intézmények közül az aranystandard bizonyult döntőnek, ennek összeomlása volt a katasztrófa közvetlen oka."[115]

Amikor az egyetemen diákjaimnak, vagy nyilvános előadásokon szélesebb közönségnek megpróbálom elmagyarázni a pénz lényegét, akkor gyakran azzal kezdem a fejtegetést: a pénz nem főnév, hanem *melléknév*. A helyes főnév a *„pénzség"*. Ennek oka, hogy a pénzség olyan *jellegzetesség*, olyan *tulajdonság*, amit különböző tárgyak különböző mértékben birtokolnak. Sokféle dolog képes pénzként szolgálni bizonyos mértékig és körülmények között. Van, ami „jobban" pénz, nagyobb mértékben pénz, mint valami más, és ez a jellege időben és térben gyorsan megváltozhat. A kérdés az, hogy emberek adott csoportja hajlandó-e elfogadni a szóban forgó tárgyat *jelenlegi vagy múltbeli fizetési kötelezettségek* teljesítéseként. Ez a gazdasági alanyok körében forgó pénz *elfogadhatóságának fokától* függ, ami viszont *értékének viszonylagos állandóságán* múlik; ez pedig visszahat az elfogadhatóságára. Valójában egy kör rajzolódik ki: az emberek hajlandók elfogadni valamit pénzként, amíg azt mások is elfogadják. Ez az, ami *értéket* ad a szóban forgó dolognak.[116]

[115] Polányi 1997, 7. p.

[116] A pénzről szóló elméleti irodalom végtelen. Mivel jelen könyv nem a pénzről szól, ezért mindössze azokra a munkákra hivatkozom, amelyek érdeklődésem körébe tartoznak: pénz a szocializmusban. Mises, Schumpeter, Hayek és Polányi fontos megjegyzéseket tettek a pénz szerepéről a szocialista közösségben. Popper kevés figyelmet fordított erre.

Azoktól a rövid időszakoktól eltekintve, amikor a természetbeni elosztás uralkodott, mindig volt valamiféle, a kormány által kibocsátott *hivatalos* pénz a szocialista gazdaságban. Összhangban a marxista ideológiával, a bolsevikoknak a hadikommunizmus idején feltett szándékuk volt a pénz megszüntetése.[117] Ez részben sikerült is nekik. Az arany és az ékszer gyorsan elnyerte *pénzhelyettesítő* funkcióját azokon a területeken, amelyeket a Vörös Hadsereg tartott uralma alatt, míg a régi cári pénz és az újonnan kibocsátott „fehér" pénz forgott azokon a területeken, amelyeket az orosz és a külföldi intervenciós erők birtokoltak. Hogy használjunk egy modern kifejezést: *kemény valuta* mindig is mindenhol létezett, habár használatát és birtoklását a kommunista hatóságok gyakran jogtalannak és büntetendőnek nyilvánították.[118] Ez legalább két dolgot mutat.

Egyrészt azt, hogy a bolsevikok gyűlölték a versenyt és üldöztek mindent, ami fölött nem tudták átvenni az irányítást és az ellenőrzést. Másrészt azt, hogy nem értették a pénzt és annak szerepét a modern, egyre inkább ipari gazdaságban. Nem ismerték föl azt, hogy hacsak nem számolják föl teljesen a piacot, tehát a termelők önállóságát és a fogyasztók szuverenitását minden vonatkozásban, akkor a gazdaságban mindenképpen marad igény valamiféle *csere- és fizetési* eszközre. A gazdaság szétesése a polgárháború előtt és alatt, a széles körű társadalmi elégedetlenség, a parasztfelkelések és a kronstadti matrózlázadás először teremtették meg az ideológiailag motivált kommunista intézkedések csaknem teljes körű visszavonásának szükségességét és világos visszavonulást

[117] „A központosítás, a pénzrendszer felszámolása és a tervezés nagyjából elfogadottak voltak minden bolsevik számára, mint a szocialista gazdasági szervezet lényegi jellegzetességei" (Lewin 1973, 80. p.).

[118] Gerschenkron (1962), Nove (1969).

ahhoz, amit már 1918-ban mint *államkapitalizmust* jelöltek meg.[119]

„A NEP a hadikommunizmus politikájának meglepő tagadása és teljes visszafordítása volt. Bevezetése pillanatában még nem volt meg a szándék az átfogó fordulatra. Az első lépés, a kötelező és ingyenes termékbeszolgáltatás megszüntetése és ennek helyettesítése termékadóval csak azt célozta, hogy megakadályozza a parasztokkal való végzetes szakítást, a parasztfelkeléseket. De az első lépés kiváltotta a többit és figyelemre méltó hátraarchoz vezetett, ami nemcsak a világot döbbentette meg, hanem magukat a bolsevikokat is."[120]

Amikor a NEP-et 1921 márciusában bevezették, akkor a magántulajdont részlegesen visszaállították és fokozatosan lehetővé tették, hogy a szovjet gazdaság minden részében elterjedjen. A kereskedelem szintén szabaddá vált. A legfontosabb piac, ami szilárd pénzt igényelt, az ipar és a mezőgazdaság, a falu és a város közötti árucsere volt. Minthogy a parasztoknak immár megengedték, hogy terményfeleslegüket, tehát a saját fogyasztásuk és a vetőmagszükséglet, illetve az adó fölötti többletet szabadon értékesítsék, szükség volt megbízható csereeszközre. Nem csoda tehát, hogy mihelyt elindult a NEP, a hatóságok a *pénz stabilizálására és valutareformra* kényszerültek. Mivel a gazdaságban káosz uralkodott, amit széles körű éhínség, a kibocsátás drámai visszaesése, és óriási hiányok kísértek, ami hiperinflációhoz vezetett, a monetáris stabilizáció csak lépésekben haladhatott előre, és igazából csak 1924-ben fejeződött be.[121]

A szocialista gazdaságban a *hivatalos pénz* léte mindig komoly félreértésekhez vezetett. Néhányan a pénz és az árak létezését annak bizonyítékaként fogták föl, hogy a szocialista gazdaság alapvetően piaci jellegű, noha torzult és egyensúly nélküli. Mások, még kevésbé valószerűen, úgy vélték, hogy a piacok és a pénz ugyanolyan lényeges szerepet játszott, mint a központi tervezés: így a szocialista rendszert, csakúgy, mint az egyre nagyobb mértékben tervezett nyugatit, *vegyes gazdaságnak* hívták. Ez a felfogás képezte az alapját a *konvergencia* illúziójának, először az 1960-as években, majd később az 1970-es években különösen a némi politikai és több katonai enyhülést eredményező helsinki megállapodás (1975) aláírása után.[122]

[119] „Az ipari termelés katasztrofális hanyatlását, amelyet részben az üzemek pusztulása, részben a munka teljes szervezetlensége, részben a *glavki* (glavnije upravlenyija) által kibocsátott központi utasítások ormótlan rendszere okozott, követte az állam vagy az államilag ellenőrzött és rögzített árakon történő termékelosztás szétesése, ami vad inflációhoz vezetett; ez pedig a maga részéről azt eredményezte, hogy az áruhiány és az értéktelen pénz körülményei közepette a parasztok nem voltak hajlandók eladni a város ellátásához szükséges terményeket, ezért a városi lakosság folyamatosan vidékre költözött, ami az ipari termelést teljesen megbénította. Az ellenszer, amit közkeletű nevén NEP-ként ismer a történelem, nem egycsapásra született, hanem intézkedései egymásból nőttek ki. (...) A NEP lényege a hadikommunizmus tagadása vagy visszafordítása volt. Mihelyt az első meglepetés döbbenete elmúlt, mindenki elfogadta a NEP-et, mint szükségeset. Voltak, akik beleegyezéssel, mások nehéz tudattal; és a NEP igazolása hosszan tartó érvelés tárgya lett, ami visszanyúlt a rezsim elejére és előre mutatott a jövő gazdasági ellentmondásai felé" (Carr 1966, 2. köt., 271–272. pp.).

[120] Lewin 1975, 84. p.

[121] „A NEP logikája... stabil pénzt követelt. Időközben a rubel értéke meglepő gyorsasággal tovább csökkent. Kritikus áruhiány körülményei közepette az árak befagyasztásának felszámolása újabb lökést adott az inflációs spirálnak. A hadikommunizmus időszakában... sok bolsevik vezető elfogadta azt a nézetet, hogy lehetővé vált, vagy hamarosan lehetséges lesz a pénz nélküli élet. Most azt a szót, hogy »pénz«, ismét használni kezdték, azok helyett a köntörfalazó rövidítések helyett, hogy »szovznak« (szovjet utalvány, jelkép). De egy dolog volt kívánni a valutastabilizációt, egészen más dolog volt elérni azt" (Nove 1969, 90. p.).

[122] „A szovjet típusú gazdaságok decentralizációja nem a piachoz való visszatérést jelenti, hanem bizonyos tervezési feladatok átadását a központtól a vállalatokhoz. Ez a szovjet vállalat technostruktúráját tükrözi, azt, hogy a saját hatáskörében több eszközre van szüksége a sikeres működéshez. Ez tehát hozzájárul önállóságához. Nincs konvergencia a szovjet és a nyugati

Habár a NEP idején az állami tervezés még gyerekcipőben járt, a bolsevik párt biztosította azt, hogy a *politika elsőbbségét* megőrizze. Fontos emlékezni arra, hogy pont akkor, amikor a NEP-et fokozatosan bevezették, a kommunista párt vezetősége szorosabbra fonta a hurkot nemcsak a társadalom körül, hanem ami még fontosabb, a *párton belül* is. A X. pártkongresszus Lenin javaslatára betiltotta „frakciók" alakítását a párton belül.[123] A kronstadti matrózlázadás leverése után felszámolták a mensevik és az eszer pártot, és a „demokratikus centralizmus" maradék demokratikus részét kihajították az uralkodó pártból. Ez lényeges következménnyel járt az állam fejlődésére nézve – és nyilvánvalóan a gazdaság irányítását tekintve is. Noha az állami tulajdon visszavonulása és a kötelező terménybeszolgáltatás felszámolása nagyobb piaci szabadságot eredményezett a parasztok, kisiparosok és a fogyasztók számára,

rendszer között abban a tekintetben, hogy az előbbi visszatérne a piachoz. Mindkettő kinőtte azt. Mérhető konvergencia a tervezés ugyanazon formája irányában van" (Galbraith 1968, 119. p.).

[123] „Ennek a lépésnek a horderejét aligha lehet túlbecsülni. A frakciók betiltásának közvetlen kiváltó oka az úgynevezett »Munkásellenzék« fellépése volt a kommunista párton belül, amit Lenin nemes egyszerűséggel »*szindikalista és anarchista elhajlásnak*« nevezett. A Munkásellenzék elsőként és ahogy kiderült, utoljára, a pártot alapvető választás elé állította. A párt, aminek a támogatottsága hajszálvékonnyá lett a lakosság soraiban, most lázadással nézett szembe saját soraiból, a munkásokéból, akik állítólag a párt urai voltak. Vagy elismeri a tényt és visszavonul, vagy figyelmen kívül hagyja és hatalomban marad. Ez utóbbi esetben nem volt más választása, mint a párton belül is bevezetni azokat a diktatórikus módszereket, amelyeket az ország irányításában alkalmazott. Lenin ezt a második alternatívát választotta, és ebben szívvel-lélekkel támogatták őt munkatársai, beleértve Trockijt és Buharint, akik – amikor a módszerek ellenük fordultak, akkor – néptribunként és a demokrácia bajnokaiként tetszelegtek. Azzal, hogy Lenin megtette ezt a sorsdöntő lépést, biztosította a központi apparátus uralmát a párt tagsága fölött; és mivel éppen ekkor Sztálin lett a központi apparátus támadhatatlan vezetője, biztosította Sztálin felemelkedését is" (Pipes 1995, 454–455. pp.).

a csavarok meghúzása a politikai életben előrevetítette a mindenható, mindent tudó és mindenütt jelen lévő, tehát *korlátlan* állam árnyékát, ami bármikor visszaveheti azokat az engedményeket, amiket amúgy is ideiglenes visszavonulásnak tekintett.[124] Ebben a helyzetben az a piac, amit a kommunista párt nagyvonalúan újra „engedélyezett", a mindent átható állam ötletszerűen megnyitott, majd újra bezárt pórusaiban, teljesen függetlenül az adott pillanatban éppen megtűrt magántevékenység jellegétől és mértékétől, nos ez *rendkívül legyengített és eltorzított* piac volt. Ez a piac *képtelen volt integrálni* a gazdaságot. Nem volt képes a gazdaságnak stabilitást adni, irányt mutatni. Ez a gazdaság, ami totálisan alárendelt volt a politikának és attól függött, tökéletesen megfelelt a kommunista párt számára.[125]

A hivatalos pénz részleges helyreállítása fájdalmas és megszakításokkal tarkított folyamat volt. És bolsevik szokás szerint a tudatlanságot önteltség és fennhéjázás leplezte. Semmi sem tudná jobban bemutatni ezt a helyzetet, mint az alábbi idézet E. H. Carr tollából:

[124] Még bonyolultabbá tette a dolgokat az, hogy a Lenin által kialakított vonalvezetés erősen ellentmondásos és teljesen zavaros volt. „Leninnek hallatlan nehézséget okozott az, hogy az általános stratégiát megmagyarázza a pártnak és saját magának, emiatt aztán kínos helyzetbe került. Ha elismerte, hogy visszavonulásról van szó, akkor megkérdezték tőle, hogy »menynyi ideig?« Válaszai ellentmondtak egymásnak. 1921 októberében azt várta, hogy a »visszavonulás hamarosan véget ér«. (...) Aztán ugyanabban a beszédben úgy érvelt, hogy nincs más út a szocializmushoz, csak a NEP. 1922 novemberében végre elismerte, hogy »ismét visszavonulunk azért, hogy újra átrendezzük sorainkat«, de őszintén elismerte, hogy »fogalmunk sincs, hogyan csináljuk«" (Lewin 1975, 86. p.). Ne feledjük, hogy ez egy rokonszenvező leírása annak, ami valójában történt!

[125] „Minden hivatalos állítás ellenére, a formálisan párhuzamos, de valójában fölérendelt pártállami szerkezet nem azt a célt szolgálta, hogy eltávolítsa az emberi esendőség által teremtett torzulásokat. Éppen ellenkezőleg: azt volt a feladata, hogy eltorzítsa a gazdaságot annak érdekében, hogy igazolja beavatkozását a torzulások kiküszöbölésére" (Bokros 2013, 17. p.).

„A NEP-et anélkül indították útjára, hogy végiggondolták volna pénzügyi következményeit. A közvetlen termékcsere (barter) eredeti elképzelése nem látszott ellentmondani a pénztelen gazdaság felé való haladásnak, vagy a hosszú inflációs folyamatnak. Csak Preobrazsenszkij, aki oly gyakran megénekelte az infláció erényeit, sejtette, hogy mi fog történni. Beszéde a X. pártkongresszuson, ami elfogadta a NEP-et, egyvelege volt az átható józan észnek és a túlzó fantáziának. Figyelmeztette a kongresszusi küldötteket arra, hogy »lehetetlen kereskedni egy olyan rubellel, aminek az értéke a piacon nem napokon, hanem órákon belül vadul változik«; de az egyetlen konkrét megoldás, amit ajánlott, az volt, hogy az új valutát az ezüstre kell alapozni. (...) A leckét nem az elméletből, hanem a gyakorlatból tanulták meg; erre azonban még nem érett meg az idő. Senkinek sem jutott eszébe, hogy megjósolja a visszatérést az ortodox bankrendszerhez, vagy az egyensúlyi költségvetéssel jellemezhető ortodox fiskális politikához, amihez nyilván a közkiadások drasztikus lefaragása vezet el. A tanulságokat lépésenként és körkörös módon vonták le, kiindulva abból, hogy a parasztnak meg kell adni a szabadságot, hogy terménytöbbletét azokra a jószágokra cserélhesse, amelyekre szüksége van. A pénzügypolitika alakulása a NEP idején kiválóan bemutatja az egységes gazdasági szerkezet különböző részeinek szoros és szükségszerű összefüggését."[126]

„Mindezek a kérdések apránként szakadtak rá azokra a vezetőkre, akik még mindig vonakodtak levonni a NEP pénzügyi tanulságait és elszigetelt lépéseket tettek az éppen sürgető rendkívüli helyzetek megoldására mindenféle kigondolt és koherens terv nélkül. A költségvetési kérdések mindkét oldalról jelentkeztek. A hadikommunizmus alatt a költségvetési kérdések teljesen háttérbe szorultak. Költségvetési számokat megfogalmaztak 1919 második felére és 1920-ra, de ezeket sohasem fogadták el formálisan. Az ipar mérlegének a beemelése a költségvetésbe véget vetett a tisztán kormányzati bevételeket és kiadásokat tartalmazó felfogásnak, és a 1921. február 3-án felvázolt rendelet tervezete, ami, ha életbe lépett volna, akkor megszüntette volna az összes pénzbeni adót, logikus eleme volt a természetbeni gazdaság felé történő haladásnak. Most azonban a NEP idején mindez visszafordult. 1921 júliusában és augusztusában elkezdődött az ipar leválasztása az állami költségvetésről, amikor megindult az iparvállalatok bérbeadása, az állam tulajdonában maradó üzemeket pedig arra utasították, hogy térjenek át az önálló gazdasági elszámolásra (hozraszcsot[127]). Az ipar licencdíj formájában történő megadóztatása, ami a foglalkoztatottak számától függött, illetve a forgalmiadó 1921 júliusában került bevezetésre. Néhány héttel később a szovnarkom (Népbiztosok Tanácsa) egyik rendelete lefektette azt az alapvető követelményt, hogy minden az állam és az állam szervei által szolgáltatott termékért és szolgáltatásért készpénzzel kell fizetni. Végül 1921. augusztus 21-én a szovnarkom helyreállította az állami költségvetés elvét is."[128]

Carrnek ebből a rendkívül gazdag leírásából megérthetjük a természetbeni (pénz nélküli) gazdaság legfőbb megkülönböztető

[126] Carr 1966, 2. köt., 343. p.

[127] Carr szerint a hozraszcsot „pontos gazdasági elszámolást" (precise economic accounting) jelent (Carr 1966, 3. p.). A magyar fordítás – *önálló gazdasági elszámolás* – találóbb. Valójában ez a *vállalati forma* újjáéledését jelentette, olyan egységét, ami el van választva az állami költségvetéstől, és kötelezettsége van arra, hogy önálló jövedelemkimutatást készítsen annak érdekében, hogy bemutassa életképességét, ha nem is nyereségességét. A hozraszcsot magában foglalt némi önállóságot és felelősséget, de semmiképpen sem jelentett függetlenséget. Állami vállalatok számára ez értelmetlen lett volna. A hozraszcsot rendszerének legjobb eredeti leírását, azt, ahogy ez a Szovjetunióban működött, megtaláljuk Gyemencev–Vinokur könyvében (1975).

[128] Carr 1966, 345. p.

jellegzetességeit, valamint azt, hogy mit jelentett valójában az ettől való visszavonulás, a pénz és a piacok részleges helyreállítása. Több fontos következtetés vonható le a fenti hosszú idézetből.

Először, hogy a hadikommunizmus idején fennálló naturális gazdaságban nem voltak külön vállalatok, hanem az egész nemzetgazdaság működött úgy, mintha *egyetlen* vállalat volna. Ilyen helyzetben erősen félrevezető lenne egyes állami üzemeket és műhelyeket állami vállalatoknak nevezni; ezek mindössze a kormány korlátlan beavatkozásának alávetett külön *termelési egységek* voltak.

Másodszor, a legtöbb „vállalat" nemcsak állami tulajdonban, hanem az állam integráns része maradt a NEP bevezetése után is. Nem birtokolták eszközeiket; ezek közvetlenül az államhoz tartoztak. De ha termelési egységek nem rendelkeznek eszközökkel, akkor kötelezettségeik sem lehetnek. Ennek következtében mérlegük *nem tükrözött korlátolt felelősséget.* Az állami vállalatok – ahogy ez később a klasszikus sztálinista rendszerben világossá vált – mindig a *korlátlan állami felelősség* elvének megfelelően tevékenykedtek.[129]

Harmadszor, a természetbeni gazdaságban az államnak *nincs elkülönült költségvetése.* Nem volt pénzbeni bevétel és kiadás, hanem természetbeni elvonás és újraelosztás. Nyilvánvalóan nem léteztek adók, még természetbeni adók sem. Nem volt szükség semmiféle költségvetési gazdálkodásra (fiscality), de ennek nem is lett volna értelme, hiszen minden eleve az államhoz tartozott. Ilyen körülmények között természetesen nem volt szükség pénzre sem, mert mindenfajta termékcserét az állam rendelt el. Nem csoda, hogy a bolsevikok a hadikommunizmus idején jelentős lökést adtak a pénz nélküli gazdaságnak.[130]

[129] Bokros 2013, 31–32. pp.
[130] Lewin 1975, 77–78. pp.

Negyedszer, rengeteg habozás után és fokozatos fejlődés nyomán a NEP formálisan szétválasztotta a költségvetést és az állami vállalatokat. A felszínen úgy tűnik, hogy az adók bevezetése már ennek az elválasztásnak az egyik jele. Ezt azonban némi kétkedéssel kell fogadjuk. Igaz, hogy bevezettek adókat, de ezek jórészt *egyediek* maradtak, mert az adóalap önkényesen lett megállapítva, és millió különböző adókulcsot alkalmaztak. Sőt mi több, az adókat felpuhították a *támogatások.* Ezeket legtöbbször eleve egyes vállalatok igényeire szabták, ami sok esetben *negatív adót* eredményezett. A terményadó természetbeni maradt. Az iparban és a személyi szolgáltatások területén működő kis magánvállalatokra kivetett adó viszont *nagyon magas és sokszor büntető* jellegű volt – tudatosan megakadályozva a tőkefelhalmozás révén történő növekedésüket.[131]

Ötödször, a fiskális szigor és felelősség érdektelen maradt végig a NEP idején. Senkit nem érdekelt a hiány és az adósság. A hiányt közvetlen pénzteremtéssel *monetizálták.* Nem volt önálló, pláne független jegybank; noha 1921. november 16-án létrejött az Állami Bank (Goszbank). Az állami bank nem volt hagyományos központi bank, ami a kereskedelmi bankok hálózatát szabályozta volna, hanem az *egyszintű bankrendszert* irányító monopólium. A szovjet pénzügyminisztérium (Narkomfin) egyik főosztályaként tevékenykedett. Nem csoda, hogy az infláció magas és kiszámíthatatlan maradt, a rubel értéke pedig továbbra is labilis. A sztálinista gazdaságban a pénzpolitika alárendeltsége a költségvetési politikának nemcsak megmaradt, hanem még megerősödött a kötelező központi tervezés révén (Carr 1966).

Hatodszor, noha a pénzt részlegesen és ideiglenesen (nagyjából öt évre, tehát 1924 és 1929 között) helyreállították, még

[131] Bokros 2013, 33. p.

a belső gazdaságban is *átválthatatlan* (inkonvertibilis) maradt.[132] Állami tulajdonú termelőegységek hivatalból és előnyösen juthattak ritka erőforrásokhoz a részlegesen újra megnyitott piaci csatornák mellőzésével csakúgy, ahogy kiváltságos állampolgárok különleges boltokban kivételes hozzáférési lehetőséget kaptak ritka fogyasztási cikkekhez. A *társadalmi rétegződést* a jó minőségű javakhoz és szolgáltatásokhoz való *hozzáférés foka* határozta meg, ez utóbbit viszont az érintett gazdasági alany *politikai fontossága,* ami idővel megszilárdult és a szovjet társadalom állandó jellegzetességévé szilárdult, ami egészen a bukásáig fennmaradt.[133] Ebből az következik, hogy a hivatalos valuta a *pénzség egészen sajátos jegyeit* mutatta fel annak rendkívül alacsony fokán.

Miért fontos ez a történet? Egyrészt azért, mert a szovjet pénz története segít nekünk jobban megérteni még a mai modern piaci pénz lényegét is. Másrészt a parancsgazdaság, illetve a piacgazdaság feltételei között létező pénz különbsége rávilágít arra, hogy a szocializmus pénze mindig rendkívül korlátozottan volt csak képes betölteni a pénz funkcióit, és hűen visszatükrözte a parancsgazdaság adminisztratív-bürokratikus jellegét. Ez a pénz egyfajta formának tekinthető, persze nem minden tartalom nélkül, hanem olyan formának, aminek sokkal kevesebb a tartalma, mint a modern piacgazdaság pénzének. Valami olyasmi volt, ami legtalálóbban *béna pénznek* nevezhető, bénultnak és rokkantnak, megcsonkítottnak, pénzsége kibontakoztatásában szigorúan korlátozottnak. Összehasonlítva a szabad piacgazdaságokban kifejlett pénzzel, a hivatalos szovjet és más szocialista pénzek a pénzség jegyeivel mindig valamiféle

[132] Természetesen a rubel *külső konvertibilitása* szóba sem került és a gyakorlatban teljesen kizárt volt, hiszen a külkereskedelem a kormány kizárólagos monopóliuma volt, az állampolgárok pedig rendkívül ritkán és akkor is csak különleges engedély birtokában utazhattak külföldre.

[133] Bokros 2013, 34. p.

csonka módon rendelkeztek.[134] Létük mindenekelőtt *homlokzatként* szolgált annak elleplezésére, hogy a szocialista gazdaság alapvetően ellenségesen állt szemben a piaccal, mert az a szabadságot testesítette meg. A szocialista pénz kényelmes eszköze volt annak, hogy hivatalosan megszabott szűk korlátok között a némileg szabad választás fájdalomenyhítő illúzióját kínálja.

Végül a pénzség legjobban a pénz legfontosabb megkülönböztető vonásából, az *átválthatóságból* (konvertibilitásból) vezethető le, aminek mind belső, mind pedig külső formája fontos.[135] Az átválthatóság nem kétágú, tehát vagy van, vagy nincs, hanem pontosan a *pénzség mértékét* tükrözi, azzal áll arányban. A szovjet világban a nemzeti valutákat hagyományosan *puha* pénzeknek tartották, míg a nyugati pénzek általában a *kemény valuta* kitüntető címét nyerték el. De nem minden keleti valuta volt egyformán puha; némelyik keményebb

[134] Természetesen a piacgazdaságok sem egyformák. Attól függően, hogy milyen mértékben szabadok, a bennük mozgó pénz a pénzség különböző fokozatait és árnyalatait mutathatja föl.

[135] A belső konvertibilitás azt jelenti, hogy a különböző gazdasági alanyok a nemzeti valutáért mennyi és milyen árut vásárolhatnak a hazai piacon. Ha bárki bármit korlátlanul megvehet, akkor a nemzeti valuta a belső forgalom szempontjából konvertibilis. A külső konvertibilitás azt jelenti, hogy a belföldi gazdasági alanyok mennyi és milyen külföldi valutát vásárolhatnak és tarthatnak, nemcsak otthon, hanem akár külföldön is. Ha mindenki – természetes személyek és vállalkozások egyaránt – korlátlan mennyiségű külföldi valutát vásárolhatnak, vagy vihetnek ki az országból, és azt bármilyen külföldi áru és szolgáltatás megvásárlására felhasználhatják, vagy megtarthatják bankbetétként akár hazai, akár külföldi bankban, akár belföldön, akár külföldön a beszolgáltatás kényszere nélkül, egyszersmind külföldiek is korlátlanul vásárolhatnak, illetve tarthatnak hazai valutát, vagy hazai valutában kibocsátott pénzügyi befektetési eszközöket, akkor a hazai valuta külső konvertibilitása is teljes. Az IMF szóhasználata különbséget tesz a *folyó fizetési mérleg és a tőkemérleg* tételeire vonatkozó konvertibilitás között, ami tükrözi a folyó és a tőke jellegű adásvételek közötti különbséget.

volt, mint a többi. Például a jugoszláv dinár mindig keményebb volt, mint a magyar forint, míg ez utóbbi általában keményebb, mint a román lej. Ezen túlmenően a pénz puhasága vagy keménysége változhatott az idők folyamán, ami az érte vehető áruk és szolgáltatások körében és mértékében bekövetkezett módosulásokat fejezte ki. A jugoszláv dinárt kivéve az összes többi európai szocialista valutát magánszemélyek részére szigorúan adagolták még akkor is, ha egyáltalán volt lehetőség külföldi utazásra. A *külkereskedelem állami monopóliuma,* ismét csak Jugoszlávia kivételével, mindvégig fennálló intézmény maradt.

A létező szocializmus ellenséges beállítottsága a piacokkal szemben megmutatkozott a *gazdasági önellátásra* (autarkiára) való törekvésben, ami persze a kifejezetten kisméretű gazdaságok esetében a valóságban nem mindig tudott érvényesülni. Ez nem volt más, mint a mindenre kiterjedő ellenőrzésre való igény másik megjelenési formája. A kommunisták mindig sokkal jobban értették, mint a nyugatiak, hogy a piac egyenlő a szabadsággal, a pénz pedig a választás szabadságával. Éles, zsigeri ellenkezésük a gazdasági szabadsággal szemben belföldön a parancsgazdasági szerkezetben, a külföld felé pedig az elszigetelésben, elszigetelődésben mutatkozott meg, amit az önellátás nevében rákényszerítettek országaikra.

Amikor a szovjet birodalom a második világháborút követően nagymértékben kiterjedt, ez a törekvés változatlan maradt. Fontos emlékeznünk arra, hogy a „klasszikus sztálinista modell *alternatív, nem piaci világgazdaság* kiépítésére törekedett. Nem kívánt versenyezni a nyugati piaci világgazdasággal, hiszen nem integrálódott abba, ahogy a kínai 1979 óta, hanem igyekezett *elszigetelni magát*. A gazdasági és kulturális kapcsolatokat a minimumra szorította le, a tudományos és technológiai kapcsolatok a szovjet iparosítás importigényeinek kielégítését szolgálták. Mindenféle információcserét korlátoztak és

alaposan ellenőriztek, a személyes kapcsolatokat jórészt megtiltották.[136] A külvilág, különösen a nyugati világ valóságát illetően a szovjet világ polgárait tudatosan a sötétben tartották. Az úgynevezett külső demonstrációs hatásokat nagyjából kizárták."[137]

Az elszigetelés szándéka és a piaci világgazdaságba való beépülés helyett erőfeszítés egy alternatív, nem piaci világgazdaság kiépítésére kulcsfontosságú volt a létező szocializmus érintetlen fenntartása végett. Mihelyt azonban megszületett a döntés arról, hogy a nyugattal saját játékterén kell versenyezni, a parancsgazdaság erre teljesen alkalmatlannak mutatkozott. A szocializmus már nem volt többé életképes.[138]

[136] A külföldről származó híreket és a külföldre való utazást – beleértve a testvéri szocialista országokba történőt is – kiváltságként osztogatták, kegyként adták kivételes teljesítményekért cserébe. Szemben az alkotmányban rögzített biztosítékokkal, semmire sem lehetett polgári vagy emberi jogként hivatkozni.

[137] „A Szovjetunióban, ami óriási földrajzi egység volt, még a lakosság belföldi mozgását is tipikusan korlátozták a belföldi útlevelek rendszerével, a rendőrség és a katonai rendőrség által végrehajtott gyakori ellenőrzésekkel. A bőröndöket rendszeresen átkutatták, az embereket kikérdezték. Vasúti jegyet és repülőjegyet leginkább csak az vehetett, aki »elfogadható indokot« tudott felmutatni az utazásra. Az emberek mozgásának korlátozása a magánéletbe való korlátlan beavatkozás eszköze volt. A sztálinizmus korábban soha nem ismert mértékben igyekezett átvenni és államosítani az magánélet szféráját is" (Bokros 2013, 35. p. 63. lábj.).

[138] Ez a másik oka annak, hogy a mai Kínát miért nem tekinthetjük többé szocialista országnak, annak ellenére, hogy nemcsak megőrizte, hanem az utóbbi időben megerősítette az államkapitalizmus néhány parancsgazdasági vonását. Az a tény, hogy a *magánszektor* óriási szerepet játszik a termelésben, a kivitelben, a foglalkoztatásban, a fogyasztásban, általában a népjólétben, kizárja Kínát a szocializmus bármely működőképes meghatározásából a Kínai Kommunista Párt minden kétségbeesett ellenkező szólama ellenére. A Kínai Népköztársaság sikeresen átalakult egy döntően piaci alapú gazdasággá, amit egy imperialista törekvésektől nem mentes, hagyományos populista-nacionalista autoritáriánus rezsim keretez (Chua, 2009; Kroeber, 2016).

Polányi felismerte a szilárd, stabil és erős pénz szükségességét nemcsak a hazai gazdaságban, hanem a piaci világgazdaságban is. Tudta, hogy ilyen csere- és fizetési eszköz nélkül a kapitalizmus mint nyitott gazdaság, halálra van ítélve. Képes volt megragadni az 1929–1933-as gazdasági válság hallatlan jelentőségét. Ugyanakkor nem hitt abban, hogy a kapitalizmus képes megújulni, és illúziókat dédelgetett abban a vonatkozásban, hogy a szocializmus legyőzheti a tőkés rend újabb válságát. Gondolkodását szocialista ideológiai meggyőződése vezérelte; elemzésében a valóságot a kívánsággal telített gondolkodás (wishful thinking) helyettesítette.

Annak ellenére, hogy a szocializmusban a gazdaság teljesen be van ágyazva a társadalomba, Polányi bizonyára boldogtalan maradt. A parancsgazdaságban a gazdaságot teljesen alávetették a politikának, de *nem a társadalomnak*. A társadalom nem uralta a politikát. A létező szocializmus *mindig és mindenütt diktatórikus rendszer* volt, sohasem igazi demokrácia. Ez többek között azt sugallja, hogy a szocializmus eredeti gondolatával lehetett valami alapvető baj.

4.6. Szocializmus és demokrácia

„Gyakran elhangzik, hogy a demokrácia nem fogja eltűrni a »kapitalizmust«.
Ha »kapitalizmuson« olyan versengő rendszert értünk, ami a magántulajdon feletti szabad rendelkezésen alapul, akkor fel kell ismerni, hogy a demokrácia csak ezen a rendszeren belül lehetséges.
Ha eluralja a kollektivista meggyőződés, a demokrácia elpusztítja önmagát."[139]

„A demokrácia politikai módszer, vagyis egyfajta intézményes megoldás arra, hogy politikai – törvényhozási és közigazgatási – döntéseket hozzunk, így nem lehet, hogy önmagában cél legyen, függetlenül attól, hogy bizonyos történelmi körülmények között milyen döntéseket eredményez. Ez kell legyen a kiindulópontja minden meghatározási kísérletnek."[140]

Ez a demokrácia szűk, instrumentalista felfogása, ami az elemzés során indokolt lehet, de nagyon furcsa azok számára, akik túlélték a kommunizmust és egész életükben szabadságra, az emberi és polgári jogok érvényesülésére vágytak. Vajon tévedtek-e mindannyian? A demokrácia tényleg pusztán politikai módszer, nem pedig cél?

„A mi meghatározásunk szerinti szocializmus és a mi meghatározásunk szerinti demokrácia között nincs szükségszerű kapcsolat: egyik létezhet a másik nélkül. Ugyanakkor nem zárják ki egymást: adott társadalmi környezetben a szocialista motor működhet demokratikus elvek alapján."[141]

A következtetés tehát az, hogy a demokrácia szűk, instrumentalista fogalma összhangba hozható a szocializmus szűk,

[139] Hayek 1944, 52. p.
[140] Schumpeter 1975, 242. p.
[141] Uo., 284. p.

instrumentalista meghatározásával.[142] Nem szabad elfelejtenünk, hogy Schumpeter úgy érezte, hogy az állam valamely központi szerve képes lehet valamiféle nemzeti tervet készíteni, amit aztán a demokratikusan választott parlament elfogad. Noha azok számára, akik átélték a létező szocializmust, ez teljesen elképzelhetetlen, emlékeznünk kell arra, hogy Schumpeter számára a szocializmus nagyjában és egészében kifinomult rendszer volt, ami a legfejlettebb kapitalizmusból fejlődik ki azután, hogy az kimerítette minden vállalkozói energiáját és a társadalom minden fontos osztálya, rétege forradalom nélkül elfogadta a szocializmust.[143]

Schumpeternek a szocializmusról és a demokráciáról alkotott végső nézeteit legjobban az alábbi bekezdés tükrözi, amit hét évvel később vetett papírra.[144]

„Annak a kérdésnek a lehetséges eldöntése, hogy vajon a szocializmusban államosítsák-e a termelési eszközöket a parlamentáris demokrácia eszközével, már megtörtént, és ugyancsak létezik az ennek a politikai rendszernek leginkább megfelelő módszer, nevezetesen a fokozatos államosítás. A kezdet nem több ennél és nem mutat mást, mint hosszú távú irányzatot.

[142] „Szocialista társadalomnak nevezzük azt az intézményi berendezkedést, ahol a termelési eszközök fölötti irányítás és ellenőrzés egy központi hatóság kezében van – vagy úgy is mondhatjuk, hogy ahol elvi alapon a társadalom gazdasági ügyei nem magán-, hanem közügyek" (uo., 167. p.). Schumpeter azt állította, hogy ez a „meghatározás kizárta a céhes szocializmust és más formákat" (uo., 168. p.). Ugyanakkor tudatosan „elkerülte a természeti erőforrások, az üzemek és a berendezések állami tulajdonát" (uo., 169. p.). Ez meglehetősen homályos érvelés, tekintettel arra, hogyha a termelési eszközök feletti rendelkezés egy központi hatóságé, akkor az *ipso facto* állami tulajdon. Nincs másik központi hatóság, mint az állam.

[143] Ebben a tekintetben Schumpeter ortodox marxista volt. Az egyetlen javítás, amit a szocializmus eljövetele során szükségesnek vélt, az volt, hogy az osztályharcot helyettesítette a kapitalizmus kimerülésével.

[144] Előszó a harmadik angol kiadáshoz, 1949. Végső, mert Schumpeter alig egy évvel később meghalt.

De világosan megmutatja nemcsak azt, hogy mi értendő demokratikus államosítás alatt, hanem azt is, hogy mi értendő demokratikus szocializmus alatt. Kiderül, hogy a szocializmus és a demokrácia összeegyeztethető lehet. (...) A politikai demokrácia elve (...) bizonyos mértékig biztosítja a szólás- és sajtószabadságot, de más tekintetben a demokráciának nincs köze a »szabadságokhoz«. Különösen, ami a közgazdászokat foglalkoztató »szabadságokat« – a befektetés szabadságát, a fogyasztó választási szabadságát, a foglalkoztatás szabadságát – illeti, érdekes kísérleti anyag áll előttünk, ami megmutatja, hogy ezeket a »szabadságokat« legalább annyira, vagy még inkább lehet korlátozni, mint amennyire szocialista kormányok ezeket normális körülmények között korlátozni igyekeznek."[145]

Schumpeter a második világháborút követő angliai államosítás gyakorlatát tartotta szem előtt. Ez volt az a „kísérleti anyag", amit cáfolhatatlannak és döntőnek tartott. Noha figyelmeztette hallgatóságát és valószínűleg saját magát is, hogy ez hosszú távú irányzat, figyelmen kívül hagyta azt, hogy ez az irányzat *megfordulhat*. Elfelejtette, hogy a demokrácia mindig a kísérlet-tévedés elvén működik, és megengedi a társadalmi preferenciák *megváltozását*. Sőt mi több, a fokozatos államosítás nem vezetett szükségszerűen teljes körű államosításhoz, ahhoz a schumpeteri vagy marxi szocializmushoz, amiben az összes gazdasági döntést az összes termelési eszköz felett rendelkező központi szerv hozza meg. Nem ismerte föl, hogy ennek az általa elkerülhetetlennek tartott irányzatnak a kibontakozása előtt álló legfontosabb akadály maga a demokrácia. Végül, de nem utolsósorban a demokrácia szűk, instrumentalista felfogása alapján azt is figyelmen kívül hagyta, hogy a fogyasztó választási szabadsága, a befektetés és a foglalkoztatás szabadsága lényeges alkotórészei magának a demokráciának. Következésképpen

[145] Schumpeter 1975, 411. p.

nem értette, hogy gazdasági – fogyasztási, befektetői, munkaerőpiaci stb. – verseny híján a politikai demokrácia bizony nem életképes. Habár a szovjet szocializmust sohasem fogadta el, mint a szocialista „program" megfelelő, „helyes" megvalósítását, sohasem adta föl azt a meggyőződését, hogy lesz majd megfelelő megvalósítás.[146]

Hayek a demokrácia sokkal gazdagabb felfogását vallotta annak ellenére, hogy még az ő felfogása is szenvedett a demokrácia némileg szűk, instrumentalista megközelítésétől. Azt írta, hogy a „demokrácia lényegében a belső béke és az egyéni szabadság biztosításának hasznos eszköze. Mint ilyen, semmiképpen sem csalhatatlan vagy bizonyos. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy gyakran több volt a kulturális és a szellemi szabadság autokratikus, mint demokratikus uralom alatt – és legalábbis elképzelhető, hogy egy rendkívül homogén és doktriner többség demokratikus kormánya legalább annyira elnyomó lehet, mint a legrosszabb diktatúra. Lényegi mondanivalóm azonban nem az, hogy a diktatúra elkerülhetetlenül elpusztítja a szabadságot, hanem az, hogy maga a tervezés diktatúrához vezet, mert a kényszerítés és bizonyos eszmék uralmának leghatékonyabb eszköze a diktatúra. A tervezés és a demokrácia közötti ütközés egyszerűen abból fakad, hogy az utóbbi akadálya a szabadság elnyomásának, amit a gazdasági tevékenység irányítása megkíván. De amilyen mértékben a demokrácia megszűnik a személyes szabadság biztosítéka lenni, valamilyen módon megmaradhat a totalitárius rendszerben. A valódi »proletárdiktatúra«, még ha demokratikus formát ölt is, ha központilag kívánja vezérelni a gazdaságot, akkor valószínűleg legalább annyira el

[146] Ebben a vonatkozásban utolsó szavai azon az előadáson hangzottak el, amit 1949. december 30-án tartott New Yorkban az Amerikai Közgazdasági Társaság ülésén azzal a kifejező címmel, hogy *„Menetelés a szocializmus felé"*. Nyolc nap múlva meghalt.

fogja pusztítani a személyi szabadságot, mint bármelyik autokrácia."[147]

Habár a demokrácia valóban nem mindig biztosítja a személyi szabadságot, ezek megőrzésének még mindig a demokrácia a leghasznosabb módszere. Hayek kijelentése jelzi, hogy érzékelte és értékelte a demokrácia és a szabadság közötti szoros belső kapcsolatot. Hayek még fontosabb üzenete az, hogy mihelyt a központi tervezés kötelező erejűvé válik, *elkerülhetetlenül diktatúrához vezet;* nem élhet együtt a demokráciával – függetlenül attól, hogy ez utóbbi milyen mértékben nyomja el, vagy őrzi meg a személyi szabadságot. Ez már erős üzenet volt, és ha igaz, akkor legalábbis azok számára, akik ünneplik a demokráciát mint a kormányzás és az emberi együttélés optimális módszerét, elegendő arra, hogy visszautasítsák a kötelező központi tervezést.[148]

Világos történelmi tapasztalatok ellenére még ma is vannak olyanok, akik feltételezik, hogy a kommunista pártok lehetnek tökéletesen demokratikusak, tehát tiszta és szabad választások eredményének megfelelően megszerezhetik, illetve elhagyhatják a kormányzati hatalmat. Néhányan még azt is képzelhetik, hogy a piaci kapitalizmus közeljövőben várható teljes leszereplése után mindenki egyetért majd abban, hogy az egyetlen megváltás a pénz nélküli, természetbeni, kötelező központi tervezésen alapuló

[147] Hayek 1944, 52. p.

[148] A mai történelmi és politikai események fényében erősen megkérdőjelezhető, hogy vajon létezik-e olyasmi, hogy „illiberális demokrácia", vagyis *szabadságellenes népuralom*. Manapság növekvő számú önkényuralmi vezető szereti használni ezt a kézenfekvőnek tűnő, de értelmetlen szókapcsolatot, amit néhány kutató, így Fareed Zakaria, a CNN hírtelevízió munkatársa akaratán kívül népszerűsített. Elméletileg lehetséges különbséget tenni a szabadság és a demokrácia között, de a valóságban nagyon nehéz elképzelni olyan demokráciát, ami kiiktatja a személyes szabadságot. A nyugati eszmei örökség a *demokráciát a jog uralmához, a jogállamisághoz* köti, mint ami az egyéni szabadság legfontosabb biztosítéka.

gazdaság. Őszintén szólva ez nem számít. A kötelező központi tervezés még ilyen teljesen valószerűtlen feltételek fennállása esetén is vagy elpusztítja a személyes szabadságot, vagy ha ennek megőrzése fontos, akkor a kötelező központi tervezést fel kell adni.[149] Végül is nemcsak a formális vagy szűk demokrácia megléte számít, hanem a személyes szabadság, tehát a *liberális demokrácia.*

Az úgynevezett létező szocializmus közgazdaságtanát a 4.2. fejezetben, a „szocializmus fölénye" kérdés alatt tárgyaltuk. Az elemzés elvezetett bennünket mindenféle szocializmus *feloldhatatlan ellentmondásához,* amely a termelési eszközök állami tulajdonán és a kötelező központi tervezésen alapszik. Kiderült, hogy az a rendszer, amit a valóságban legjobban a klasszikus sztálinista modell közelített meg, csak akkor maradhatott következetes és ellentmondásmentes, ha az állam központi hatósága diktatórikus módon *azonosította, rögzítette és elismerte* a legtöbb, ha nem is az összes szükségletet, tehát lényegében kiiktatta a fogyasztó szabad választásának minden lehetőségét.[150] Mihelyt megengedték a fogyasztó némi választását, ami helyreállította a személyi szabadság valamiféle minimumát a fogyasztás területén, a klasszikus szocializmus *következetessége, logikája és hatékonysága* azonnal kárt szenvedett, mert lehetővé tette, hogy a „gazdasági probléma" visszatérjen a számításokba a hátsó ajtón át. Ha a fogyasztók választásait tükröző információkat nem lehetett előzetesen fellelni, rögzíteni vagy kizárni, akkor a kötelező központi tervezés rendszere elkezdett foszlani, és hamarosan megmutatta végtelen lassúságát és torz alkalmazkodási képességét. Visszajött a termelés és a szükségletek utólagos összehangolódása, ami végzetesen aláásta a szocializmus állítólagos fölényét alátámasztani hivatott legfontosabb érveket. A kapitalizmus és a szocializmus közötti szakadék nem szűkült, hanem szélesedett, elsősorban az anyagi javak fogyasztása területén, ami az életszínvonal egyik legfontosabb tényezője. Az árrendszert és a pénzt utánzó valamiféle kezdetleges mechanizmus szükségessége elfoglalta a várat.

[149] Fontos megjegyezni, hogy Hayek számára az egyéni szabadság fontosabb volt, mint a képviseleti demokrácia. Noha a demokrácia valószínűleg jobban összeilleszthető az egyéni szabadság megőrzésével, mint a diktatúra, Hayek nem zárta ki a „jó szándékú" diktatúra lehetőségét, ami tiszteletben tartaná, vagy legalább megtűrné a személyes szabadságot. Liberális autokrácia *versus* illiberális demokrácia – rettenetesen ellentmondásos téma.

[150] A sztálinista gazdaság legjobb leírását adja Kornai (1980) és Fehér–Heller–Márkus (1983).

Most mélyebbre mehetünk és megnézhetjük a dolgot politikai gazdaságtani szempontból. Ha a szocializmus eltörölte a fogyasztó szabad választását, akkor természetesen szükségtelenné vált bármiféle decentralizáció a termelés során. Immár mindent alá lehetett vetni a központi tervező hatóságok bürokratikus döntéseinek. Ezzel létrejött a klasszikus természetbeni újraelosztás rendszere. Ez pedig természete szerint diktatórikus. A diktatúra a szükségletek felett minden fontos gazdasági döntés *központi irányítását* engedi, illetve követeli meg. A létező szocializmus használhatott árakat és pénzt, de ezek csupán a *tervezés során szükséges számítások* engedelmes eszközei voltak ahelyett, hogy integrálták volna az egész gazdaságot. Önálló szerepük nem volt, nem lehetett. A kötelező központi tervezés az állami tulajdon ikertestvére volt. Ugyanannak a totalitárius berendezkedésnek volt a két oldala. Ha a gazdaság határvidékén egyáltalán megengedték a magántulajdont, az üres kagylóhéjjá silányult.[151] A kötelező központi tervezés *kizárta a versenyt,* ami a maga részéről az állami tulajdont kizárólagossá tette. Ez a fajta állami tulajdon pedig kizárt mindenféle pluralizmust.

[151] Lásd 4.4. fej., 107. lábj.

Ha visszatekintünk a történelemben, akkor világossá válik, hogy létezhet sokféle, a termelési eszközök magántulajdonán alapuló társadalmi rendszer, aminek egyszersmind autoritáriánus vagy nyíltan diktatórikus felépítménye van. Nem tagadható, hogy a kapitalizmus önmagában nem szüli a demokráciát. A kapitalizmus képes együtt élni az önkényuralommal, a diktatúrával, gyakran sokkal jobban, mint a demokráciával.[152] A lényeg viszont az, hogy nem feltétlenül csapja be az ajtót a demokrácia, a népuralom előtt.

Itt azonban nem az a célom, hogy a kapitalizmus és a demokrácia kapcsolatát tárgyaljam. Mondanivalóm az, hogy míg a verseny és a pluralizmus lehetőségét megőrző kapitalizmus lehetővé teheti demokratikus felépítmény kialakulását, a *klasszikus szocializmus természetéből fakadóan kizárja azt*. Ennek egyik alapvető oka az, hogy a *gazdaságban sem tűri meg a pluralizmust és a versenyt*. Az állami tulajdon és a kötelező központi tervezés elkerülhetetlenül kizárta a versenyt és a pluralizmust. Szemléletesen és véglegesen bizonyította, hogy magántulajdon és választási szabadság nélkül nem létezhet plurális piaci gazdaság és verseny. Piacgazdaság nélkül pedig nincs politikai verseny, sokszínűség, pluralizmus. Verseny nélküli gazdaság és korlátlanul versengő társadalom? Sohasem volt demokratikus szocializmus mint társadalmi rendszer, és félő, hogy ez elvileg sem lehetséges.[153]

[152] A tőkések nem feltétlenül rajonganak a versenyért. Gyakran jobban szeretik a monopóliumot, törekszenek nemcsak a természetes, hanem kifejezetten a mesterséges monopólium megszerzésére, ami állami beavatkozás révén teremt számukra kizárólagos és kiváltságos helyzetet. Ehhez a diktatúra kedvezőbb feltételeket teremthet (Rajan–Zingales, 2003).

[153] Schumpeter tévedett. A gazdasági döntések központi irányítása összeegyeztethetetlen a demokráciával, ha a demokráciát nála szélesebben értelmezzük és beleértjük egyrészt az egyén választási szabadságát, másrészt a versenyt és a pluralizmust a termelésben is. Az állami tulajdon és a kötelező központi tervezés kizárólagos uralmán alapuló szocializmusban nem volt hely a demokrácia számára. Még fontosabb, hogy ez nem pusztán a történelmi tényekből, a gyakorlati tapasztalatokból következik, hanem az elméleti elemzésből is levezethető.

Szocialisták által kidolgozott és kis adagokban bevezetett reformintézkedések, amelyek a kapitalizmus elviselhetetlen viszontagságait hivatottak kezelni, illetve javítani a tőkés piacgazdaság és a demokrácia működését, nemcsak lehetségesek, hanem sokszor egyenesen kívánatosak. De mindig észben kell tartani az ellenkező veszélyeket. A *szocializmus szélsőséges intervencionizmus*, ami elpusztítja a magántulajdont, eltorzítja a piacot, az árakat és a pénzt. Noha a szocializmus megsemmisítette a tőkés államot, felépített helyette egy még nagyobbat, aminek már nem voltak korlátai, és a társadalom által nem volt többé ellenőrizhető.[154]

Popper igen alapos elemzést készített a szocializmus eredeti követeléseiről, ahogy azokat Marx és Engels tíz nagyon konkrét pontban megfogalmazta.[155] A lista olyan követeléseket tartalmazott, amelyeket a legfejlettebb országokban tekintettek érvényesnek.

Megfigyeléseiből Popper rendkívül érdekes és értékes következtetéseket vont le. „Ha elhagyjuk e program meglehetősen jelentéktelen pontjait, (...) akkor azt mondhatjuk, hogy a demokráciákban e követelések nagy részét vagy teljesen, vagy jelentős mértékben átültették a gyakorlatba; és ezeken túl még sok más fontos lépést is tettek a társadalmi biztonság elérésére, amelyekre Marx még csak nem is gondolt. A programjából csak az alábbi pontokat említeném: (2) Erős progresszív adó (megvalósult); (3) Mindenféle örökösödési jog megszüntetése

[154] „Az intervencionizmusnak – különösen a direkt beavatkozásra épülőnek – kétségkívül az a legnagyobb veszélye, hogy az államhatalom a bürokratizmus növekedéséhez vezet. A legtöbb intervencionista nem törődik ezzel, vagy szemet huny fölötte, ami csak növeli a veszélyt" (Popper 2001, 366. p.).

[155] Marx – Engels [1848]: *A Kommunista Párt kiáltványa*. MEM 4. köt., 1959. 459–460. pp.

(a súlyos örökösödési illetékek révén nagy vonalakban megvalósult; erősen kétséges, hogy ennél többre volna szükség); (6) A hírközlési és a közlekedési eszközök központosított állami irányítása (a katonai célok szolgálatában ezt Közép-Európában már az 1914-es háború előtt keresztülvitték, bár nem sok jót eredményezett; a legtöbb kis demokrácia már szintén megvalósította); (7) Az állami tulajdonban lévő gyárak és termelőeszközök számának és méretének gyarapodása (a kis demokráciákban megvalósult; erősen kérdéses azonban, hogy ez mindig jótékony hatású-e); (10) Ingyenes oktatás minden gyermek számára nyilvános (állami) iskolákban. A gyermekek mai formában való gyári munkájának eltörlése (az első követelményt a kis demokráciákban már megvalósították, és bizonyos mértékben gyakorlatilag mindenütt; a másodikat túlhaladták)."[156]

Ezek eredeti szocialista, tiszta marxi célok – legtöbbjük megvalósult a huszadik század fordulóján, vagy nem sokkal azután, legalábbis a nyugati országokban. A bolsevikoknak nem volt más választásuk, mint hogy még többre törekedjenek.[157] Ezért ezeket az intézkedéseket jobbára elégteleneknek minősítették. Ennek így kellett lennie azért is, mert a reformokat a legtöbb helyen *demokratikus vita és döntés*[158] után vezették be. Fontos,

[156] Popper 2001, 321. p.

[157] Semmi sem volt veszélyesebb a forradalmárok számára, mint az, ha valamelyik konzervatív kormány ellopta a programjukat és radikális állami beavatkozás révén valóban megjavította a munkásosztály életkörülményeit. Ilyen volt például a bismarcki nyugdíjrendszer, a társadalombiztosítás bevezetése. Ez mindig óriási dilemma elé állította a radikálisokat: fogadják-e el a kompromisszumos fejlődést, vagy követeljenek még többet és mutassák meg híveiknek annak elégtelenségét, ami megvalósult és tartsák meg őket izgalmi állapotban és késznek a jövő küzdelmei számára. A politikai stratégia és taktika összehangolásának szükségessége a szélsőséges pártokat még szélsőségesebb irányba hajtja.

[158] Szocialista ihletésű intézkedések bevezetésének legjobb példáit Ausztria és Németország kínálja, ahol az első világháború után a szociáldemokraták kormányzati hatalomra tettek szert. A szociáldemokraták két világháború közötti kormányzati tapasztalatai összegzéséhez Macartney (1926) és Schumpeter hivatkozásai adnak támpontot (Schumpeter 1975, 352–375. pp.).

hogy az intézkedések mindig *fokozatosan* érvényesültek és *nem voltak visszafordíthatatlanok*. Mindez pedig anélkül, hogy szükségképpen az állami tulajdon túlsúlyához és a kötelező központi tervezés alkalmazásához, a magántulajdon és a piac felszámolásához vezetett volna. Ez sokat elmond nekünk nemcsak arról, hogy az állami tulajdonon és a kötelező központi tervezésen alapuló szocializmus nem elkerülhetetlen, hanem arról is, hogy még csak nem is kívánatos.

Ez a gondolat visszavisz bennünket Popper Marx historicizmusával szemben megfogalmazott bírálatához, ami abban a nagyszerű tételben csúcsosodott ki, hogy Marx államtanából a „politika tehetetlensége" következik.[159] Popper nyíltan elismerte, hogy „figyelembe véve azonban azt, hogy kevés mozgalom gyakorolt olyan nagy hatást a politikai cselekvésre, mint a marxizmus, a politika tehetetlenségéről szóló elmélet kissé paradoxonként hat."[160] Így is történt. Marx előrejelzésével ellentétben, a szociáldemokrata politika egyáltalán nem bizonyult tehetetlennek. Sokat segített az elnyomottak helyzetének javításában általában és konkrétan a munkásság felemelésében. A demokrácia rendkívül hasznosnak és előnyösnek mutatkozott,

[159] Lásd 3.2. fej., 56. lábj.; Popper 2001, 302. p.

[160] „A marxisták természetesen két érvvel is elháríthatják ezt a megjegyzést. Az egyik érv úgy hangzik, hogy az elmélet egészében a politikai cselekvésnek megvan a maga funkciója; mert noha még a munkáspárt sem képes politikai cselekvései révén javítani az elnyomott tömegek helyzetén, harca fölébreszti az osztálytudatot és ezáltal előkészíti a forradalmat. Ez volna a radikális szárny érve. A mérsékelt szárny által vallott érv pedig így szól: létezhetnek olyan történelmi korszakok, amelyekben a politikai cselekvés közvetlen módon előremozdító lehet; olyan korszakokban, amikor a két szemben álló osztály erőviszonyai hozzávetőlegesen egyensúlyban vannak. Az ilyen korszakokban a politikai erőfeszítések és cselekvések döntő szerepet játszhatnak a munkások helyzetének jelentős javításában" (Popper 2001, 302–303. pp.).

az államról pedig kiderült, hogy több mint az osztályelnyomás eszköze. A valóság felülírta a marxi tanokat. Nem csoda, hogy a szociáldemokrata pártok elkezdték *becsülni és értékelni a demokráciát,* és anélkül akarták hatalmukba keríteni az államot, hogy elpusztították volna annak leghasznosabb elemét, ami javukra szolgált: a demokráciát.

A szociáldemokraták radikális szárnya számára, akik később a mozgalom kommunista szárnyává fejlődtek, ez azonban nem volt kívánatos alternatíva. Minthogy semmi esélyük nem volt arra, hogy a többséget szerezzenek akár a munkásosztály soraiban, akár a párton belül, vagy a parlamentben szabad és tiszta választásokon, kénytelenek voltak ragaszkodni a szocialista forradalom elkerülhetetlenségéhez és kívánatos mivoltához, ami majd elpusztítja a tőkések államát. Sajnos az eredeti marxi gondolatok *sokkal jobban szolgálták őket,* mint az ortodox szociáldemokratákat. Marx és Engels historicizmusa, ami az állam nyersen leegyszerűsítő elképzelését tartalmazta, nyilvánvalóan és alapvetően leértékelte a demokráciát és ennek következtében megerősítette a szocialista forradalom elkerülhetetlenségét, illetve a proletárdiktatúra szükségességét, kivételesen alkalmas és látszólag cáfolhatatlan vonatkoztatási pontot kínált a radikalizmusnak az egész huszadik század folyamán. A radikálisok kényelmes helyzetben voltak, mert a marxi elmélet segítette cselekvésük elfogadhatóságát. Talán éppen ez a szocialista eszme leginkább tragikus mozzanata.[161]

[161] Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy a bolsevizmus és a kommunizmus szülőhelyén, tehát Közép- és Kelet-Európa legtöbb országában a demokrácia ebben az időben még nagyon kezdetleges állapotban volt, vagy egyáltalán nem létezett. A radikális forradalmárok számára lehetetlen és elképzelhetetlen volt, hogy türelmesen megvárják a kapitalizmus és a demokrácia kifejlődését szülőföldjükön. Sokkal vonzóbb programot akartak kínálni és mozgósító távlatokat, ami megvalósítható nemcsak híveik, hanem a saját maguk életében is. Kétségbeesetten szükségük volt lelkesedésre a harchoz és valamiféle hiteles célra saját életükben.

4.7. Szocializmus és fasizmus

„Ezt az elragadtatást nem Sztálinnak és Hitlernek a hazugság művészetében való jártassága váltotta ki, hanem az a tény, hogy ezek a vezetők képesek voltak a tömegeket úgy megszervezni, hogy azok egy emberként, lenyűgöző ünnepélyességgel álltak a hazugságok mögé."[162]

„Annak ellenére, hogy egészen más elvárásokkal közelítettek tárgyukhoz, megfigyelők egész sorára tett mély benyomást az a rendkívüli hasonlóság, ami sok vonatkozásban a »fasizmus« és a »kommunizmus« feltételeit jellemzi. Noha ebben az országban a »haladók« még mindig azzal áltatják magukat, hogy a kommunizmus és a fasizmus ellentétes oldalakat képvisel, egyre többen kezdik felvetni, hogy vajon ezek az új diktatúrák nem ugyanazoknak az irányzatoknak az eredményei-e. Bizonyára még a kommunistákat is megrázták az olyan vallomások, mint amit Lenin régi barátja, Max Eastman vetett papírra, aki arra kényszerült, hogy bevallja, »ahelyett, hogy jobb lenne, a sztálinizmus rosszabb, mint a fasizmus, könyörtelenebb, barbárabb, igazságtalanabb, erkölcstelenebb, antidemokratikusabb, gátlástalanabb«, és ezt helyesebb lenne »szuperfasizmus« jelzővel illetni; és amikor azt találjuk, hogy ugyanez a szerző elismeri, hogy a »sztálinizmus szocializmus« abban az értelemben, hogy ez elkerülhetetlen, habár előre nem látható következménye az államosításnak és a kollektivizálásnak, ami pedig része volt az osztály nélküli társadalom felépítését célzó elképzeléseknek, akkor következtetései szélesebb jelentőségre tesznek szert."[163]

[162] Arendt 1992, 405. p.

[163] Hayek 1944, 20. p. Hayek idéz más szerzőket is, akik ugyanarra a következtetésre jutottak, miszerint a szocializmus és a fasizmus lényegi jellemzőiket tekintve azonosak. Chamberlin (1937), Voigt (1939) és Lippmann (1936). Ehhez a névsorhoz hozzátehetjük Kolnai Aurélt (1938) is.

Nem próbálva mérlegelni itt, hogy melyik volt rosszabb, a szembeötlő hasonlóságok nem hagyhatók figyelmen kívül. A fasizmus a képzetes *nemzet* (a nemzetiszocializmus pedig, nevétől eltérően, elsősorban a *faj*), a kommunizmus pedig a képzetes *munkásosztály* történelmi küldetésének dicsőítésén alapult. Egyik legfontosabb jellemvonásuk *közös gyökerük*. Ez utóbbi pedig szélsőséges egyén-ellenességben, antiindividualizmusban, *szélsőséges kollektivizmusban* lelhető fel.[164]

Hayek megmutatta, hogy a szocializmus eszméje legalábbis ellentmondásos viszonyban áll a szabadsággal. A szocializmus eszméje antiliberálisként, mai szóhasználattal *illiberálisként* született. „Ma már ritkán emlékezünk arra, hogy a szocializmus kezdetben őszintén autoritáriánus volt. A modern szocializmus alapjait lefektető francia szocialistáknak nem voltak kétségeik afelől, hogy gondolataikat csak egy erősen diktatórikus kormány képes átültetni a gyakorlatba. Számukra a szocializmus azt jelentette, hogy szándékosan hierarchikus vonalak mentén szervezik újjá a társadalmat és így fejezik be a forradalmat.[165] (...) Ami a szabadságot illeti, a szocializmus megalapítói nem rejtették véka alá szándékaikat. A gondolkozás szabadságát a bajok gyökerének tartották a tizenkilencedik századi társadalomban, és első modern szószólójuk, Saint-Simon még azt is megjósolta, hogy aki nem engedelmeskedik a terv előírásainak, azzal »úgy bánnak majd, mint a barmokkal«."[166]

[164] A nácizmus eredetének megvilágítása végett Hayek az alábbi módon idézett Eduard Heimann professzornak, a német vallási szocializmus egyik vezetőjének cikkéből: „a hitlerizmus saját magát igazi demokráciának és igazi szocializmusnak minősíti és a szörnyű valóság az, hogy mindkét állításban van egy szemernyi igazság – persze végtelenül kicsi, de elég ahhoz, hogy alapul szolgáljon ennek a fantasztikus torzításnak. A hitlerizmus odáig is elmegy, hogy a kereszténység védelmezőjeként tetszeleg és a szörnyű valóság az, hogy még ebben a durva torzításban is van egy csipetnyi igazság. Egy dolog azonban világosan áll előttünk a sűrű ködben: Hitler sohasem állította, hogy az igazi liberalizmust képviseli. A liberalizmus annak a kitüntetésnek örvendett, hogy Hitler ezt utálta legjobban." *Social research* (New York), VIII. 4. sz., 1941. november 4.

[165] Wilson, 2012, 2., 1–3. fej.

Marx és Engels a Babeuf, Owen, Saint-Simon és Fourier, illetve mások által képviselt szocializmust utópikusnak bélyegezte. Úgy érezték, hogy ők stabilabb talajon állnak annak következtében, hogy szocializmusukat, úgymond, objektív, „tudományos alapokra", a *gazdasági erők elkerülhetetlen történelmi fejlődésére* helyezték. Hasonlóképpen összekötötték azt a szabadság előrehaladásával is.[167] Ez nem pusztán taktikai manőver volt. Őszintén törekedtek az elnyomottak felszabadítására. De ahogy arra már rámutattunk, lebecsülték a demokráciát és lenézték a „formális szabadságot"; „valódi" szabadságra vágytak, a „szükség" alóli felszabadulásra.[168] Ennek a „valódi" szabadságnak a lehetetlensége tette jövendölésüket utópikussá. A formális szabadság érdemeinek és lényegének figyelmen kívül hagyása tette lehetővé, hogy „individualizáló" kollektivizmusuk visszacsússzon a despotizmusba. Ez a szocialista eszme tragédiája.

[166] Hayek 1944, 18. p.

[167] Hayeknek igaza volt, amikor azt írta, hogy „a szocializmus csak az 1848-as forradalmat megelőző erős demokratikus áramlatok hatására kötött szövetséget a szabadság erőivel" (uo.).

[168] Természetesen nem tagadható, hogy Marx és Engels beépítették elképzeléseikbe a szabadság néhány újfajta felfogását. Ez azonban nem tette a szabadságot elméletük fénylő vonzáspontjává – méghozzá több okból sem. A legfontosabb az, hogy az általuk felvázolt osztály nélküli társadalom *ugyanolyan utópiának* bizonyult, mint elődeik alapvető gondolatai, mert nem létezik szabadság a szükségtől. Az anyagi javak szűkössége sohasem győzhető le abban az értelemben, hogy mindig és mindenki képes szükségleteit korlátlanul kielégíteni. Vagyis *nincs menekvés a gazdasági problémától*, tehát attól, hogyan döntünk a mindig szűkösen rendelkezésre álló erőforrások optimális elosztásáról a társadalom szükségleteinek kielégítése érdekében *abban a szerkezetben*, amit akár a piac, vagy tudatos tervezés állapít meg (lásd 4.1. fej.).

A szocializmus elvezetett a szociáldemokráciához, de a bolsevizmushoz és a sztálinizmushoz is. Az eszmék kettéágaznak, aztán háromfelé, végül sokfelé. A fasizmus egyfajta újabb elágazás volt. Szándék nélküli eredmény, szándék nélküli következményekkel.

A veszély előre látható volt. Hayek egyetértett Tocqueville megjegyzéseivel és azt vallotta, hogy a „demokrácia lényegében individualista intézmény, ami kibékíthetetlen ellentmondásban áll a szocializmussal".[169] A későbbi történelem félreérthetetlenül bebizonyította ennek az éles előrejelzésnek az igazságát. Hosszú történelme folyamán a szocializmus mindig összetűzésben állt a szabadsággal. Sohasem ismerte el, hogyha a szabadság és az egyenlőség ütközik, akkor mindig az egyenlőséget fogja választani és visszaveti a szabadságot, ráadásul nem csupán az ideológia szintjén. (Egyébként a gyakorlatban nem volt túl sok egyenlőség a létező szocializmusban, kivéve a szabadság és az emberi jogok hiányában megmutatkozó egyenlőséget.)

A jog előtti egyenlőség és a formális szabadság fejlődésével párhuzamosan világossá váltak a tőkés gazdaság és társadalom mindazon jellemzői, amelyek nagyon különböző embereket nagyon egyenlőtlen élethelyzetbe helyeztek. Ennek nyomán létrejöttek a liberalizmus és az individualizmus elleni *lázadás* társadalmi és szellemi előfeltételei. Egyik alternatíva az *osztályszocializmus* volt, ami a tulajdon nélküli munkásosztályt fe-

[169] „A demokrácia bővíti az egyéni szabadság területét (mondta Tocqueville 1848-ban), a szocializmus szűkíti. A demokrácia mindenféle értéket tulajdonít az egyes embernek; a szocializmus az embereket puszta eszközzé vagy számmá fokozza le. A demokráciában és a szocializmusban nincsen semmi közös, kivéve egyetlen szót: egyenlőség. De vegyük észre a különbséget: míg a demokrácia az egyenlőséget a szabadságban keresi, addig a szocializmus a korlátokban, a szolgaságban." *Discours prononcé á l'assemblée constituante le Septembre 12, 1848, sur la question du droit au travail.* Tocqueville-t idézi Hayek (1944, 18. p.).

dezte föl a jövőbeni fejlődés hajtóerejeként. A másik a *nemzetszocializmus* (nation socialism), a fasizmus volt, ami a fejlődés motorjaként a fajt, az etnikumot, a nemzetet azonosította.

A közös eredetet tükrözte az a tény, hogy azok a vezetők, akik politikai fejlődésüket az osztályszocialista táborban kezdték, *nagyon könnyen átmentek* a nemzetszocialista táborba. Ennek a furcsa átalakulásnak a legjobb példája Mussolini. Ő az olasz szocialista párt vezére volt, mielőtt felfedezte, hogy a köteg (fascio) bármivel feltölthető ahhoz, hogy vonzóvá váljon.[170] Az első világháború isteni áldás volt azoknak a forradalmároknak a számára, akik a fasci alakulatokat a nemzet eszméjével akarták megtölteni. Mussolininak sikerült egyesíteni a két legfontosabb csoportosulást, és a világháború végén megalapította az úgynevezett Olasz Harci Kötegeket (Fasci Italiani di Combattimento). 1921-ben ezekből nőtt ki a Fasiszta Nemzeti Párt (Partito Nazionale Fascista), ami már veretes szélsőjobboldali párt volt.

De a közös eredet legjobb bizonyítéka a közös küldetés: a *totalitárius uralom* kialakulása. Ez több, mint pusztán totalitárius mozgalom, állam vagy ideológia. Azt jelenti, hogy a totalitárius mozgalom (ami több mint egy párt) elnyeri az állam kényszerítő hatalmát és arra használja, amit az ideológia megfogalmazott: a világuralom előkészítésére és megalapozására.[171]

[170] Az olasz köteg (fascio) szó eredeti politikai jelentése azt sugallta, hogy míg az egyén gyenge és törékeny, addig a köteg erős és ellenálló. A kifejezés először mindenféle társulatot, szövetkezést, ligát és egyesületet jelenthetett Olaszországban. A forradalmárok a kifejezést már a tizenkilencedik század hetvenes éveiben használták. A leghíresebb szocialista és demokratikus csoportosulás a *Fasci Siciliani dei Lavoratori* (Szicíliai Munkások Egyesülete) volt, ami 1889 és 1894 között állt fenn.

[171] Számtalan munka tárgyalja a totalitarizmust, különböző hangsúlyokkal. Legtöbbjük azonban egyetért abban, hogy (1) a mozgalom, (2) a párt–állam kettőssége és (3) a kollektivista ideológia alapvető és mindig jelen lévő alkotóelemei voltak a totalitárius társadalmi rendszereknek.

Friedrich és Brzezinski látták, hogy a „totalitárius rendszerek történelmi újdonságot képeznek; vagyis korábban ilyenek nem léteztek még akkor sem, ha némileg hasonlítanak múltbeli egyeduralmi rendszerekre."[172] Habár a totalitárius diktatúra az önkényuralmi rendszer olyan változatának tekinthető, ami igazodott a huszadik század ipari társadalmához, történetileg mégis újítás és az uralom *sui generis* formája.[173] A szerzők a rendelkezésükre álló tényekből azt a következtetést szűrték le, hogy a „fasiszta és a kommunista totalitárius diktatúrák lényegében egyformák, de legalábbis sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint bármely más kormányzati rendszer, beleértve az egyeduralom korábbi változatait is."[174]

Friedrich és Brzezinski a totalitárius diktatúra hat fontos jellegzetességét sorolták föl: (1) az ember létezésének minden lényegi vonását átfogó, kidolgozott ideológia; (2) egyetlen, teljes tiszteletben tartott személy által vezetett egyetlen tömegpárt; (3) elsődlegesen a titkosrendőrség által vezényelt terror; (4) a tájékoztatás és a hírközlés csaknem teljes monopóliuma; (5) a fegyverek és az erőszak csaknem teljes monopóliuma; (6) az egész gazdaság központi ellenőrzése és irányítása bürokratikus koordináció révén.[175]

Politikai gazdaságtani szemszögből nézve a legfontosabb az utolsó pont. A náci Németország gyakorlata világosan megmutatta, hogy a gazdaság totalitárius bürokratikus ellenőrzése megölte a magántulajdont, pontosan úgy, ahogy Mises előre jelezte. Ahogy ezt már tárgyaltuk,[176] amikor a „tulajdonosok

[172] Friedrich–Brzezinski 1965, 23. p.
[173] Uo., 15. p.
[174] Uo.
[175] Uo., 22. p. Noha érdekes módon bírálták a totalitarizmus ideológiai vagy antropológiai felfogását, a totalitarizmus elválaszthatatlan belső jellemzőinek felsorolásakor maguk is első helyre tették az ideológiát.
[176] Lásd 4.4. fej.

a kezükben meghagyott termelési eszközöket csak az állam által kibocsátott utasításoknak megfelelően használhatták föl",[177] akkor a magántulajdon csak nevében létezett. A totalitárius uralom *szélsőségekbe hajtott állami beavatkozást* jelentett mind a náci Németországban, mind pedig a sztálini Szovjetunióban. A náci Németország papíron nagyjából és egészében megtartotta a magántulajdont, míg a sztálinista parancsgazdaság államosította az összes termelési eszközt, beleértve végül a termőföldet is. A kollektivizálás ideológiailag meghatározott művelet volt, aminek az volt a célja, hogy a vidéken felszámoljon mindenféle újra felbukkanó tőkésedési irányzatot. A náci gyakorlat fényesen bebizonyította, hogy a formális tulajdonjog nem fontos; a valóban döntő elem a *totális bürokratikus ellenőrzés*. A totális bürokratikus irányítás és ellenőrzés kizárta a versenyt, ami, ahogy már láttuk, a piaci szabadságot megölő állami beavatkozás ugrópontja. Ebben a tekintetben a totalitárius rendszerek két leginkább meghatározó történelmi változata csaknem azonos volt, hiszen a totalitarizmus nem más, mint végletekig hajtott állami beavatkozás. Totális háborút folytatott a liberalizmus és az egyéni szabadság ellen minden létszférában. Nyilvánvaló, hogy nem engedhette meg a piaci szabadságot sem. Mind a náci, mind a szovjet hivatalnokok szerint éppen az volt a piac legveszélyesebb jellegzetessége, amit Hayek a piaci szabadságnak a kötelező tervezéssel szembeni fölénye politikai jelentőségének nevezett, hogy a piac az „egyetlen módszer, amivel tevékenységünket másokéval a hatóságok kényszerítő és önkényes beavatkozása nélkül összehangolhatjuk."[178] A kollektivista totalitarizmusnak tehát minden kétség nélkül az volt a lényege, hogy mindenfajta szabadságot elpusztítson, beleértve a piaci szabadságot is.

[177] Mises 1985, 39. p.
[178] Hayek 1944, 27. p.

Hannah Arendt a totalitárius államot sebészi pontossággal írta le. Kiemelte az ilyen állam látszólag érthetetlen, de valójában rendkívül fontos jellegzetességét: az egymást *átfedő felhatalmazással* rendelkező *hivatalok elszaporodását*. Ha a hivatali hatékonyság hagyományos nézőpontjából tekintjük, akkor ez feltétlenül a hatékonytalanság melegágya volt.[179] De nem ez a lényeg. Sem a náci német, sem pedig a szovjet állam nem hasznossági elven épült fel, hatékonyságát nem azzal kell mérni. Mindkét esetben az ideológiailag vezérelt totalitárius politika teljesen elnyelte a többi társadalmi létszférát, beleértve a gazdaságot. A politika elsődlegessége abszolút volt.[180]

[179] „A hivatalok megsokszorozása megszüntet mindenfajta felelősség- és kompetenciaérzést; nem csupán az igazgatási apparátus rendkívül terhes és terméketlen felduzzasztásáról van itt szó – az ellentétes parancsok állandóan hátráltatják a valódi munkát, amíg a Vezér parancsa el nem dönti az ügyet, s így a termelékenység valóban kárt szenved. Az elit tagjainak a mozgalom működéséhez abszolút szükséges fanatizmusa módszeresen pusztít ki minden őszinte érdeklődést meghatározott feladatok iránt, és olyan gondolkodásmódot teremt, amely bármely elképzelhető cselekedetben valami egészen más dolog eszközét látja. Ez a gondolkodásmód nem csupán az elitre korlátozódik, hanem fokozatosan az egész lakosságot áthatja, hiszen még az élet és a halál legintimebb részletei is politikai döntésektől függnek – vagyis olyan okoktól és végső indítékoktól, amelyeknek semmi köze a teljesítményhez. Az állandó elbocsátás, lefokozás és előléptetés lehetetlenné teszi a megbízható csapatmunkát, és meggátolja a tapasztalás fejlődését. Azt mondhatnánk: gazdasági szempontból a rabszolgamunka olyan luxus, amelyet Oroszország nem engedhetne meg magának. Miközben rendkívül nagy hiány van képzett műszaki szakemberekben, a táborok tömve vannak »magasan képzett mérnökökkel, akik versengenek a kiváltságért, hogy vízvezeték-szerelői, óra-, lámpa- és telefonjavítói munkát végezhessenek«. Ám tisztán hasznossági szempontból Oroszország nem engedhette volna meg magának a harmincas évekbeli tisztogatásokat sem, amelyek megakasztották a régen várt fellendülést. Ugyanígy nem engedhette volna meg a Vörös Hadsereg vezérkarának fizikai likvidálását sem, amely hajszál híján vereséghez vezetett az orosz–finn háborúban" (Arendt 1992, 503. p.).

[180] A hivatalok megsokszorozódása alátámasztja korábbi megfigyelésemet a pártállami bürokrácia szerepéről, amit a 125. lábj. tartalmaz. Ebből az elemzésből világosan kitűnik, hogy a totalitárius rendszerek a hatékonyság politikai felfogását képviselik, és sohasem valamiféle szűken vett gazdasági mércét alkalmaznak.

Az érem másik oldala az öncélú és önkényes *terror* volt. A Szovjetunióban ezt ideológiailag az osztály nélküli társadalomhoz való közeledés igazolta. De ez nem lehetett valamiféle lassú és fokozatos fejlődés. Az osztály nélküli társadalom megközelítése, még ha először ez a „szocializmus egy országban" sztálini jelszava alatt futott is, a különböző osztályok *kiirtását* jelentette, nemcsak szociológiai, hanem fizikai értelemben is.

„Amidőn Sztálin hozzálátott ahhoz, hogy felkészítse az országot a totalitárius kormányzásra, éppen ezek az új osztályok és nemzetiségek álltak az útjában. Egy atomizált, struktúra nélküli tömeg létrehozása céljából először fel kellett számolnia a szovjetek hatalmának maradványait. (...)

A bolsevik kormányzat ezután hozzáfogott az osztályok felszámolásához. Ideológiai és propagandaokokból a tulajdonnal rendelkező osztályokkal, vagyis az új városi középosztállyal és a vidéki parasztsággal kezdte. Egészen addig a parasztság volt – mind létszámánál, mind tulajdonának nagyságánál fogva – a Szovjetunió potenciálisan legerősebb osztálya; felszámolása tehát alaposabb és brutálisabb volt, mint minden egyéb csoporté. A parasztság likvidálását mesterséges éhínséggel és deportálásokkal hajtották végre a kulákok kisajátítása és a kollektivizálás ürügyén. (...)

A soron következő osztály, amelyet mint csoportot meg kellett semmisíteni, a munkásság volt. A munkásság mint osztály sokkal gyengébb volt, és sokkal kisebb ellenállást tanúsított, mint a parasztság. Ennek oka a következő: sohasem akadályozták meg, hogy a parasztok kisajátítsák a földbirtokosokat, de a munkásoknak a gyártulajdonosok ellen irányuló spontán kisajátítási

akcióit a kormányzat azonnal leállíttatta, a gyárakat pedig elkobozta és állami tulajdonnak nyilvánította azzal az ürüggyel, hogy az állam mindenképpen a proletariátusé."[181]

A szovjetunióbeli „nagy tisztogatás" (1936–1938) a terror egészen új szakasza volt. Ez volt az első alkalom, hogy a terrort nem a bolsevik uralommal nyilvánvaló módon szemben álló osztályellenség ellen alkalmazták, hanem az *új rendszer támogatói és az új elit* ellen, akik semmiképpen nem ellenezték a rendszert, de nem is követtek el ellene semmiféle bűnt.[182] Éppen akkor fokozták tovább a terrort, amikor a szovjet uralommal szemben már nem volt többé semmiféle belső ellenállás.[183]

Hannah Arendt nagyon pontosan jellemezte ezeket az eseményeket is.

„Ezeknek az eseményeknek a csúcspontját annak a bürokráciának a megsemmisítése jelentette, amely korábban a megsemmisítéseket végrehajtotta. Két évbe tellett, amíg 1936 és 1938 között Sztálinnak sikerült megszabadulnia a szovjet társadalom teljes közigazgatási és katonai arisztokráciájától; csaknem valamennyi hivatal, gyár, gazdasági és kulturális szervezet, kormány-, párt- és katonai testület új kezekbe került. (...) Bevezették a belföldi útlevelet is, amely lehetővé tette, hogy az egyik városból a másikba való mozgást ellenőrizzék és engedélyhez kössék – ezzel az intézkedéssel fejeződött be a pártbürokrácia mint osztály megsemmisítése. (...) Mivel pedig ez az általános tisztogatás a legmagasabb rangú rendőrtisztviselők megsemmisítésével ért véget – ezúttal azokat likvidálták, akik először megszervezték az általános tisztogatást –, még a terrort végrehajtó GPU-káderek sem ringathatták magukat abban az illúzióban, hogy ők mint csoport bármit is képviselhetnek. Azt pedig végképp nem gondolhatták, hogy bármiféle hatalommal rendelkeznek."[184]

Minden észszerű megfigyelő számára világos kellett hogy legyen, hogy ezt a „mérhetetlen emberáldozatot semmiféle, a szó eredeti értelmében vett államérdek (raison d'état) nem indokolta."[185] Ugyanakkor ez „katasztrofális következményekkel járt a szovjet gazdaságra nézve. Az 1933-as mesterséges éhínség utóhatásait éveken át érezni lehetett az egész országban; amikor pedig 1935-ben bevezették a Sztahanov-rendszert, az egyéni munkateljesítmények önkényes felgyorsítása és az ipari termelésben nélkülözhetetlen csapatmunka követelményeinek teljes figyelmen kívül hagyása a »kaotikus egyensúlytalanság« állapotához vezetett a fiatal szovjet iparban. Végül pedig a bürokráciának, vagyis a gyárigazgatók és a főmérnökök osztályának megsemmisítése megfosztotta az iparvállalatokat még attól a csekély szakértelemtől is, melyet az orosz műszaki értelmiségnek sikerült felhalmoznia."[186]

[181] Arendt 1992, 390–391. pp. Az utolsó pont különösen fontos. Trockij már 1920-ban élesen ellenezte a munkások sztrájkjogát, mert úgy érvelt, hogy mivel az állam a munkásoké, abszurd lenne a munkásoknak saját maguk ellen sztrájkolni (Trockij 1961).

[182] Rendkívül érdekes, hogy a nagy tisztogatás időben pontosan egybeesett a spanyol polgárháborúval, amit a második világháborút megelőzően sokan helyettesítő háborúnak (proxy war) tekintettek a kommunizmus és a fasizmus között. Nem mellesleg átfedésben volt a Komintern úgynevezett antifasiszta politikájával (1935–1939), ami igyekezett támogatni a népfrontok létrehozását nyugaton. Közismert, hogy a spanyol polgárháború a köztársasági erők vereségével végződött nem utolsósorban azért, mert szovjet ügynökök beavatkoztak a Moszkva által ellenőrizhetetlennek bizonyuló anarchista párt, a POUM ellen. Az antifasiszta népfrontok pedig zátonyra futottak az 1939 augusztusában a Németország és a Szovjetunió által megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán.

[183] Különböző becslések szerint legalább 750 ezer embert végeztek ki és több mint egymilliót küldtek a hírhedt munkatáborokba, a Gulagra. Szolzsenyicin (2007), Applebaum (2004) és Figes (2015, 13. fej.).

[184] Arendt 1992, 391–392. pp.

[185] Uo., 392. p.

[186] Uo., 392–393. pp.

Lehet-e egy olyan társadalmi rendszer, ami önmagának szándékosan és tudatosan kárt okoz, minden másnál magasabb rendű? Vagy ez csak annak bizonyítéka, hogy a sztálinista totalitarizmus a szocialista rendszernek olyan változata, ahol a politika, különösen a hatalmi politika sokkal fontosabb, mint a gazdaság zökkenőmentes működése?

A totalitarizmus pusztán logikus, habár nem elkerülhetetlen következménye volt annak, hogy a gazdaságot beágyazták a politikába. Nyilvánvaló, hogy ebben a rendszerben egy olyan sajátos politikába ágyazták be, ami minden humanista célját feláldozta egy utópikus ideológia oltárán, amit minden áron, erőszakkal kívánt megvalósítani. A társadalom helyett a gazdaság egy embertelen és szűk hatalmi politikába ágyazódott bele, annak vált foglyává. Polányi sírt.

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a bolsevik kommunizmus átalakulása sztálinista totalitarizmussá elkerülhetetlen történelmi szükségszerűség lett volna.[187] A lényeg csupán az, hogy a bolsevik kommunizmus *nyitott* volt erre az elfajzásra, mert magában foglalta és ünnepelte nemcsak a korlátlan diktatúra és az egyetlen párt kizárólagos hatalmának gondolatát, hanem igen erős hajlamot mutatott az *önkényes terror és az erőszak alkalmazása* iránt is.

Néhány – a szovjethatalommal rokonszenvező – elemző azt írta, hogy jelentős különbség volt Lenin és Sztálin között, és hajlamos figyelmen kívül hagyni közös jellemvonásaikat, miközben felértékeli a személyiség szerepét a történelemben. (Diktatórikus rendszerekben a személyiség szerepe fontosabb, de nem határoz meg mindent. Ha nem Sztálin lépett volna elő, akkor lett volna helyében más.) Például Figes azt állította, hogy

[187] Ahogy ezt már ismételten hangsúlyoztam, az emberi fejlődésben a történelmi determinizmus nem érvényes. A historicizmus – ahogy Popper szemléletesen bizonyította – semmilyen formájában nem felel meg a valóságnak.

„Lenin nem habozott megölni a forradalom ellenfeleit, de sohasem börtönözte be pártbeli elvtársait és nem ölette meg őket politikai nézeteikért."[188] Nem gondolom, hogy valódi különbséget mutat az, ha a gyilkosságokat az ellenfelekre korlátozzuk, és a támogatók életét legalábbis megkíméljük olyan körülmények között, amikor az ember fenntartja magának a teljes jogot, hogy barátot és ellenséget önkényesen osztályozzon. Mensevikeket, eszereket, munkásokat, parasztokat, kronstadti tengerészeket stb. gátlástalanul megöltek, miután teljesen önkényesen a forradalom ellenségeinek nyilvánították őket. És ez megtörtént a polgárháború előtt, alatt és után Lenin életében és közvetlen utasítására.

A különbség máshol keresendő. A sztálinista terrort éppen akkor kapcsolták magasabb sebességi fokozatba, amikor úgy tűnt, hogy a bolsevik rezsim már megszilárdította mind belső, mind külső pozícióját. Hannah Arendt írta, hogy a „felszámolt társadalmi rétegek egyike sem volt a rendszer ellensége, és annak is csekély volt a valószínűsége, hogy a közeljövőben valamelyik ellenséggé válik. Az aktív, szervezett ellenzék megszűnt létezni, amikor Sztálin a XVI. pártkongresszuson tartott beszédében törvényen kívül helyezte a párton belüli jobboldali és baloldali elhajlókat, ám ezek a gyengécske ellenzéki áramlatok egyébként is aligha tudtak volna bázisra szert tenni a létező osztályok valamelyikében. A diktatórikus terror – amely abban különbözik a totalitárius terrortól, hogy csak a tényleges ellenfeleket üldözi, nem pedig a politikai meggyőződéssel nem rendelkező, ártatlan polgárokat – már Lenin halála előtt kíméletlenül dúlt, s megfojtott mindenféle nyilvános és földalatti politikai tevékenységet. A külföldi intervenció, amely a lakosság elégedetlen rétegeinek egyikét-másikát megnyerhette volna magának, 1930-ban már nem jelentett veszélyt, hiszen 1930-ra

[188] Figes 2015, 134. p., Ryan (2012) még megbocsátóbb Leninnel szemben.

a legtöbb kormány elismerte a szovjet rendszert, sok ország pedig kereskedelmi és egyéb nemzetközi szerződéseket kötött vele."[189]

Sztálin terrorja azzal teremtett új helyzetet, hogy immár azokat az *ártatlan polgárokat* is fenyegette, akiknek nem volt politikai meggyőződésük és akik nem folytattak semmiféle politikai tevékenységet, és szándékosan szabott ki rájuk súlyos büntetéseket anélkül, hogy előzetesen elkövettek volna bármiféle bűnt. A totalitárius rendszerek feltaláltak egy új kategóriát: az *„objektív"* ellenséget.

„A despotikus és a totalitárius titkosrendőrség közötti fő különbséget a »gyanúsított« és az »objektív ellenség« különbsége jelenti. Az utóbbit a kormány politikája és nem a saját, a kormányzat megdöntésére irányuló vágya minősíti. Sohasem olyan egyén, akinek veszélyes gondolatait ki kell provokálni, vagy akinek múltja igazolja a gyanút, hanem »tendenciák hordozója«, ugyanabban az értelemben, ahogy betegséghordozóról is beszélünk. A totalitárius uralkodó tulajdonképpen úgy jár el, mint az az ember, aki addig sérteget valakit, amíg már mindenki tudja, hogy az illető az ellensége, és ha megöli, nagy valószínűséggel önvédelemnek fogják tekinteni."[190]

„A gyanúsítottnak objektív ellenséggé történő átalakulásánál jogi szempontból még érdekesebb az, ahogy a totalitarizmus felcseréli a gyanított kihágást a lehetséges bűnténnyel. A lehetséges bűntény semmivel sem szubjektívabb, mint az objektív ellenség. A gyanúsítottat azért tartóztatják le, mert képesnek tartják a személyiségéhez (vagy gyanított személyiségéhez) többé-kevésbé illő bűntény elkövetésére, a lehetséges bűntett totalitárius változata objektív fejlemények logikai előrejelzésén alapszik. A régi bolsevik gárda és a Vörös Hadsereg vezetőinek moszkvai pere a lehetséges bűntettek megbüntetésének klasszikus példája. A képtelenül kiagyalt vádak mögött könnyen felfedezhető a következő logikus számítás: a fejlemények a Szovjetunióban válsághoz vezethetnek, a válság azzal járhat, hogy megdöntik Sztálin diktatúráját, ez katonailag meggyengítheti az országot, és olyan helyzetet idézhet elő, amelyben az új kormánynak fegyverszünetet kell aláírnia, vagy akár szövetséget kötnie Hitlerrel. Ennek alapján Sztálin kijelentette, hogy összeesküvést szőttek a kormányzat megdöntésére, és a Hitlerrel való titkos megegyezésre. (...) A totalitarizmus középponti feltételezése – minden lehetséges – ily módon, minden ténybeli korlát kiküszöbölésével arra az abszurd és borzalmas következtetésre vezet, hogy minden olyan bűntettet, amelyet az uralmon levők egyáltalán el tudnak képzelni, büntetni kell, függetlenül attól, hogy elkövették-e vagy sem. A lehetséges bűntett csakúgy, mint az objektív ellenség, természetesen a rendőrség hatáskörén kívül esik. Ilyesmit az nem képes sem feltárni, sem kitalálni, sem kiprovokálni. A titkosszolgálatok itt szintén teljesen a politikai hatóságoktól függenek. Függetlenségük már a múlté – immár nem alkotnak államot az államban."[191]

Ez rendkívül gondolatgazdag és gyümölcsöző érvelés Hannah Arendt részéről, ezért volt érdemes ilyen hosszan idézni. Nagyon világosan és meggyőzően feltárja, hogy a hagyományos és a totalitárius diktatúra közötti különbség nem abban áll, hogy noha szokásosan, de másképpen osztályozzák a barátot és az ellenséget. A totalitárius uralom mélyen behatol a hagyományos jogi és igazságszolgáltatási fogalmak mögé. A bűnt és a bűnhődést teljesen *átpolitizálja*. Az „objektív ellenség" és a „lehetséges bűntény" nem illeszthető bele semmiféle jogi és igazságszolgáltatási fogalomtárba. Ezek tisztán *politikai* fogalmak és azt tükrözik, hogy a hatalmi politika teljes mértékben

[189] Arendt 1992, 392. p.
[190] Uo., 516. p.
[191] Uo., 518–519. pp.

maga alá gyűrte a jogi vagy egyéb megfontolásokat. A totalitarizmus pontosan azt jelenti, hogy a társadalmi lét mindegyik szférája – gazdaság, jog, tudomány, kultúra, erkölcs – teljes mértékben *alá van vetve a hatalmi politikának és az azt támogató ideológiának*. Ez a kollektivizmus történelmi végpontja. Valóban tragikus zsákutca.

Végül fontos megemlíteni, hogy habár a totalitarizmus joggal tekinthető a kollektivizmus valamiféle elfajzásának és tragikus eltévelyedésének, valójában *természetes és logikus túlburjánzása* volt azoknak az irányzatoknak, amelyek a bolsevizmus és a fasizmus méhében megfogantak.[192] Az erőszak és a terror elfogadása, sőt dicsőítése nem egyszerűen az oroszországi önkényuralom következménye volt. (Ha az lett volna, akkor ebben a tekintetben a kadet és a mensevik párt is hasonlóképpen vélekedett és cselekedett volna.) A célokban és a módszerekben megmutatkozó szélsőséges irányzat születésétől fogva bele volt kódolva a bolsevik ideológia építményébe.[193] Teljes mértékben

[192] „A fasiszta és a náci mozgalmak korai története tele van a tömegpropaganda és a kényszerítő erőszak alkalmazásának technikáival. Az olasz fasiszták által gyakorolt hírhedt korbácsolás, égetés és a ricinusolaj-orgiák párhuzamot mutatnak a náci rohamcsapatok előadótermi harcaival (Saalschlacht), amelyek már jóval a hatalom megragadása előtt mind az ellenfelek, mind a támogatók tömeges megfélemlítéséhez vezettek. Lenin taktikái szintén erőszakosan kényszerítő jellegűek voltak, és a bolsevikokat sokkal inkább összeesküvő katonai testvériség alakjára formálták, semmint olyan csoporttá, amelyik vitával és érvekkel küzd a politikai piacon. Nem állítjuk, hogy a cári Oroszország körülményei kedveztek volna az effajta »burzsoá« vagy liberális magatartásnak, hanem csak azt, hogy a terror és a propaganda ringatta mind a bolsevik, mind pedig a fasiszta pártok bölcsőjét" (Friedrich–Brzezinski 1965, 42. p.).

[193] „Lenin volt az első, aki megfogalmazta és gyakorlatba átültette a totalitárius párt szervezési elveit. Azzal, hogy fanatikusan ragaszkodott a szigorú pártfegyelemhez, a vezető akaratának való totális engedelmességhez, (a vezető által megfogalmazott) ideológiai program fenntartás nélküli elfogadásához, Lenin kitaposta azt az ösvényt, amin aztán Sztálin sikeresen végighaladt" (uo., 46. p., vö. jelen könyv 2.2. fej.).

igaz, hogy a cári rendszer egyeduralom (autokrácia) volt, de nem volt totalitárius; nem zárta ki teljesen a vele szemben ellenséges pártok megjelenését és tevékenységét. Oroszországban működött a titkosrendőrség, de nem volt sem totalitárius, sem hatékony. Összehasonlítva kommunista utódjával, kicsi volt és ráadásul alá volt vetve az egyébként roppant gyenge joguralom bizonyos elemeinek. A bolsevikok titkosrendőrségét gyakorlati tevékenysége során azonban sohasem kötötték jogi korlátok, mert a bolsevik ideológia büszkén vallotta és hirdette, hogy a jog *nem korlátozhatja a politikát*. Az önkényes erőszak kezdettől fogva elfogadott és ünnepelt volt. A totalitarizmus elemei kezdettől fogva mindig jelen voltak a kommunista ideológiában és uralomban.

4.8. A szocializmus elágazásai

„Az októberi forradalom meglepően könnyű győzelme egy olyan országban ment végbe, ahol a despotikus és központosított bürokrácia a népesség struktúrálatlan tömegei fölött gyakorolt uralmat, és ezt a népességet sem a vidék feudális rendjének maradványai, sem pedig a gyenge, éppen csak megszülető városi tőkés osztályok nem tudták megszervezni. Amikor Lenin azt mondta, hogy sehol a világon nem volna ennyire könnyű megszerezni és ennyire nehéz megtartani a hatalmat, nemcsak az orosz munkásosztály gyengeségével volt tisztában, hanem általában az anarchikus társadalmi viszonyokkal, amelyek a hirtelen változásoknak kedveztek."[194]

Ma már szinte közhely, hogy az 1917 októberében végrehajtott bolsevik államcsíny egyáltalán nem volt történelmi szükségszerűség, hanem – szerencsés vagy szerencsétlen – *véletlen* abban a hatalmi vákuumban, ami az önkényuralom szétesése nyomán keletkezett a februári forradalom után, és amit csak erősített az ideiglenes kormány felkészületlensége és cselekvésképtelensége, a hadsereg szétesése, a még folytatódó világháború követelményei és sok más tényező. *Egybeesése, összefolyása* több olyan tényezőnek, amelyek rendkívül kedvező alkalmat teremtettek ahhoz, hogy egy kicsiny, de nagyon jól szervezett erő legyőzze a tehetetlenséget és a fennálló, rendkívül sekély kormányzatot. Másrészt a bolsevik erők roppant *felkészültek* voltak, mert már régóta létezett egy viszonylag jól szervezett és fegyelmezett párt, aminek volt a felkeléshez *katonai szárnya* és kellően *egyszerű ideológiája,* ami elégséges támogatást adott nemcsak az élcsapat vezetőségének, hanem a viszonylag nagyszámú támogatónak és követőnek.[195]

[194] Arendt 1992, 389. p.
[195] Pipes (1990), Malia (1994) és Figes (1996).

Bárhogy is volt, az októberi államcsíny nyomán megszületett a leninista szocializmus, immár nemcsak mint ideológia, hanem gyakorlati valóság. Mivel a bolsevik párt ideológiája fő forrásaként az ortodox marxizmust használta, ez azonnal hatalmas jelentőséget kölcsönzött annak a gondolati rendszernek, ami akkor már hanyatlásban volt ott, ahol megszületett: a nyugati civilizáció földjén. Az orosz valóság *újjáteremtette* életképességét. Ennek nyomán aztán nyugaton is új életre kelt.

Noha a bolsevik marxizmus alapvetően hű maradt a marxi ideológiához, sok vonatkozásban mégis eltért tőle. *Elhajlást* jelentett (egyesek szerint elfajzást).

De mi volt a szocializmus „eredeti" eszméje? Nehéz megmondani, kivéve néhány alapvető tantételt, amit szinte minden önjelölt szocialista elismert és hangoztatott. A fő elemek csaknem mindig azonosak voltak: a *kizsákmányolás felszámolása,* ami összefüggött a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetésével és az erőforrások valamiféle *tudatos terv szerinti elosztásával,* ami a piac és a pénz megszüntetését feltételezte. A legtöbb szocialista számára – Marxot és Engelst is beleértve – az új társadalmi rendnek a kapitalista termelési módnak azokból a megoldhatatlan belső ellentmondásaiból kell megszületnie, amelyek egyfelől óriási mértékben megsokszorozták a termelőerőket, másfelől fenntartották az erőfeszítések, az eredmények és a jogok rendkívül igazságtalan és egyenlőtlen elosztását.

A két alapvető *politikai gazdaságtani* elemet két *szociológiai* elem egészítette ki: az ipari munkásosztály haladó szerepe, ami kiküzdi az egyenjogúságot és ami *politikai* forradalomhoz vezet, a politikai hatalom megragadását eredményezi, illetve *társadalmi* forradalmat hajt végre, ami az osztály nélküli társadalom kialakulását eredményezi. Valóban logikus és zárt ideológia.

De az ideológia mindig a valóság leegyszerűsítése, és nehezen követi a történelmi eseményeket. A historicizmus, az *egyvonalas és determinisztikus* fejlődés elméletének talaján állva a szocializmus csak akkor jöhet el, ha a kapitalizmus minden haladó energiáját kimerítette és a termelési viszonyok akadályává váltak a termelőerők további fejlődésének. Marx és Engels szerint a társadalmat a termelőerők és a termelési viszonyok között keletkező kibékíthetetlen ellentmondás hajtja előre a forradalmi átalakulás felé. Nyilvánvaló tehát, hogy a történelem következő szakasza először a *legfejlettebb* tőkés országokban bukkan föl.

Ennek a meglehetősen logikus és vonzó ideológiának két gyenge pontja volt. Az egyik az „elnyomorodás" (Verelendung), a munkásosztály állandóan növekvő elszegényedése mind abszolút, mind pedig viszonylagos értelemben. Ez nem valósult meg, legalábbis a fejlett nyugati országokban a tizenkilencedik század utolsó harmadában és azt követően. A másik gyenge pont a politika állítólagos „tehetetlensége", ahogy azt Popper helyesen elnevezte; annak lehetetlensége, hogy demokratikus körülmények között a politikai cselekvés eredményeképpen javuljanak a munkások életkörülményei. Ennek a feltevésnek a mélyén az húzódik meg, hogy a marxizmus alapító atyái félreértették és lebecsülték a demokráciát. Úgy gondolták, hogy a demokrácia semmi más, mint a kapitalista *kizsákmányolás homlokzata,* ami sohasem eredményezheti a munkásosztály munka- és életkörülményeinek javulását. Ennek alapján vélték úgy, hogy a szocializmushoz vezető társadalmi forradalom *elkerülhetetlen.*

A szocialista ideológia revizionista elágazása ennek a félreértésnek a közvetlen következménye volt. A demokrácia fejlődése eredményes eszköznek bizonyult a fokozatos reformokért vívott harcban. A reformok a munkásosztály munka- és életkörülményeiben jelentős javuláshoz vezettek nemcsak Nagy-

Britanniában, Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és az Egyesült Államokban, hanem Németországban, Olaszországban és még a Habsburg-monarchia legfejlettebb ipari területein is. Érzékelhető haladás ment végbe mind az anyagi jólét, mind pedig a politikai és a polgári jogok területén. Szélesedett a választójog, és a szociáldemokrata pártok érdemi parlamenti szerephez jutottak. A forradalom, a hatalom erőszakos megszerzése nem tűnt többé sem elkerülhetetlennek, sem vonzónak. Ráadásul az erőszak alkalmazása kockázatos javaslatnak tűnt, mert előhívhatta és jogossá tehette a reakció erőszakát is.

Az ortodox marxizmus bolsevik reneszánsza a szocializmus eszméjének *újabb elágazása* volt a történelmi fejlődés egyik kivételesen fontos keresztútján. Az „orosz" tényező szerepét ebben nem lehet lebecsülni.[196] Az Orosz Birodalomban a demokrácia nem fejlődött ki olyan mértékben, hogy ezt meggyőző módon a békés politikai és társadalmi átalakulás kedvező keretének lehetett volna tekinteni. A kezdeti parlamentarizmus, az Állami Duma létrehozása az 1905-ös forradalom után könnyen lefesthető és elutasítható volt, mint a kizsákmányolást eltakaró puszta homlokzat. Érdekes módon úgy tűnt, hogy az ortodox marxizmus sokkal helyesebben ábrázolta a kapitalizmus viszonyait az *európai periférián.* Noha a joguralom bizonyos elemei megjelentek, a cári egyeduralom nem tett érdemi politikai engedményeket a gyorsan fejlődő oroszországi civil társadalom felé. Ez a vegyes, hibrid állapot azonban nem volt megfelelő ahhoz, hogy elnyelje azokat a szélsőséges feszültségeket, amelyeket az első világháború követelményei róttak a gazdaságra és a társadalomra. Nem csoda, hogy a szélsőséges megterhelés hatására az állam gerince megroppant és eltörött.

[196] Berend T. Iván professzor, az UCLA tanára kiemelte a szovjet szocializmus különleges jellegét. A történelem „elárulta" az ideológiát.

Az első világháború, az egzisztenciális válság csúcspontja a huszadik század második évtizedében a szociáldemokraták részvételével megalakított koalíciós kormányokhoz vezetett mindazokban az országokban, amelyek a vesztes oldalon álltak. Ezek legtöbbjének, elsősorban a német és az osztrák kormánynak szándékában állt a *magántulajdon kisajátítása* a gazdaság fontos ágazataiban. Ezek az erőfeszítések azonban sokkal kisebb eredményre vezettek, mint amit az eredeti szándékok céloztak, mert egyrészt a koalíciós kormányok törékenyek voltak, másrészt a szociáldemokraták józan megfontolásból vonakodtak közvetlen politikai felelősséget vállalni az ipari termelés nagy része fölött. Ráadásul nagyszámú iparvállalat közvetlen állami irányítása nem ígérte a hatékonyság javulását sem. A nyugati szociáldemokrácia tudatosan elvetette a piac felszámolását, ami az átfogó államosítás logikus következménye lett volna.

Ez az a pont, ahol újabb elágazásra került sor: kialakult a szociáldemokrácia *skandináv modellje,* ami életképes alternatívát mutatott fel a bolsevik jellegű parancsgazdasággal és pártdiktatúrával szemben. Svédországban, Norvégiában és Dániában a plurális demokrácia hagyományai különösen erősnek bizonyultak; egyetlen párt sem törekedett ennek felszámolására. Ezzel a forradalom eszméje a történelem lomtárába került, és a demokráciát értékesnek nyilvánították a munkásosztály érdekeinek érvényesítése végett. Hasonlóképpen a termelési eszközök állami tulajdona is kiesett a divatos eszmék kosarából, helyét pedig elfoglalta a *progresszív jövedelemadózás, a szociális támogatások és a széles körben hozzáférhető, jó minőségű közszolgáltatások* (elsősorban az oktatás és a gyógyítás) fokozatos fejlődést ígérő programja. Ez fényes bizonyítéka annak a gyakorlatias szakszervezetiségnek, amit a bolsevik Lenin lenézett és ostorozott. Igen, a dolgozók nem akarták többé megdönteni a tőkés rendet és felszámolni a magántulajdont, hiszen ennek keretei között is képesek voltak jelentősen javítani munka- és életkörülményeiket.[197] A skandináv szociáldemokrácia ezzel nyíltan elárulta a munkásosztály állítólagos történelmi küldetését, amit a marxizmus tulajdonított neki.

A skandináv szocializmus mindig *nyíltan ütközött* a leninizmussal, ami egyrészt az eredeti marxista eszmét képviselte, másrészt jelentősen eltért tőle. Lenin és követői fenntartották a kapitalizmus erőszakos megdöntésének, a munkások önjelölt radikális élcsapata által vezetett politikai és társadalmi forradalom elkerülhetetlenségének a gondolatát. Ragaszkodtak ahhoz, hogy a szocializmust a marxi politikai gazdaságtan tételeinek megfelelően építsék, tehát a termelési eszközök túlnyomó többségének kisajátításához és a piac tudatos tervezéssel való helyettesítéséhez. A skandináv szociáldemokraták elutasították a gazdaság nagymértékű államosítását és az állami tulajdon uralkodó szerepét. Nagyjából megőrizték a piaci kapitalizmus tulajdonosi szerkezetét, feladták a forradalom kívánatosságát és megerősítették a demokráciát azzal, hogy a *társadalmi egyenlőség* eszméjét beemelték a finoman kidolgozott fokozatos reformokba. Az északi szociáldemokraták (mert a skandinávokhoz a második világháború után csatlakoztak a finnek is) nem pusztán megőrizték és megvédték a többpárti demokráciát, hanem megerősítették azokkal az okos intézkedésekkel, amelyek a lehető *legszélesebb középosztály* létrehozását célozták. Következésképpen elvetették nemcsak a proletárdiktatúrát, hanem a sokszor ünnepelt végső célt, a kommunista, osztály nélküli társadalom felépítését is. Bernstein boldog volt.

A bolsevikok végig hűségesen ragaszkodtak a marxizmus eredeti politikai gazdaságtani tantételeihez, lelkesen elfogadták a diktatúrát és beprogramozták a szocialista eszme hanyatlását.

[197] A munkásosztály elárulta az ortodox marxizmust és ellenállt a leninizmusnak éppen azokban az országokban, amelyek a kapitalista világ legfejlettebb részéhez tartoztak. Az alap szépen kiesett a felépítmény alól.

A szociáldemokraták végül nyugaton mindenhol teljesen elhagyták a marxi politikai gazdaságtan elemeit, legfőképpen azért, mert meg akarták őrizni a demokráciát. Vajon kiábrándult lenne-e Marx?

Azok, akik elvetették a historicizmust, tehát a történelem egyvonalas és előre meghatározott (determinisztikus) fejlődésének gondolatát, nagyjából ezt várták. Aligha kell bizonyítani, hogy a valóságban egyetlen társadalmi rendszer sem követi tökéletesen valamely korábbi elméleti program előírásait – függetlenül attól, hogy a jóslat mennyire követeli magának a „tudományos" jelzőt. Az eltéréseket nem pusztán a jövő tökéletes előrejelzésének lehetetlensége, hanem mindenekelőtt az magyarázza, hogy *ugyanazok* az eszmék *különböző* következtetéseket engednek meg. Az ideológiák fejlődnek, *kettéágaznak,* majd *háromfelé*. A kérdés nem az, hogy eredetileg logikusan összefüggő gondolatok a szerteágazó valóság nyomán sokrétűvé válnak, hanem hogy ugyanannak az eszmének különböző gyakorlati megvalósulásai milyen mértékben gyökereznek az eredetiben. Ha az ortodox marxizmust ebből a szempontból vizsgáljuk, akkor lehetetlen tagadni, hogy az orosz bolsevizmus *mélyebben gyökerezett* az eredeti marxi programban, mint annak revizionista elágazása, ami uralkodó szerephez jutott Nyugat-Európában a huszadik században. Noha ez az elágazás sem volt képes megmenteni a szocializmus eszméjét, legalább őszinte és haladó kísérlet volt arra, hogy azt a humanista hagyományban rögzítse.

Nevezhetjük-e a skandináv, avagy immár északi szocializmust az „igazinak"? Ha Schumpeter híres mondását követjük, miszerint az „igazi szocializmus az, amit legjobban szeretünk", akkor persze tetszés szerint tekinthetjük annak. De a meghatározás lényegtelen. Még ha a skandináv modell meg is felel valamiféle szocializmusnak, egyáltalán nem felel meg a marxi felfogásnak. Még ha más szocializmusokhoz hasonlóan nagy becsben

tartotta is az egyenlőséget, ezt nem emelte abszolúttá, különösen nem a szabadság rovására. A marxizmus *összes alapvető tantételét elutasította.* Megőrizte a magántulajdont, a piacot, a pénzt, visszautasította a teljes körű államosítást, feladta a munkásosztály kivételes történelmi küldetését az osztály nélküli társadalom megvalósítására. Ami a legfontosabb, elvetette a forradalmi erőszakot és megőrizte a demokráciát. Világos ezért, hogy a skandináv–északi szocializmus *jóval távolabb áll* a marxizmustól, mint az orosz bolsevizmus. Ideológiai gyökereit sokkal inkább megtaláljuk Bernstein revizionizmusában. Ezt az árat kellett megfizetni legalábbis azoknak a kis országoknak a csoportjában, amelyeket a kapitalista világ *legfejlettebb* országainak tekinthetünk. Ez volt az ár, aminek megfizetésével néhány értékes elemet meg lehetett menteni a szocialista eszme romjaiból.

A bolsevik szocializmus végső összeomlása és a humanistábbnak tekinthető revizionista alternatíva magasztos elhomályosulása felvillantják számunkra a szocializmus marxi felfogásának belső ellentmondásait. Ez a szocialista eszme végső tragédiája.

5. Záró megjegyzések: A historicizmus diktatúrához vezet

„Az a kérdés, ami véleményem szerint messze fontosabb annál, mint hogy a gazdaságban hol húzzuk meg az állami és a magánvállalat közötti határvonalat, az, hogy vajon az embereknek kell-e birtokolni az államot, vagy az állam birtokolja az embereket, ahogy ez nagyon határozottan megmutatkozik a modern diktatúrákban. Nem túlzás azt állítani, hogy a humanista és individualista gyökerekkel rendelkező nyugati civilizáció jövője rendkívül szorosan összefügg azzal a válasszal, amit a történelem ad erre a kérdésre."[1]

Chamberlin ezeket a híres sorokat *Kollektivizmus. Hamis utópia* című könyve bevezetőjében írta. A könyv 1937-ben jelent meg, egy évvel az osztrák anschluss és a Csehszlovákiát feldaraboló müncheni egyezmény, két évvel a Molotov–Ribbentrop-paktum és az újabb világháború szeptemberi kitörése előtt. A történelem adott egy *ideiglenes* választ: a fasiszta rendszerek eltűntek, és a nyugati civilizáció túlélte a megpróbáltatásokat. A Szovjetunió kiterjesztette birodalmát messze azon túl, amit a háború előtt bárki elképzelhetett volna. De történelmi léptékben ez is időlegesnek bizonyult. A szovjet birodalom 1991-ben összeomlott, és a huszadik század végén eltűnt a kommunizmus.[2]

Vajon hátradőlhetünk-e és fellélegezhetünk? Egyáltalán nem. A kollektivista ideológia újra meg újra visszaköszön és visszatér.

---

[1] Chamberlin 1937. v. p.

[2] A kommunizmus bukásának legfontosabb okait tárgyalja Berend (2009), Brown (2009) és Bokros (2013).

„Az a tény, hogy a demokrácia kényelmes, sőt túlnyomó fölénnyel rendelkezik a diktatúrához képest az anyagi jólét, a kulturális szélesség és az oktatási haladás minden lehetséges mércéje szerint, nem kínálja végső biztosítékát annak, hogy a két versengő rendszer harcából, ami a jelen évszázad olyannyira meghatározó vonása, majd a demokrácia kerül ki győztesen. A történelem tele van a magasabb rendű civilizációk romjaival, amelyek elpuhultak és lehanyatlottak, így szétverte őket egy alacsonyabb rendű civilizáció, ami fanatikusabb volt és több nyers erővel bírt – olyan tulajdonságokkal, amelyek nem hiányoznak a mai diktatúrákból sem. Hogyan értékelhetjük a demokrácia túlélési esélyeit?"[3]

Chamberlin tudta, hogy a diktatúrához képest a demokráciának van egy komoly hátránya. Ha a diktatúra erői tiszta és szabad választásokon megszerzik a hatalmat, akkor a demokrácia erői számára nem lesz többé alkalom arra, hogy azt visszaszerezzék, mert nem lesznek többé tiszta és szabad választások.[4]

[3] Chamberlin 1937, 115. p.

[4] „Egy nyugtalanító gondolat, ami talán megfordult sok megfigyelő fejében, akik – noha megvannak győződve a demokrácia fölényéről, mint ami a kormányzás elméletileg kívánatos formája, de – kételkednek abban, hogy mai korunkban vajon képes-e túlélni, az, hogy nemcsak a közgazdaságtanban, hanem a politikában is lehetséges Gresham törvénye. A közgazdaságtanban a Gresham-törvény azt tanítja, hogy a rossz pénz mindig kiszorítja a jó pénzt a forgalomból, ha mindkettő egyformán használatos. Ugyanígy elképzelhető, hogy hosszabb távon az önkényes diktatúra elkerülhetetlenül kiszorítja a demokratikus önkormányzatot. Ez azért van, mert a két rendszer versenye egy szempontból rendkívül egyenlőtlen. A demokrácia hívei az urnáknál leszavazhatják a kommunizmus és a fasizmus híveit akár húsz alkalommal is, de eme alternatív rendszerek bajnokai és hívei újra megjelennek a huszonegyedik szavazás alkalmával. Veszítsék el a demokrácia hívei ezt az egy választást valamiféle kivételes válság vagy feszültség körülményei közepette, a következő választáson már nem lesz alkalmuk arra, hogy nézeteiket megjelenítsék, mert a tiszta és szabad választások minden feltétele azonnal eltűnik, mihelyt a kommunista vagy a fasiszta rendszer uralomra kerül" (uo., 116–117. pp.).

Bizonyos értelemben ez a historicizmus végkövetkeztetése is. Ha az emberi társadalom fejlődése egyvonalas és determinisztikus, ahogy a historicizmus hívei tételezik, akkor a forradalom győzelme *végleges és visszafordíthatatlan*. Függetlenül attól, hogy a szocialisták hogyan szerezték meg a hatalmat, akár államcsíny révén, mint a bolsevikok, vagy választásokon, mint a nácik, győzelmük *végleges*, mert az a társadalmi fejlődés következő, magasabb rendű szakaszát képviseli. Mind marxista, mind fasiszta változatában a historicizmus kézenfekvő eszköznek tekinthető arra, hogy nem demokratikus rendszerek, sőt totalitárius megoldások számára *legitimációt* kínáljon.[5]

Míg az ideológiában a historicizmus bármely kívánatos, jól kiválasztott végponthoz elvezethet, a *kollektivista historicizmus csak diktatúrához* vezethet. Ami számít, az nem pusztán a hatalom megragadása, hanem annak *megtartása*. A kollektivista historicizmus olyan végpontot kínál, ami nem lehet mindig a győztes oldalon a tiszta és szabad választásokon. A demokratikus verseny újra meg újra megnyitná az addig elkerülhetetlennek tekintett történelmi fejlődés visszafordításának a lehetőségét. Ahhoz, hogy a történelmi meghatározottság érvényes maradjon, a visszafordulás lehetőségét ki kell zárni. A kollektivista historicizmusnak nincs más választása, mint minden eszköz felhasználásával kikényszeríteni saját fejlődési előírásainak az érvényesülését. Ha más nem segít, akkor a *diktatúra* megteszi. Habár a valódi fejlődésben nincs hely a historicizmus számára,

[5] Természetesen a liberális demokrácia is felfogható úgy, mint a történelmi fejlődés végpontja. Ez a benyomás keletkezik Fukuyama (2006) könyvének elolvasása után. A könyv a szovjet kommunizmus összeomlása után eluralkodó határtalan derűlátás időszakában született. Érdekes módon Fukuyama nyíltan elismerte historicista szemléletét. Könyvéhez írt utószavában azonban azt állította, hogy ez csak „gyengén determinista, nem úgy, mint a marxizmus–leninizmus". Ez mentegetőző álláspont. Magam részéről nem gondolom, hogy a historicizmus bármilyen alakzatban érvényes lenne.

mégis cáfolhatatlan oka van annak, hogy a kollektivista historicizmus mint politika miért vezet elkerülhetetlenül diktatúrához a gyakorlatban.

Mint közismert, Popper számára Marx mint személyiség rokonszenves volt. Az ember iránti tisztelete azonban csak megerősítette őt abban, hogy a marxi historicizmus *végzetes,* és én hozzáteszem, hogy *tragikus* hibában szenvedett. Popper azt írta, hogy „Marxnak a politikai hatalommal szemben tanúsított lekezelő magatartása nemcsak azt jelenti, hogy nem törődik azzal, hogy kidolgozza azoknak a fontos potenciális eszközöknek az elméletét, amelyek javíthatnának a gazdaságilag gyöngék sorsán, hanem azt is, hogy nem törődik az emberi szabadságot fenyegető lehető legnagyobb veszéllyel. Az a naiv nézete, hogy az osztály nélküli társadalomban az államhatalom elveszti szerepét és »elhal«, egészen világosan föltárja, hogy sohasem fogta föl a szabadság paradoxonát és sohasem értette meg azt a feladatot, amelyet a szabadság és az emberiség szolgálatában az államhatalom képes elvégezni és el kell végeznie."[6]

Ahogy a könyvben tárgyaltuk, a probléma nem pusztán abból az eredeti marxi és naiv leninista nézetből fakadt, miszerint az állam egyszerűen nem más, mint az osztályelnyomás és a kizsákmányolás eszköze, következésképpen az osztályok eltűnése elkerülhetetlenül az állam felszámolásához vezet. A létező szocializmus állama túl nagy és túl nehéz volt; korlátlan és elnyomó. Popper észrevette, hogy az „állam elfajzása" a részrehajló ideológiai felfogásból eredt. Azt írta, hogy a marxisták „sohasem ismerték föl annak a politikának a veszélyét, ami növeli az államhatalmat. Noha többé-kevésbé tudatosan fölhagytak a politika tehetetlenségének elvével, fenntartották azt a nézetüket, hogy az államhatalom nem jelent lényeges problémát, és csak akkor rossz, ha a burzsoázia kezében van. Nem

[6] Popper 2001, 308–309. pp. (jav. ford. – B. L.)

ismerték föl, hogy *minden* hatalom veszélyes – a politikai éppúgy, mint a gazdasági. Kitartottak a proletariátus diktatúrájáról alkotott felfogásuk mellett. Nem értették meg azt az elvet, hogy minden átfogó politikának intézményesnek, nem pedig személyesnek kell lennie; és amikor fölemelték hangjukat az államhatalom kiszélesítéséért, akkor sohasem vették figyelembe, hogy egy napon méltatlan személyek ragadhatják kezükbe ezt a kiterjesztett hatalmat."[7]

„A hatalom korrumpál, az abszolút hatalom abszolút mértékben korrumpál. A nagy emberek csaknem mindig rossz emberek, még akkor is, amikor csak befolyásukat, nem pedig hatalmukat gyakorolják, és még inkább ez a helyzet, ha ehhez hozzátesszük a hatalom általi megrontás irányzatát, vagy bizonyosságát."[8]

A szovjet állam tökéletes példája lett ennek a jóslatnak. Ennek a fejlődésnek a lehetősége benne rejlett a marxi tanokban.

A diktatúra felé vezető utat csaknem elkerülhetetlenül megnyitó marxi ideológia tragikus kétértelműségével kapcsolatos érveinek leghatározottabb része Popper részletes leírása a *társadalmi forradalomról.* Marx történelmi jövendölése nem zárta ki az erőszak alkalmazását. A liberális demokrata Popper bírálta Marxot azért, mert hozzáállása a liberalizmushoz és a demokráciához több mint kétértelmű volt. Noha végső soron ez nem más, mint értékek ütközése, ennek ellenére Popper érvei megvilágító erejűek.

„Nem vagyok minden esetben és minden körülmények között az erőszakos forradalom ellen. (...) De abban is hiszek, hogy egy ilyen forradalomnak az *egyetlen* célja a demokrácia megteremtése lehet; demokrácián pedig nem valami homályos dolgot értek, mint például a »nép uralma« vagy a »többség uralma«,

[7] Uo., 311–312. pp. (jav. ford. – B. L.)

[8] Idézet Lord Actonnak Mandell Creighton püspökhöz intézett leveléből.

hanem olyan intézmények rendszerét (köztük mindenekelőtt az általános választásokat, vagyis az embereknek azt a jogát, hogy leváltsák kormányukat), amelyek megengedik, hogy a hatalmon lévőket nyilvánosan ellenőrizhessék és leválthassák azok, akik fölött a hatalmat gyakorolják, és amelyek lehetővé teszik számukra, hogy erőszak alkalmazása nélkül reformokat vezessenek be, akár a hatalmat gyakorlók akarata ellenére is. Más szavakkal az erőszak alkalmazása csak olyan zsarnokság ellen igazolható, ami lehetetlenné teszi, hogy erőszak nélkül vezessenek be reformokat, és kizárólag az a célja, hogy olyan állapotokat hozzanak létre, amelyek lehetővé teszik, hogy erőszak nélkül vezessenek be reformokat."[9]

Ha az 1917-es forradalmakat Popper aranymércéjével mérjük, elmondható, hogy a februári felkelés teljes mértékben igazolható volt, míg az októberi államcsíny, amit a bolsevik párt provokált ki és hajtott végre, már nem.[10] De még október után sem veszett el minden. Lenin kormánya *ideiglenesnek* nevezte magát ugyanúgy, mint előtte Lvov herceg és Kerenszkij kormányai. A szovjet kormány teljesítette kötelességét és megszervezte a választásokat az Alkotmányozó Nemzetgyűlésbe, és ez volt az orosz történelem során a legszabadabb választás. Ha az új parlament megalakulása után Lenin átadta volna a kormányzati hatalmat a választásokon győztes legnagyobb párt által vezetett koalíciónak, akkor a társadalmi forradalom *demokratikus politikai* forradalomba torkollhatott volna. De nem történhetett így. Az összoroszországi Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1918. január 5-én délután 4 órakor ült össze és csupán 13 órát élt. Vele halt meg egy évszázadra minden remény a demokrácia iránt. Helyette következett hét évtized terror és elnyomás. A bolsevik

[9] Popper 2001, 330–331. pp. (jav. ford. – B. L.)

[10] Jakovlev az októberi puccsot ellenforradalomnak bélyegezte (Jakovlev 2002).

diktatúra és politikai gyakorlat alapvető ideológiai legitimációja a proletárdiktatúra kétértelmű marxi eszméjéből származott és táplálkozott, ami megfelelően széles volt ahhoz, hogy beleérthető legyen az élcsapat párt kizárólagos uralma is.

Popper az erőszakos forradalomra vonatkozó jóslatot tekintette a „marxizmus legkárosabb elemének".[11] Ehhez én csak annyit teszek hozzá, hogy ugyanolyan végzetes és tragikus volt a „proletárdiktatúra" büszkén fenntartott eszméje is.[12] Természetesen a két gondolat szervesen összetartozik és elválaszthatatlanok, de az utóbbi szélesebb értelmű, mert nemcsak a hatalom megszerzéséről, hanem annak *megtartásáról* is szól. Popper ugyanígy látta.

„A marxista tanításban két szorosan összefüggő kétértelműség rejlik... Az egyik az erőszakkal kapcsolatos kétértelmű felfogás, ami a historicista megközelítésen alapul. A másik az a kétértelmű hangvétel, ahogyan a marxisták a »politikai hatalomnak a proletariátus által történő meghódításáról beszélnek«... Mit jelent ez? Jelentheti, (...) hogy a munkások pártja is a demokratikus pártok ártalmatlan és nyilvánvaló célját tűzi maga elé, hogy többséget szerezzen és kormányt alakítson. De jelentheti azt is – és a marxisták gyakran utalnak rá, hogy ezt jelenti –,

[11] Popper 2001, 329. p.

[12] Néhány marxista, beleértve Kautskyt is, kétségbeesetten igyekezett összehangolni a proletárdiktatúra eszméjét a demokrácia követelményeivel. Ahogy már láttuk a 2.4. fejezetben, Kautsky sikamlós talajon lépdelt. Van, aki azt állítja, hogy élete végén Marx valószínűleg felismerte, hogy végzetes hibát követett el, de már nem volt hozzá intellektuális ereje, hogy módosítson egy immár jól bevált fogalmat. Ennek azonban nincs jelentősége. Fontosabb, hogy az öreg Engels – hetvenegy éves korában – eredeti formájában és jelentésében erősítette meg a proletárdiktatúra fogalmát, amikor *Bevezetést* írt [Karl Marx] *A polgárháború Franciaországban* című művének 1891-es, a huszadik évfordulóra megjelentetett ünnepi kiadásához (MEM 17. köt., 1981. 567–578. pp.). Ettől kezdve tagadhatatlanná vált, hogy a végzetes gondolat rengeteg köntörfalazáshoz vezetett és kétértelműségével komolyan megbénította a gyakorlati politikát is.

hogy a párt, ha egyszer megragadta a hatalmat, arra törekszik, hogy beássa magát; ami annyit jelent, hogy szavazati többségét arra használja majd, hogy nagyon megnehezítse mások számára azt, hogy a szokásos demokratikus módszerek segítségével valaha is visszaszerezzék a hatalmat. Ez a különbség a két értelmezés között rendkívül fontos. Ha egy párt, amely egy bizonyos időpontban kisebbségben van, a többi párt elnyomását tervezi, akár erőszak, akár a többség szavazata révén, akkor ebből következően elismeri az éppen legnagyobb párt jogát arra, hogy ugyanezt tegye. Megfosztja magát attól az erkölcsi jogtól, hogy elnyomásra panaszkodjék; és valójában azoknak az éppen hatalmon lévő párton belüli csoportoknak a malmára hajtja a vizet, amelyek erőszakkal kívánják elnyomni az ellenzéket."[13]

Ez a rendkívül elegáns kifejtés négy következtetést enged meg. Először, hogy az erőszak használatával való fenyegetés és a demokrácia szétrombolása *önbeteljesítő jóslat*. Másodszor, mivel a kommunista pártok magukat az objektív történelmi szükségszerűség beteljesítőinek tartották, igazolhatónak érezték, hogy olyan aprósággal, mint a demokrácia, ne törődjenek. Felette álltak minden konkrét kormányzati formának, mert a fejlődés természeti törvényét követték. Harmadszor, a kommunisták számára a *cél szentesítette az eszközt*. Nem lehet semmiféle erkölcsi akadálya a történelem elkerülhetetlen előrehaladásának. Negyedszer, a szociáldemokraták számára, akik hozzászoktak a demokratikus választások gyakorlatához és látták a demokratikus részvétel kézzelfogható eredményeit, a kommunizmus *halálos fenyegetésnek* bizonyult. Az első világháború után nemcsak azt fogták föl, hogy a bolsevizmus nem alkalmas a nyugati feltételek mellett, hanem azt is, hogy a kommunizmus *nyíltan ellenséges* volt velük szemben és *csökkentette térnyerésük esélyeit*. Ezért nem volt más választásuk, mint szembefordulni a kommunizmussal és a kommunistákkal. Noha a szakadás a munkásmozgalomban számos tragikus következménnyel járt, így például hozzájárult a fasizmus sikeres meneteléséhez, mégis lett fontos történelmi eredménye: *kommunista pártok tiszta és szabad választásokon sehol és sohasem nyertek kizárólagos kormányzati hatalmat*. A nyugati országokban a huszadik század történelmének néhány pillanatában a kommunista pártok lehettek nagyok, erősek és népszerűek (mint az olasz és a francia pártok), de sohasem voltak képesek megszabadulni a bolsevik fekély bűzétől. Nem voltak képesek betölteni azt a „történelmi küldetésüket", amit a marxizmustól kaptak – és éppen a marxizmusban rejlő kétértelműség miatt. Azzal, hogy a demokráciát elutasította, mint a burzsoá osztályuralom leplezését célzó formális intézményt, és képtelenné tette önmagát arra, hogy megakadályozza saját belenövését a diktatórikus kommunizmusba, a marxizmus jelentősen hozzájárult annak az eszmének a tragédiájához, aminek megvalósulását elősegíteni szándékozott.

[13] Popper 2001, 335–336. pp. (jav. ford. – B. L.)

Van a marxista szocializmusnak egy másik alapvető tétele, ami közvetlenül összefügg a kommunizmussal. Következik Marx történelmi materializmusából, ami fenntartotta a gazdaság elsőbbségét a társadalmi és politikai fejlődésben. Összhangban a historicizmussal, ez újabb „természeti törvény" formáját öltötte, ami mindig és minden társadalomban érvényes kívánt lenni. A szocializmusra vonatkozó jóslat előrevetítette a piacok és a pénz megszűnését, és előirányozta a termelési eszközök magántulajdonának felszámolását, hiszen az elavuló tulajdonforma, ami akadályozza a termelőerők jövőbeni fejlődését. Az emberi történelem következő – és végső – szakaszában köztulajdon és tudatos tervezés lesz. Míg a gazdaság, mint olyan állandó és szilárd alapja mindenféle társadalmi és politikai fejlődésnek, a piacgazdaság és különösen a kapitalista piacgazdaság csak rövid ideig érvényes és múló formák.

Polányi alapvetően egyetértett ezzel a világnézettel, hiszen meggyőződéses marxista volt. Ugyanakkor a marxi szocialista utópiát helyettesítette azzal, amit ő valódi utópiának tartott: az önszabályozó piaccal. Ahogy a 3.1. fejezetben már láttuk, a gazdaság és a társadalom intézményes elkülönülésében felismerte a modernizáció lényegét. Abban is igaza volt, hogy ezt az elválást mérföldkőnek tekintette az emberi fejlődésben, sőt történelmi újdonságnak. De gyűlölte a piacot, mert „ördögi malomnak" tartotta. Polányinak is a szocializmus volt a végső célja, de legfőképpen azért, mert az *elvetette* a piacgazdaságot.

Polányi a világvége látomását festette föl annak következtében, hogy szerinte a piac a munkát, a földet és a pénzt úgymond „fiktív áruvá" alakította át, jobban mondva silányította le. „Ha egyedül a piaci mechanizmus irányítaná az emberek és természeti környezetük sorsát, sőt még a vásárlóerő mennyiségét és felhasználását is, a társadalom elpusztulna. Mert az állítólagos »munkaerő-árut« nem lehet ide-oda tologatni, összevissza felhasználni, netán felhasználatlanul hagyni anélkül, hogy ez ne hasson arra az egyénre, aki történetesen e sajátos áru hordozója. Az ember munkaereje fölött rendelkezve a rendszer mellékesen rendelkezik az ehhez a címkéhez tartozó fizikai, pszichikai és morális »ember« entitással is. A kulturális intézmények védőernyőjétől megfosztva az emberek belepusztulnának a társadalmi elhagyatottságba: meghalnának a heveny társadalmi felfordulás áldozataként, erkölcstelenség, perverzió, bűn, éhhalál következtében. A természet elemeire hullana szét, a környezet, a táj szeméttelepekké válnának, a folyók elszennyeződnének, veszélybe kerülne a katonai biztonság, összeomlana az élelem- és a nyersanyagtermeléshez szükséges hatalom. Végül a vásárlóerő piaci irányítása időről időre csődbe juttatná az üzleti vállalkozást, mert a pénzszűke és a pénzbőség éppoly végzetesnek bizonyulna az üzletre, mint az árvizek és az aszályok a primitív

társadalomban. Vitathatatlan, hogy a munkaerő, a föld és a pénzpiacok valóban lényegesek a piacgazdasághoz. De egyetlen társadalom sem bírná ki a lehető legrövidebb ideig sem a durva fikciórendszer hatásait, ha emberi és természeti szubsztanciája, valamint üzleti szervezete nem lenne védve ennek az ördögi malomnak a pusztításától."[14]

De a helyzet az, hogy az ember és a természet lényegét, csakúgy, mint legtöbbször az üzleti – vagy inkább gazdasági – vállalkozásokat, *mindig védték* a politikai és a kulturális intézmények; sohasem volt olyan korszak, amikor ezeket az intézményeket teljesen elpusztították volna. A piac sok tekintetben *uralkodó, de sohasem kizárólagos* intézménye volt a gazdaságnak, még a „legsötétebb" *laissez faire* időszakában sem. A gazdasági viszonyok valószerű ábrázolása helyett Polányi egy elképzelt szélsőséges helyzetet vázolt föl. Mint láttuk, még a fiktív árukról vallott nézetei sem valóságosak; sohasem léteztek kizárólagosan a szabad piac uralma alatt. Emberek eladása nem azonos a munkaerő eladásával. Való igaz, hogy az állam nem mindig védte meg az embert és a természetet a túlzott romlástól. De a piac egyetlen percig sem képes létezni megfelelő állami szabályozás híján. A piacok igénylik, nem pedig kizárják az állami beavatkozást.[15] Talán túl szemtelen ez a megjegyzés egy mai honfitárs tollából, aki végtelenül tiszteli Polányit, mégis ki kell mondani, hogy a kitűnő szocialista *félreértette a piac lényegét*. Elemzésében akkor követte el a hibát, amikor a természetet és az embert vagy teljesen árunak, vagy teljesen nem árunak könyvelte el. Az éles megkülönböztetés, a tiszta kettősség azonban nem felel meg a valóságnak, mert a helyzet az, hogy az árujelleg mindig *fokozati*. Minden lehet egyszerre áru és nem áru,

[14] Polányi 1997, 94–95. pp.

[15] Polányi maga is elismerte, hogy a gazdasági liberalizmus nem azonosítható a *laissez faire* felfogással (uo., XII. fej.).

időtől, helytől, társadalmi viszonyoktól függően *különböző mértékben*. Mindig a konkrét gazdasági-társadalmi viszonyok határozzák meg azt, hogy termékek, tárgyak, erőforrások, szolgáltatások milyen mértékben veszik föl az áru jelleget. Minden dolog, legyen bármilyen „szent", mint gyógyászati vagy kulturális termékek és szolgáltatások lehetnek bizonyos (változó) mértékig áruk, amennyiben adják és veszik őket. És valóban, tragikus módon maguk az emberek is lehettek és lehetnek ma is áruk a rabszolgaság intézményi keretei között. Fontos megjegyezni, hogy ebből a szempontból az áru ugyanolyan, mint a pénz; inkább melléknév, mint főnév.[16] Amikor a piac lényegét kívánjuk megragadni, akkor jobb lenne inkább „áruságról és pénzségről" beszélni, hiszen maga a piac különböző korokban *különböző mértékben* érvényesült. A piacok kiterjednek és összehúzódnak, nemcsak térben és időben, hanem elsősorban *mélységben*. Amikor a piacok olyan mértékben kiterjednek és elmélyülnek, hogy *integrálják* az egész gazdaságot vagy az egész világgazdaságot, akkor a végeredmény a *kapitalista piacgazdaság és a piaci világgazdaság*. De a piac sohasem korlátlan, határtalan, szabályozatlan; csupán *alapvető*, de nem kizárólagos intézmény, ami kifejezi a gazdasági élet *alapvető*, de nem korlátlan szabadságát.

Fel lehet-e a piacot váltani tudatos központi tervezéssel? Természetesen. A hadikommunizmus és a sztálinizmus nem csupán megkísérelte, hanem el is érte ezt – szörnyű következményekkel. Ezért a létező szocializmus, amit kötött a szocializmus fölényének bizonyítási kényszere a kapitalizmussal szemben, kénytelen volt piaci reformokkal kísérletezni. Ezek a reformok azonban két belső ellentmondástól szenvedtek. Egyrészt nem lehetett őket a szocializmus normális előrehaladásaként hitelesen megmagyarázni; el kellett fogadni, mint valamiféle *visszavonulást*. Másrészt a reformok mindig nagyobb szabadságot engedtek a központ alatti kisebb szervezeti egységek, a vállalatok, termelőszövetkezetek, helyi tanácsok, társulások és állampolgárok stb. számára. Teret engedtek valaminek, amit a szocializmusból kezdettől fogva ki kellett zárni: a *versenynek*. De a gazdasági életben a választás és a verseny szabadsága *veszélyesnek* bizonyult az egy tömbből faragott politikai rendszer számára; felébreszthette a még több szabadság, az emberi és politikai jogok iránti vágyat. A szocializmus megoldhatatlan belső ellentmondása kifejezésre jutott abban, hogy a rendszer *merev volt és rugalmatlan*, nem volt gazdasági és társadalmi egyensúlyi pontja. Szélsőséges terhelés alatt eltörött, mert *képtelen volt hajolni*.

[16] Lásd 4.5. fej.

Hayek világosan bemutatta a demokrácia összeférhetetlenségét a kötelező központi tervezéssel. Híres könyvében külön fejezetet szentelt a tervezés és a demokrácia kérdéskörének.[17] Saját összefoglalója így hangzik:

„A demokrácia ára az, hogy a tudatos irányítás és ellenőrzés lehetőségeit azokra a területekre korlátozzuk, ahol valódi egyetértés uralkodik, más helyeken pedig a véletlenre bízzuk a döntést. De abban a társadalomban, amelynek a működése a központi tervezéstől függ, ez nem épülhet a többség egyetértésére; gyakran szükség lesz arra, hogy a kisebbség akaratát kell rákényszeríteni a népre, mert csak ez a kisebbség lesz a legnagyobb csoport, amely képes arra, hogy önmagán belül egyezségre jusson az éppen felmerülő kérdésben. Demokratikus kormány ott működik sikeresen, ahol széles körben elfogadott hit alapján ennek tevékenységét korlátozzák azokra a területekre, ahol szabad vita nyomán a valódi többség képes egyetértésre jutni, és a liberális meggyőződés nagy erénye, hogy azoknak a témáknak a körét, amelyben egyetértés szükséges,

[17] Hayek 1944, 42–53. pp.

leszűkítette azokra, ahol szabad emberek szabad akaratából ilyesmi egyáltalán létezhet."[18]

Ennek a könyvnek a következtetései összhangban vannak a fenti tömör idézet üzenetével. Nemcsak Polányi nem értette meg a piac természetét, hanem ebben a vonatkozásban a marxista ideológia egész építménye roppant gyenge. Szerencsétlenségünkre szükség volt az emberiség nem csekély részében a piaci szabadság elnyomására ahhoz, hogy felismerjük, a piac elsősorban *szabadság*. Nincs ennél magasabb rendű szabadság, aminek keretei között a közösség helyesebben határozná meg és rögzítené a társadalom minden tagjának anyagi szükségleteit. Nem létezik ilyen demokratikus döntési mechanizmus. A választás szabadságát az *egyén* szintjén kell megőrizni és ezt legjobban a *személytelen* piac érheti el. Ez az egyetlen eljárás, ami hatékonyan összehangolja a gazdasági cselekvést, és egyúttal összeegyeztethető a politikai demokráciával is. Az egyén fogyasztói, megtakarítói és befektetői igényeinek közösségi meghatározása nem bizonyult sem lehetségesnek, sem kívánatosnak. Az örök és kikerülhetetlen „gazdasági probléma", a szűkös erőforrások egymással versengő célok szolgálatába állítása nem oldható meg demokratikus politikai egyetértéssel. Ezért a piac mint társadalmi intézmény nélkülözhetetlen ahhoz, hogy biztosítsa nemcsak a szükségletek és a termelés hatékony összehangolását, hanem tegye ezt úgy, hogy elégséges teret adjon a személyi szabadságnak, az egyén, az individuum szabadságának.

De a piacnak mint a gazdaság alapintézményének a gazdasági jelentősége csak az érem egyik oldala. Ugyanilyen fontos, ha ugyan nem még fontosabb, hogy a piac, ami maga is a gazdasági szabadság világos megjelenési formája, legalábbis *nyitva hagyja a szabadság ajtaját* az emberi lét más szféráiban is. Nyilvánvaló, hogy a piac önmagában nem biztosítéka a politikai, kulturális és erkölcsi szabadságnak.[19] A piac azonban nem leküzdhetetlen akadálya a politikai, kulturális és erkölcsi szabadságnak. Ennek fordítottja viszont nem igaz. Az a rendszer, amelyik megtagadja a piaci szabadságot, nem képes biztosítani a politikai szabadságot.[20] Nem létezik olyan rendszer, ami a termelési eszközök uralkodó, ha nem is kizárólagos állami tulajdonán és kötelező központi tervezésen alapul és egyúttal demokratikus politikai felépítménnyel rendelkezik. A piac tagadása *közvetlenül* vezet a demokrácia tagadásához is. A demokratikus szocializmus klasszikus marxista alapokon egyszerűen *lehetetlen*.[21] A piac és a magántulajdon felszámolása elkerülhetetlenül megöli a demokráciát. A marxista szocializmus nem vezet és nem vezethet szabadsághoz. Ennek az eredetileg humanista ihletésű eszmének ez a végső tragédiája.

Mint láttuk, Hayek némileg instrumentalista nézetet vallott a demokráciáról. Egyetértett azonban Lord Actonnal abban, hogy a legmagasabb rendű politikai cél a szabadság.[22] Számára a demokrácia alapvetően eszköz volt, egy „hasznos találmány

[18] Uo., 51–52. pp.

[19] A történelem sok olyan rendszert ismer, amely a politikai diktatúrát gazdasági liberalizmussal párosította.

[20] „A tervezés és a demokrácia közötti ütközés egyszerűen abból a tényből fakad, hogy az utóbbi egyszerűen akadálya a szabadság olyan elnyomásának, amit a gazdasági tevékenység irányítása és ellenőrzése megkövetel" (Hayek 1944, 52. p.).

[21] Ha a magántulajdont és a piaci szabadságot megőrizzük, akkor a demokrácia vezethet fokozatos szocialisztikus reformokhoz, például magas kulcsokkal dolgozó progresszív adókhoz, nagymértékű jövedelem-újraelosztáshoz, valamint kiterjedt közszolgáltatásokhoz, amikért nem, vagy csak jelképes összeget kell fizetni a szolgáltatás igénybevételének helyén és idején. Ez azonban teljesen más szocializmus, mint ami marxi alapokon épül föl. Ezt a fajta szocializmust hívhatjuk skandináv vagy északi szocializmusnak, ha a finn példát is belefoglaljuk, de a lényeg az, hogy ez *világos tagadása* a marxi, marxista, leninista–sztálinista, maoista stb. szocializmusoknak.

[22] Hayek 1944, 52. p.

arra, hogy megőrizzük a belső békét és az egyéni szabadságot."[23] Ez szűk felfogása a demokráciának. A történelem bebizonyította, hogy a demokrácia nem pusztán eszköz, hanem bizony önmagában vett *cél* is. Miután életem első felében volt alkalmam élvezni a „szocialista" vagy „népi" demokráciát, többé nem vagyok hajlandó megelégedni olyan demokráciával, aminek nem a liberális, nem a szabadságelvű a jelzője és a lényege. Amikor a demokráciáról beszélünk, akkor a szabadságszerető népeknek nincs más választásuk, mint elutasítani az „illiberális" jelzőt, mert az a valódi biztosítékokkal alátámasztott és megvédett szabadság hiányára utal, ami nélkül a demokrácia fából vaskarika.[24] Különböző értékeket és nézeteket valló politikai pártok közötti *tiszta és szabad verseny* híján megrendezett választások gúnyt űznek a demokráciából. Egyetlen párt által jelölt politikai vezetők megválasztása, ami kizárja a kormányváltás lehetőségét, nem demokrácia. A demokratikus verseny szükséges kelléke a sajtószabadság, a vélemény és a gyülekezés szabadsága, amit a joguralom félreérthetetlenül véd. Ezért a demokrácia akkor valódi, szabadságelvű, ha a jog uralmával, jogállammal párosul. Ahol a jogállamot szétverték, ott már nem létezik igazi demokrácia.

„A figyelemnek a demokráciára mint fő értékre való divatos összpontosítása nem veszélytelen. Nagyjából ez a felelős azért a félrevezető és megalapozatlan hitért, hogyha a hatalom végső forrása a többség akarata, akkor ez a hatalom nem lehet önkényes. Az a hamis biztonság, amit ebből a hitből sokan levonnak, fontos oka annak, hogy nem ismerhető fel a bennünket fenyegető veszély. Nem igazolható az a felfogás, hogy amíg a hatalom a többség akaratából ered, és demokratikus eljárásban jut érvényre, addig ez nem lehet önkényes; (...) a hatalmat nem

[23] Uo.

[24] Vö. jelen könyv 4. fej., 148. lábj.

a forrása, hanem annak korlátozása akadályozza meg abban, hogy önkényes legyen."[25]

Hayek fenntartásai és aggodalmai a demokráciával kapcsolatban nemcsak érthetők, hanem még egyet is érthetünk velük – pontosan ezért kell ragaszkodni a *liberális demokrácia* fogalmához. Teljes mértékben igaz, hogy a többség uralma önkényhez és a demokrácia kiüresítéséhez is vezethet. Amint azt Hitler uralma megmutatta, az ilyen uralom akár a demokrácia teljes elpusztítását is eredményezheti. Nem tagadható, hogy a demokrácia rendkívül törékeny intézmény, de sebezhetősége nem fokozza le egyszerű hasznos eszköz szintjére. Minden emberi intézmény törékeny. Minden értékes intézmény folyamatos és gondos táplálást, újjáépítést, korszerűsítést igényel. A demokrácia táplálásának és megújításának a legjobb módja *liberális tartalmának* folyamatos gazdagítása a *joguralom, a jogállam* erőteljes védelme és folytonos korszerűsítése révén.

Mint láttuk, a joguralom teljes mértékben hiányzott nemcsak a létező szocializmus gyakorlatából és szóhasználatából, hanem az ideológiájából is. A demokráciát gyakran emlegették, de mindig a „szocialista" vagy a „népi" jelzővel együtt. A jogállam, a joguralom sohasem került szóba.[26] És ez egyáltalán nem véletlen, hiszen a szocializmus, csakúgy, mint a fasizmus, színtiszta kollektivista ideológia. Joggal tekinthető a „szabadság elleni lázadásnak", és bizonyosan a liberalizmus és az individualizmus elleni lázadást képviseli. A kollektivizmus nem értékeli a jog uralmát, rendszerint úgy tekint rá, mint a politikai uralmat szolgáló eszközre. Ilyen körülmények között a jog nem képes megvédeni az egyéneket, vagy azok bármely csoportját, hiszen azzal elkerülhetetlenül korlátozná annak a politikai

[25] Hayek 1944, 52–53. pp.

[26] Ez pontosan ugyanaz a jelenség, amit Hitler kapcsán már megemlítettünk. 4. fej., 164. lábj.

hatalomnak a mindenhatóságát, amit a képzetes közösség nevében gyakorolnak. Lehet, hogy Marx nem fogta föl saját szemléletes szóhasználatának minden következményét, de a „proletárdiktatúra" sok tekintetben ragyogóan kifejezi a szocializmus lényegét. Mivel a szocializmus uralkodó osztályának azonosítása a kommunista párt feladata lett, annak diktatúrája automatikusan korlátlan, korlátozhatatlan és mindenható lett. A jog és az igazságszolgáltatás nem lehetett más, mint a *nyers hatalom alárendelt eszköze.*

A marxizmus tépett köntösében fellépő új próféták nemcsak azt hirdetik, hogy a piaci kapitalizmus és a liberális demokrácia halálra van ítélve, hanem néhányuk még megkísérli a marxizmus és a leninizmus rehabilitálását is.[27] Ezek a szerzők boldogan figyelmen kívül hagyják a kapitalizmus alkalmazkodó-képességének és rugalmasságának minden jelét. Évtizedek óta várnak a liberális kapitalizmus és demokrácia végső bukására. Természetesen senki sem veheti biztosra a tőkés rend és a liberalizmus túlélését, és bizony meg kell kettőznünk erőfeszítéseinket nemcsak arra, hogy megvédjük, hanem ami még fontosabb, hogy megerősítsük és megújítsuk azt. De ez a fokozatos újjászületés – ami válságokon keresztül halad – sohasem mehetne végbe valamiféle kollektivista utópia alapján, mert az éppen azokat az elveket és értékeket adná föl, ami a nyugati civilizáció lényege. Anélkül, hogy bárkit is arra kényszerítenénk, hogy saját népe akarata ellenére vezesse be a liberális demokráciát, fel kell mutatnunk az individualizmus értékeit, hiszen ez az egyetlen lehetséges kiindulópontja annak is,

[27] Egyikük a szeszélyes és különc szlovén marxista, Slavoj Žižek. Az évtizeddel ezelőtti nagy gazdasági visszaesést nem pusztán a kapitalizmus végső összeomlásának jeleként fogta föl, hanem egyenesen a liberális utópianizmus végét bizonyító jelenségként értékelte. Sokat írt nemcsak a marxizmus, hanem a leninista kommunizmus védelmében is (Žižek 2008; 2010).

hogy tudatos és önkéntes alapon elérjük a valódi társadalmi szolidaritást.[28]

Ez az az üzenet, amit a jelen könyvben megszólított öt tudós óriás ránk hagyott az emberi méltóság érvényesüléséért folytatott vég nélküli harcuk folyamán. Nyugodt, fenséges beletörődéssel (Schumpeter), bágyadt, tovatűnő reménnyel (Polányi), erőteljes, de mértékletes észszerűséggel (Hayek), rokonszenvező, de határozott visszautasítással (Popper), vagy fájdalmas személyes tapasztalattal és tépelődő elemzéssel (Arendt), de a maguk módján mindannyian felismerték annak a kihívásnak az óriási horderejét, amit a szocialista eszme képviselt abban a korban, amikor a huszadik századi történelem elérte mélypontját és az embertelen szocializmus elleni fellépés szinte reménytelen vállalkozásnak tűnt. Az individualista humanizmus később győzött a totalitárius kollektivizmus fölött. Ez azonban egyáltalán nem biztos, hogy sikerrel járt volna ennek az öt tornyosuló személyiségnek és sokan másoknak a hihetetlen intellektuális küzdelme nélkül, amivel hozzájárultak ahhoz, hogy megértsük a szocialista eszme rettenetes tragédiáját.

[28] Bokros 2004; 2019a.

Irodalom

Antal László (1985): *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Budapest: KJK

Applebaum, Anne (2004): *Gulag. A History*. New York: Doubleday; *A Gulag története*. 2 köt. Budapest: Európa, 2005

Applebaum, Anne (2012): *Iron Curtain. The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*. London: Allen Lane; *Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése, 1944–1956*. Budapest: Európa, 2014

Applebaum, Anne (2017): *Stalin's War on Ukraine*. London: Allen Lane; *Vörös éhínség. Sztálin háborúja Ukrajna ellen*. Budapest: Európa, 2020

Arendt, Hannah (1951): *The Origins of Totalitarianism*. New York, London: Harcourt; *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa, 1992

Arendt, Hannah (1958): *The Human Condition*. Chicago, London: Univ. of Chicago Press

Arendt, Hannah (1963): *On Revolution*. New York: Schocken; *A forradalom*. Budapest: Európa, 1991

Arendt, Hannah (1970): *On Violence*. New York, London: Harcourt Brace & Co.

Aslund, Anders (2019): *Russia's Crony Capitalism. The Path from Market Economy to Kleptocracy*. New Haven, London: Yale Univ. Press

Aves, Jonathan (1996): *Workers against Lenin: Labour protest and the Bolshevik dictatorship*. London, New York: IBTauris

Avrich, Paul (1991): *Kronstadt 1921*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press

Balcerowicz, Leszek (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest: CEU Press

Barone, Enrico (1908): Il ministerio della produzione nello stato collettivista. *Giornale degli Economisti e Revista di Statistica*, vol. 37.

Barzun, Jacques (2001): *From Dawn to Decadence. 1500 to the Present. 500 years of Western Cultural Life*. New York: Harper Collins; *Hajnaltól alkonyatig. A nyugati kultúra 500 éve*. Budapest: Európa, 2006

Bergyajev, Nyikolaj [Berdyaev, Nicolai, 1937] (1960): *The Origin of Russian Communism*. Ann Arbor, MI: Univ. of Michigan Press; *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest: Századvég, 1989

Bergyajev, Nyikolaj [Berdyaev, Nicolai, 1939] (2019): *Slavery and Freedom*. Nápoly: Albatross; *Az ember rabságáról és szabadságáról*. Budapest: Európa, 1997

Berend, Ivan T. (2009): *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1993*. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press

Berend, Ivan T. (2010): *The Hungarian Economic Reforms 1953–1988*. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press

Bernstein, Eduard [1899] (1991): *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Berlin: Dietz Verlag; *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*. Budapest: Kossuth, 1989

Bernstein, Eduard [1901] (1904): *Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus; Zur Theorie und Geschichte des Sozialismus*. 3 Bde., Berlin: Ferdinand Dümmler's Verlagbuchhandlung

Billington, J. H. (1966): *The Icon and the Axe. An Interpretive History of Russian Culture*. New York: Knopf

Block, F. L. (2001): Introduction. In: Polanyi, Karl: *The Great Transformation...* (2001), Boston, MA: Beacon Press

Bokros Lajos – Surányi György (1985): *Piac és pénz a modern gazdaságban*. Budapest: KJK

Bokros Lajos (2004): *Verseny és Szolidaritás*. Budapest: Élet és Irodalom K.

Bokros Lajos (2013): *Accidental Occidental. Economics and Culture of Transition in Mitteleuropa, the Baltic and the Balkan area*. Budapest, New York: CEU Press

Bokros Lajos (2019a): *Szabadság és Szolidaritás*. Budapest: Élet és Irodalom K.

Bokros Lajos (2019b): *Az alapját vesztett felépítmény*. Budapest: Élet és Irodalom K.

Borgese, G. A. (1937): *Goliath: The March of Fascism*. New York: Viking Press

Bowden, Mark (2017): *Hue 1968. A Turning Point of the American War in Vietnam*. London: Grove Press

Braudel, Fernand (1995): *A History of Civilizations*. London: Penguin Books

Brovkin, V. N. (1987): *The Mensheviks after October: Socialist Opposition and the Rise of Bolshevik Dictatorship*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press

Brovkin, V. N. (1994): *Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918–1922*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press

Brovkin, V. N. (1998): *Russia after Lenin: Politics, Culture and Society, 1921–1929*. London, New York: Routledge

Brown, Archie (2009): *The Rise and Fall of Communism*. London: Vintage Books

Buchanan, J. M. (1975): *The Limits of Liberty. Between Anarchy and Leviathan*. Chicago, London: Univ. of Chicago Press

Carr, E. H. [1950] (1966): *The Bolshevik Revolution, 1917–1923*. London: Pelican Books

Carr, E. H. [1954] (1969): *The Interregnum, 1923–1924*. London: Pelican Books

Carr, E. H. [1959] (1970): *Socialism in One Country, 1924–1926*. London: Pelican Books

Carr, E. H. (ed.) [1922] (1969): *Bukharin and Preobrazhensky. The ABC of Communism*. London: Penguin Books

Carr, E. H. – Davies, R. W. [1969] (1974): *Foundations of a Planned Economy, 1926–1929*. 1. vol., London: Penguin Books

Carr, E. H. – Davies, R. W. [1971] (1976): *Foundations of a Planned Economy, 1926–1929*. 2. vol., London: Penguin Books

Carrillo, Santiago (1977): *El „Eurocommunismo" y Estado*. Barcelona: Crítica

Chamberlin, W. H. (1934): *Russia's Iron Age*. Boston, MA: Little, Brown and Co.

Chamberlin, W. H. (1937): *Collectivism. A False Utopia*. New York: Macmillan Co.

Chua, Amy (2009): *Day of Empire. How Hyperpowers Rise to Global Dominance – and Why They Fall*. New York: Anchor Books

Courtois, Stéphane (ed.) (1999): *The Black Book of Communism. Crimes, Terror and Repression*. Cambridge, MA, London: Harvard Univ. Press

Csillag István (2022): *Tetszettünk volna forradalmat csinálni: reformok és fordulatok*. Budapest: Kalligram

Deutscher, Isaac (1954): *The Prophet Armed: Trotsky 1876–1921*. London: Oxford Univ. Press

Deutscher, Isaac (1959): *The Prophet Unarmed: Trotsky 1921–1929*. London: Oxford Univ. Press

Deutscher, Isaac (1963): *The Prophet Outcast*. Trotsky, *1929–1940*. London: Oxford Univ. Press

Dowler, Wayne (2012): *Russia in 1913*. DeKalb: Northern IL Univ. Press

Eastman, Max (1940): *Stalin's Russia and the Crisis of Socialism*. London: Allen & Unwin

Engels, Friedrich [1878] (1963): *Anti-Dühring. Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása*. Marx és Engels Művei (MEM), 20. köt., Budapest: Kossuth

Engels, Friedrich [1880] (1969): *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*. MEM, 19. köt., Budapest: Kossuth

Engels, Friedrich [1891] (1968): *Bevezetés* [Karl Marx] „A polgárháború Franciaországban" *c. művének 1891-es kiadásához*. MEM, 17. köt., Budapest: Kossuth

Ettinger, Elżbieta (1995): *Hannah Arendt/Martin Heidegger*. New Haven, London: Yale Univ. Press; *Hannah Arendt/Martin Heidegger – Egy kapcsolat története*. Budapest: Osiris, 2001

Fainsod, Merle (1953): *How Russia is Ruled*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press

Fainsod, Merle (1958): *Smolensk under Soviet Rule*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press

Fehér, Ferenc; Heller, Ágnes; and Márkus, György (1983): *Dictatorship over Needs*. Oxford: Basil Blackwell; *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest: Cserépfalvi, 1998

Ferguson, Niall (2004): *Empire. How Britain Made the Modern World*. London: Penguin Books

Ferguson, Niall (2005): *Colossus. The Rise and Fall of the American Empire*. London: Penguin Books

Figes, Orlando (1996): *A people's tragedy: the Russian Revolution, 1981–1924*. New York: Penguin Books

Figes, Orlando (2015): *Revolutionary Russia 1891–1991. A History*. New York: Picador

Friedman, Milton – Friedman, Rose (1980): *Free to Choose*. New York: Harcourt Brace Jovanovich; *A szabad választás*. Budapest: Kossuth, 1986; *Választhatsz szabadon*. Budapest: Akadémiai, 1998

Friedman, Milton (1982): *Capitalism and Freedom*. Chicago: Univ. of Chicago Press; *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest: Akadémiai, 1996

Friedrich, C. J. (1964) (ed.): *Totalitarianism*. New York: Grosset & Dunlap

Friedrich, C. J. – Brzezinski, Zbigniew (1965): *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York: Praeger

Fukuyama, Francis (2006): *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press; *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa, 1994

Gaidar, Yegor (2003) (ed.): *The Economics of Russian Transition*. Cambridge, MA, London: MIT Press

Galbraith, J. K. (1968): *The New Industrial State*. New York: Signet Books; *Az új ipari állam*. Budapest: KJK, 1970

Gerschenkron, Alexander (1962): *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard Univ. Press; *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest: Gondolat, 1984

Godio, Julio (2011): *El futuro de una ilusión. Socialismo y mercado*. Buenos Aires: Capital Intellectual SA

Goldman, Emma (1970): *Living My Life*. New York: Da Capo Press

Gorbacsov, Mihail (1984): *Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak*. Budapest: Kossuth

Grosszman, Vaszilij (2012): *Élet és sors*. Budapest: Európa

Gurevich, Aaron (1995): *The Origins of European Individualism*. Oxford, UK, Cambridge, MA: Blackwell

Gyemencev, V. V. – Vinokur, R. D. (1975): *A termelési egyesülések önálló elszámolása és pénzügyei*. Budapest: KJK

Hamilton, Alexander; John Jay; and James Madison [1788] (2014): *The Federalist Papers,* Nashville, TN: Nelson Books; *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról. Alexander Hamilton, James Madison, John Jay*. Budapest: Európa, 1998

Hayek, F. A. (ed.) [1935] (1963): *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism*. 6. ed. London: Routledge & Sons

Hayek, F. A. (1944): *The Road to Serfdom*. London: Routledge & Kegan Paul; *Út a szolgasághoz*. Budapest: KJK, 1991

Hayek, F. A. (1948): „The Use of Knowledge in Society". In: *Individualism and Economic Order*. Chicago: Univ. of Chicago Press, Midway Reprint

Hayek, F. A. (ed.) (1954): *Capitalism and the Historians*. Chicago: Univ. of Chicago Press

Hayek, F. A. [1956] (1994): Preface to the 1956 Paperback Edition. In: *The Road to Serfdom,* Chicago: Univ. of Chicago Press

Hayek, F. A. (1977): *Denationalization of Money*. London: Institut of Economic Affair

Hayes, Calvin (2009): *Popper, Hayek and the Open Society*. London: Routledge

Herman, Arthur (1997): *The Idea of Western Decline in Western History*. New York: Free Press

Hilferding, Rudolf (1955): *Das Finanzkapital*. Berlin: Dietz Verlag; *A finánctőke*. Budapest: KJK, 1959

Hobsbawm, Eric (1995): *The Age of Extremes. 1914–1991*. London: Abacus; *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története, 1914–1991*. Budapest: Pannonica, 1998

Hobsbawm, Eric (2007): *Revolutionaries*. London: Abacus

Hobson, J. A. (1902): *Imperialism*. A Study. London: Allen & Unwin

Hoffman, D. E. (2002): *The Oligarchs. Wealth and Power in the New Russia*. New York: Public Affairs; *Oligarchák. Erő és hatalom Oroszországban*. Budapest: Századvég, 2005

Hough, J. F. – Fainshod, Merle (1979): *How the Soviet Union is Governed*. Cambridge, MA, London: Harvard Univ. Press

Huntington, S. P. (1996): *The Clash of Civilization and the Remaking of the World Order*. London: Simon & Schuster; *A civilizációk összecsapása és az új világrend alakulása*. Budapest: Európa, 1998

Illies, Florian (2012): *1913. Der Sommer des Jahrhunderts*. Berlin: S. Fischer Verlag; *1913*. Az *évszázad nyara*. Budapest: Park Kiadó, 2014

Jakovlev, A. N. (2002): *A Century of Violence in Soviet Russia*. New Haven, London: Yale Univ. Press

Jászi Oszkár (1920): „A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja". In: *Válogatás politikaelméleti írásaiból*. Budapest: Héttorony, 1989

Jászi, Oszkár (1937): „Az elárult forradalom". Trockij vádirata Sztálin ellen. Budapest: *Századunk;* In: *Válogatás politikaelméleti írásaiból*. Budapest: Héttorony, 1989

Johnson, Paul (1988): *Intellectuals*. New York: HarperCollins; *Értelmiségiek*. Budapest: Európa, 1999

Judt, Tony (2005): *Postwar. A History of Europe Since 1945*. New York, London: Penguin Books; *A háború után: Európa története 1945 óta*. Budapest: Európa, 2007

Judt, Tony (2010): *Ill Fares the Land*. London: Penguin Books; *Balsors ül e tájon. Tanulmány jelenlegi bajainkról*. Budapest: Európa, 2010

Kautsky, Karl [1892] (1965): *The Class Struggle (Erfurt Program)*, Chicago: Ch. H. Kerr & Co; *Das Erfurter Pogramm*. Berlin: Dietz Verlag; Az *erfurti program*. Budapest: Kossuth, 1982

Kautsky, Karl [1909]: *The Road to Power*. Chicago: Samuel A. Bloch (1. kiad.: *Der Weg zur Macht*. Berlin: Buchhandlung Vorwarts); *Az út a hatalomhoz*. Budapest: Kossuth, 1985

Kautsky, Karl [1918] (1964): *The Dictatorship of the Proletariat*. Ann Arbor, MI: Univ. of Michigan Press, Kautsky, John H. bevezetőjével (1. kiad.: *Die Diktatur des Proletariats*. Wien: Wiener Buchshandlungen); *A proletárság diktatúrája*. Budapest: Népszava, 1919

Kautsky, Karl [1919] (1964): *Terrorism and Communism*. Manchester: The National Labour Press, 1921 (1. kiad.: *Terrorismus und Kommunismus. Ein Beitrag zur Naturgeschichte der Revolution*. Berlin: Verlag Neues Vaterland)

Kautsky, Karl [1921] (1990): *Von der Demokratie zur Staatssklaverei. Ein Auseinandersetzung mit Trotzki*. Berlin: Dietz Verlag; *A demokráciától az állami rabszolgaságig*. Budapest: Népszava 1922

Kautsky, Karl (1931): *Die Gesellschaft*, VIII, No. 3.

Kiely, Ray (2010): *Rethinking Imperialism*. London, New York: Palgrave Macmillan

Kocka, Jürgen (2013): *Geschichte des Kapitalismus*. München: C. H. Beck Verlag

Kolakowski, Leszek – Hampshire, Stuart (1974): *The Socialist Idea*. A Reappraisal. New York: Basic Books

Kolnai, Aurel (1938): *The War Against The West*. London: Victor Gollancz

Kornai, János (1959): *Overcentralization in Economic Administration*. London: Oxford Univ. Press; *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Budapest: KJK, 1990

Kornai, János (1980): *The Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland; *A hiány*. Budapest: KJK, 1980

Kornai, János (1992): *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. London: Oxford Univ. Press

Kornai, János (2008): *From Socialism to Capitalism*. Eight Essays. Budapest, New York: CEU Press

Kroeber, Arthur R. (2016): *China's Economy*. New York: Oxford Univ. Press

Kurlansky, Mark (2005): *1968. The Year that Rocked the World*. London: Vintage, Random House; *1968. Egy év, amely felrázta a világot*. Budapest: HVG, 2006

Lange, Oskar (1938): *On the Economic Theory of Socialism*. Minneapolis, MN: Univ. of Minnesota Press

Lendvai, Paul (2003): *The Hungarians, 1000 Years of Victory in Defeat*. London; *Magyarok – győzelmek és kudarcok*. Budapest: Kossuth, 2009

Lenin, V. I. [1902] (1964): *Mi a teendő?* Lenin Összes Művei (LÖM), 6. köt., Budapest: Kossuth

Lenin, V. I. [1917] (1971): *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. LÖM, 27. köt., Budapest: Kossuth

Lenin, V. I. [1918a] (1965): *Állam és forradalom*. LÖM, 33. köt., Budapest: Kossuth

Lenin, V. I. [1918b] (1972): *Az OK(b)P VII., rendkívüli kongresszusa*. LÖM, 36. köt., Budapest: Kossuth

Lenin, V. I. [1918c] (1973): *A proletárforradalom és a renegát Kautsky*. LÖM, 37. köt., Budapest: Kossuth

Lerner, Abba (1944): *The Economics of Control. Principles of Welfare Economics*. New York: Macmillan Co.

Lewin, Moshe (1975): *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates. From Bukharin to the Modern Reformers*. London: Pluto Press

Lippman, Walter (1937): *An Inquiry into the Principles of Good Society*. London: Allen & Unwin

Lukacs, John (2001): *The Last European War, September 1939 – Dezember 1941*. New Haven, London: Yale Univ. Press; *Az európai világháború. 1939–1941*. Budapest: Európa, 1995

Lukacs, John (2010): *The Legacy of the Second World War*. New Haven, London: Yale Univ. Press; *A második világháború öröksége*. Budapest: Európa, 2011

Luxemburg, Rosa [1913] (1975): *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*. Berlin: Dietz Verlag; *A tőkefelhalmozás. Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához*. Budapest: Kossuth, 1979

Macartney, C. A. (1926): *The Social Revolution in Austria*. London: Cambridge Univ. Press

Macartney, C. A. (1934): *Hungary*. London: Ernest Benn; *Magyarország*. Budapest: Révai Testvérek Zrt., 1936

Macartney, C. A. (1937): *Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and its Consequences, 1919–1937*. London: Oxford Univ. Press

Macfarlane, Alan (1978): *The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition*. London: Basil Blackwell; *Az angol individualizmus eredete: a család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Budapest: Századvég, 1993

Malia, Martin (1994): *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. New York: The Free Press

Mandel, Ernest (1968): *Marxist Economic Theory*. London: Merlin

Manicas, Peter (1987): *A History and Philosophy of the Social Sciences*. London: Basil Blackwell

Mannheim, Karl (1940): *Man and Society in an Age of Reconstruction*. London: Routledge & Kegan Paul; *Az ember és a társadalom az átépítés korában*. In: *Mannheim Károly*, Budapest: Új Mandátum, 1999

Márai, Sándor (2013): *The Withering World*. London: Alma Books

Marx, Karl [1844] (1981): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Marx és Engels Művei (MEM), 42. köt., Budapest: Kossuth

Marx, Karl [1871] (1968): *A polgárháború Franciaországban*. MEM, 17. köt., Budapest: Kossuth

Marx, Karl [1875] (1969): *A gothai program kritikája. Széljegyzetek a német munkáspárt programjához*. MEM, 19. köt., Budapest: Kossuth

Marx, Karl és Engels, Friedrich [1845–1846] (1976): *A német ideológia*. MEM, 3. köt., Budapest: Kossuth

Marx, Karl és Engels, Friedrich [1848] (1959): *A Kommunista Párt kiáltványa*. MEM, 4. köt., Budapest: Kossuth

Medvedev, Roy (2000): *Post-Soviet Russia. A Journey through the Yeltsin Era*. New York: Columbia Univ. Press

Mill, J. S. [1859] (2015): *On Liberty, Utilitarianism and Other Essays*. Oxford: Oxford Univ. Press; *A szabadságról*. Budapest: Századvég, 1980

Mises, Ludwig von (1922): *Die Gemeinwirtschaft: Untersuchungen über den Sozialismus*. Jena: Gustav Fischer Verlag

Mises, Ludwig von (1979): *Economic Policy. Thoughts for Today and Tomorrow*. Indianapolis: Liberty Fund

Mises, Ludwig von (1980): *The Theory of Money and Credit*. Indianapolis: Liberty Fund

Mises, Ludwig von (1985): *Liberalism. The Classical Tradition*. Indianapolis: Liberty Fund (1. kiad.: *Liberalismus*, 1927, Jena: Fischer Verlag)

Mises, Ludwig von (1990): *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*. The Ludwig von Mises Institute, AL: Auburn Univ. (1. kiad.: Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen, 1920. *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, vol. 47.)

Mises, Ludwig von (1998): *Interventionism*. Indianapolis: Liberty Fund

Mises, Ludwig von (2012): *Socialism. An Economic and Sociological Analysis*. Mansfield Centre, CT: Martino Publishing (1. kiad.: *Die Gemeinwirtschaft...*, 1922, Jena)

Mong, Attila (2012): *Kádár hitele*. Budapest: Libri

Montefiore, S. S. (2003): *Stalin. The Court of the Red Tsar*. London: Weidenfeld and Nicolson

Morris, Colin (1987): *The Discovery of the Individual, 1050–1200*. Toronto: Univ. of Toronto Press

Mumford, Lewis (1961): *The City in History*. London: Harcourt Brace Jovanovich; *A város a történelemben: létrejötte, változásai és jövőjének kilátásai*. Budapest: Gondolat, 1985

Murphy, D. E. (2005): *What Stalin Knew. The Enigma of Barbarossa*. New Haven, London: Yale Univ. Press

Napolitano, Giorgio (1977): *La alternativa eurocommunista*. Barcelona: Ed. Blume

Neumann, F. L. (1942): *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*. New York: Oxford Univ. Press

Nolte, Ernst (1997): *Der europaische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus and Bolschewismus*. München: Herbig Verlagsbuchhandlung

Norman, Jesse (2013): *Edmund Burke. Philosopher, Politician, Prophet.* London: William Collins

Notturno, M. A. (2014): *Hayek and Popper: On Rationality, Economism and Democracy.* London: Routledge; *Hayek és Popper a racionalitásról, az ökonomizmusról és a demokráciáról.* Budapest: Napvilág, 2019

Nove, Alec (1969): *An Economic History of the USSR.* London: Penguin Books; *A Szovjetunió gazdaságtörténete.* Budapest: Kossuth, 1974

Pigou, A. C. (1949): *Socialism versus Capitalism.* London: Macmillan

Piketty, Thomas (2014): *Capital in the Twenty-First Century.* Cambridge, MA: Harvard Univ. Press; *A tőke a 21. században.* Budapest: Kossuth, 2015

Pipes, Richard (1970): *Struve: Liberal on the Left, 1870–1905.* Cambridge, MA: Harvard Univ. Press

Pipes, Richard (1974): *Russia Under the Old Regime.* New York: Charles Scribner's Son

Pipes, Richard (1980): *Struve: Liberal on the Right, 1905–1944.* Cambridge, MA: Harvard Univ. Press

Pipes, Richard (1990): *Russian Revolution.* New York: Knopf; *Az orosz forradalom története.* Budapest: Európa, 1997

Pipes, Richard (1994): *Russia Under the Bolshevik Regime.* New York: Vintage Books

Polanyi, Karl (1935): „The Essence of Fascism". In: Polanyi, Lewis, John and Kitschin, D. K. (eds.): *Christianity and the Social Revolution,* London: Victor Gollancz; A fasizmus lényege. In: Polányi Károly: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom.* Társadalomfilozófiai írások. Budapest: Gondolat, 1986

Polanyi, Karl (1947): „Our obsolete market mentality. Civilization Must Find a New Thought Pattern". *Commentary* 3., New York

Polanyi, Karl [1944] (2001): *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of our Time.* Boston: Beacon Press (1. kiad.: 1944, London: V. Gollancz); 2. ed. Boston: Beacon Press, 2001

Polanyi, L. K. (ed.) (1990): *Life and Work of Karl Polanyi.* Montreal: Black Rose Press

Polanyi, L. K. (1994): Karl Polanyi as Socialist. In: Kenneth McRobbie (ed.): *Humanity, Society and Commitment: On Karl Polanyi.* Montreal: Black Rose Press

Polanyi, Michael [1940] (1975): *The Contempt of Freedom: The Russian Experiment and After.* New York: Arno Press

Popper, Karl (1957): *The Poverty of historicism.* London, New York: Routledge; *A historicizmus nyomorúsága.* Budapest: Akadémiai, 1989

Popper, Karl (1989): *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge.* London, New York: Routledge

Popper, Karl [1945] (2011): *The Open Society and Its Enemies.* London, New York: Routledge & Kegan Paul; *A nyitott társadalom és ellenségei.* Budapest: Balassi, 2001

Polányi Károly (1977): *A nagy átalakulás: korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: magánkiadás; 2. kiad. Budapest: Napvilág, 2004

Rajan, Raghuram – Zingales, Luigi (2003): *Saving Capitalism from the Capitalists: Unleashing the Power of Financial Markets to Create Wealth and Spread Opportunity*. New York: Crown

Rajan, Raghuram (2010): *Fault Lines. How Hidden Fractures still Threaten the World Economy*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press

Ribakov, Anatolij (1988): *Az Arbat gyermekei*. Budapest: Magvető

Robbins, L. Ch. (1937): *Economic Planning and International Order*. London: Macmillan

Röhl, John (2014): *Kaiser Wilhelm II*. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press

Ryan, James (2012): *Lenin's Terror: the ideological origins of early Soviet state violence*. London: Routledge, Taylor & Francis

Shachtman, Max (1961): *Foreword to the New Edition*. (Trotsky: *Terrorism & Communism*), Ann Arbor, MI: Univ. of Michigan Press

Schumpeter, Joseph A. [1942] (1975): *Capitalism, Socialism and Democracy*. 5. ed., London. Allen & Unwin

Service, Robert (1988): *Introduction to Lenin's What is to be done?* London: Penguin

Service, Robert (2009): Trotsky. A Biography. London: Pan Macmillan

Smith, G. H. – Marylin Moore (eds.) (2015): *Individualism*. A Reader. Washington, DC: Cato Institute

Snyder, Timothy (2011): *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. London: Vintage

Snyder, Timothy (2015): *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. New York: Tim Duggan Books; *Fekete föld. Holokauszt: a múlt és a fenyegető jövő*. Budapest: 21. Század Kiadó, 2016

Snyder, Timothy (2018): *The Road to Unfreedom. Russia, Europe, America*. New York: Tim Duggan Books

Sorel, Georges [1908] (1975): *Reflexions on Violence*. New York: AMS Press (1. kiad.: *Réflexions sur la violence*. 1908, Paris: Marcel Rivière); *Gondolatok az erőszakról*. Budapest: Századvég, 1994

Spengler, Oswald (1928): *The Decline of the West*. An Abridged Edition. London: Oxford Univ. Press; *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Budapest: Európa, 1994

Sununu, J. H. (2015): *The Quiet Man. The Indispensable Presidency of George H. W. Bush*. New York: Broadside Books

Szamuely László (1979): *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok*. Budapest: KJK

Szolzsenyicin, Alekszandr (1993): *A Gulag szigetvilág, 1918–1956*. Budapest: Európa

Szűcs, Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest: Magvető

Tamedly, Elisabeth L. (1969): *Socialism and International Economic Order.* Caldwell, ID: Caxton Printers

Todd, Emmanuel (1979): *The Final Fall. An Essay on the decomposition of the Soviet Empire.* New York: Karz Publishers (1. kiad.: *La Chute Finale, Essai sur la Décomposition de la spère soviétique.* 1976, Paris: Robert Laffont)

Todd, Emmanuel (2002): *After the Empire. The Breakdown of the American Order.* New York: Columbia Univ. Press; *A birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről.* Budapest: Allprint, 2003

Tocqueville, Alexis de [1834–1840] (2000): *Democracy in America.* New York, Toronto. Bantam; *Az amerikai demokrácia.* Budapest: Európa, 1993

Tocqueville, Alexis de [1856] (2008): *The Ancien Régime and the Revolution.* London: Penguin; *A régi rend és a forradalom.* Budapest: Atlantisz, 1994

Toynbee, Arnold (1948): *Civilization on Trial.* London: Oxford Univ. Press

Trockij [Trotsky], Leon (1961): *Terrorism & Communism. A Reply to Karl Kautsky.* Ann Arbor, MI: Univ. of Michigan Press; (1. kiad. oroszul: Moszkva 1919; németül: 1920, Trotzki, Leo: *Terrorism und Communism. Anti-Kautsky,* Hamburg: Westeuropäischen Secretariat des Kommunistischen Internationale; angolul: 1922, *Terrorism and Communism* [Dictatorship vs. Democracy], New York: Workers Party of America)

Trockij [Trotsky], Leon (1969): *The Permanent Revolution & Results and Prospects.* New York: Merit Publishers (1. kiad.: oroszul 1906; németül: 1929, Trotzki, Leo: *Die permanente Revolution.* Berlin-Wilmesdorf: Die Action Verlag)

Turbucz Dávid (2014): *Horthy Miklós.* Bőv., új kiad. Budapest: Napvilág

Ungváry Krisztián (2013): *A Horthy-rendszer mérlege: diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. 1919–1944.* 2., jav. kiad. Pécs: Jelenkor

Ungváry Rudolf (2014): *A láthatatlan valóság. A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon.* Pozsony: Kalligram

Voigt, F. A. (1939): *Unto Caesar.* London: Constable

Webb, Sidney and Beatrice (1935): *Soviet Communism: a New Civilisation?* 2 vols. London: Longman

Wilson, Edmund (2012): *To the Finland Station.* New York: Farrar, Straus and Giroux

Young-Bruehl, Elisabeth (1982): *Hannah Arendt. For Love of the World.* New Haven: Yale Univ. Press

Žižek, Slavoj (2008): *In Defense of Lost Causes.* London, New York: Verso Books

Žižek, Slavoj (2010): *The Idea of Communism*. London, New York: Verso Books

Zweig, Stefan (2013): *Die Welt von Gestern. Erinnerung eines Europaers*. Köln: Anaconda

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
22.

X 348310

„Hogyan? Új könyv a szocializmusról, a szocializmus eszméjéről és annak tragikus bukásáról, mégpedig 2022-ben, három évtizeddel az 1989 és 1992 közötti fordulat után, amikor összeomlott a kapitalista világgazdaság alternatívájának elképzelt „szocialista világrendszer", s amikor azt hihettük, hogy a szocializmus eszméje egyszer s mindenkorra lekerült a történelem napirendjéről? Van ma értelme, relevanciája egy ilyen könyv megírásának, közreadásának és figyelmes elolvasásának?

Bármennyire meglepő is, van."

Bauer Tamás

A marxizmus tépett köntösében fellépő új próféták nemcsak azt hirdetik, hogy a piaci kapitalizmus és a liberális demokrácia halálra van ítélve, hanem néhányuk még megkísérli a marxizmus és a leninizmus rehabilitálását is. Ezek a szerzők boldogan figyelmen kívül hagyják a kapitalizmus alkalmazkodó-képességének és rugalmasságának minden jelét. Évtizedek óta várnak a liberális kapitalizmus és demokrácia végső bukására. Természetesen senki sem veheti biztosra a tőkés rend és a liberalizmus túlélését, és bizony meg kell kettőznünk erőfeszítéseinket nemcsak arra, hogy megvédjük, hanem ami még fontosabb, hogy megerősítsük és megújítsuk azt. De ez a fokozatos újjászületés – ami válságokon keresztül halad – sohasem mehetne végbe valamiféle kollektivista utópia alapján, mert az éppen azokat az elveket és értékeket adná föl, ami a nyugati civilizáció lényege. Anélkül, hogy bárkit is arra kényszerítenénk, hogy saját népe akarata ellenére vezesse be a liberális demokráciát, fel kell mutatnunk az individualizmus értékeit, hiszen ez az egyetlen lehetséges kiindulópontja annak is, hogy tudatos és önkéntes alapon elérjük a valódi társadalmi szolidaritást.

Ez az az üzenet, amit a jelen könyvben megszólított öt tudós óriás ránk hagyott az emberi méltóság érvényesüléséért folytatott vég nélküli harcuk folyamán. Mindannyian felismerték annak a kihívásnak az óriási horderejét, amit a szocialista eszme képviselt abban a korban, amikor a huszadik századi történelem elérte mélypontját, és az embertelen szocializmus elleni fellépés szinte reménytelen vállalkozásnak tűnt. Az individualista humanizmus később győzött a totalitárius kollektivizmus szocialista változata fölött is. Ez azonban egyáltalán nem biztos, hogy sikerrel járt volna ennek az öt tornyosuló személyiségnek – és sokan másoknak – a hihetetlen intellektuális küzdelme nélkül, amivel hozzájárultak ahhoz, hogy megértsük a szocialista eszme rettenetes tragédiáját.

X 348310

BORÍTÓKÉP:
Hieronymus Bosch: Keresztelő Szent János a vadonban című képének részlete nyomán, festette Kocsis András Sándor

KOCSIS KIADÓ
www.kocsiskiado.hu

4800 Ft
9 786156 372284